

Marxistická sociologie jako nástroj poznání a přetváření sociální reality (Ke kritice některých konceptů sociálního inženýrství a nevhodnosti sociologie)

KAREL RYCHTAŘÍK

Zájem o sociologii vyplývá jak z pochopení vědeckého a společenského významu této disciplíny, tak z určité více či méně racionální představy, že právě pomocí sociologické analýzy bude možno poskytnout expertizu zlepšující fungování určitých institucí a předložit takové návrhy sociotechnických opatření, jejichž realizace povede k dosažení plánovaných cílů.

Možnost pragmatického uplatnění sociologické analýzy dovádí některé autory až ke zdůvodnění možnosti vydělit sociotechniku jako samostatnou disciplínu. Například polský sociolog Adam Podgórecki se domnívá, že pro takovéto vydělení existují nejen praktické důvody (potřeba, aby se ve společenských činnostech maximálně využívalo vědy), ale i důvody teoretické. dané:

1. vývojem praxeologie, obecné i praktické vědy zabývající se problematikou společnosti;
2. rozvojem právní politiky, která se uvědoměle zaměřuje na racionální řízení společnosti a hospodářského života;
3. rozvojem metodologie společenských praktických věd, které se zabývají systematickým zaváděním teoretických poznatků do praktické činnosti.
4. růstem rozsahu obecných poznatků týkajících se společenského chování lidí; jde o poznatky, jež se dají přeložit do jazyka direktiv a praktických doporučení [10 : 5].

Proces „vydělávání“ sociotechniky může mít v budoucnosti zcela reálné kontury. Nelze však akceptovat koncepci A. Podgóreckého tam, kde marxistická sociologii je přisuzována úloha poznání společenské skutečnosti a jiným disciplínám, v tomto případě sociotechnice, úloha racionálně měnit tuto skutečnost. Podgórecki totiž tvrdí, že „sociologie usiluje o poznání společenské skutečnosti, sociotechnika naopak

o racionální změnu této skutečnosti“ [10 : 7].

V takovémto oddělování procesů poznání od procesů změn by marxistická sociologie byla zúžena do hranic „poznat a popsat“. Ve svých důsledcích je tato koncepce velmi blízká těm pojetím sociologie, které zdůvodňují potřebu „čistého“, „nestranického“, a proto také „objektivního“ sociologického myšlení.

Diagnostický popis nemůže být konečným cílem takové vědy o společnosti, která programově vychází ze základních teoreticko-metodologických premis marxistické filozofie.

Nemalá část sociologické produkce je však skutečně spojována s plněním bezprostředních, praktických úkolů společenského života. Je také nemálo těch, kteří povyšují sociologii na „nejhodnotnější vědu“, na „vědu věd“, na „nejzajímavější“ a „nejužitečnější“ společenskou vědu právě pro možnosti pragmatického uplatnění sociologického poznatku. V těchto přístupech se zpravidla očekává, že sociologie bude univerzálním lékem, který vyléčí nebo přinejmenším usnadní řešení „malých i velkých“ krizí.

Sociologie má přinést návrhy, připravit určitý soubor praktických doporučení, jak na základě zjištěných závislostí provádět v zájmu vyžadovaných cílů určitá opatření.

Takovýto soubor praktických doporučení může mít různý stupeň obecnosti, počínaje praktickými, například pedagogickými náměty didaktické povahy a konče souhrnem zkušeností a světonázorové orientace revolučních tříd a společenských skupin.

J. Szczepański v jedné ze svých úvah nad problematikou vztahu sociologie, ideologie a sociální techniky ukazuje, že právě „sociotechnická očekávání“ jsou tím důvodem, proč američtí podnikatelé ve svých

reklamních a propagačních odděleních rádi zaměstnávají sociology [13 : 48 – 503].

Běda však, jestliže se pokusí překročit hranice, které jim vymezil zaměstnavatel. Americký podnikatel nemůže připustit, aby svobodný a ničím „nespoutaný“ sociologický výzkum odhalil pozadí mechanismu, na němž je založen podnikatelský systém této společnosti, o němž se opírá politická moc představitelů kapitálu. Hodnotí a oceňuje především to, jak se kterému auto- rovi podařilo vzdát se od sociálních a třídních protikladů, nastolit „sociální mír“ a teoreticky zdůvodnit existující pořádek.

Žádný soubor praktických sociotechnic- kých námětů či návrhy praktických direk- tiv nelze oddělit od sociálních zdrojů, z nichž vznikly. Zdroje sociotechnických pouček jsou tak či onak spojeny s cílem, se zápasem sociálních sil za dosažení urči- tých cílů.

Systemizace sociotechnických pouček, pojatých nezávisle na cílech, k nimž mohou vést, je však podle některých autorů správná, protože „... dává možnost využít urči- tou, již existující vědní disciplínu ještě dříve, než bude souhrnně zpracována sys- tematická a komplexní společenská věda o cílech“ [10 : 9].

Ve vztahu k takovému pojetí je možno vyslovit výhrady dvojího druhu:

1. K žádnému společenskému uplatnění, stejně jako k žádné systemizaci sociotech- nických pouček nelze přistupovat formálně v tom smyslu, že ponecháme stranou otáz- ky třídně společenské podstaty v obsahu těchto pouček.

Přístupovat k systemizaci a doporučovat uplatnění sociotechnických pouček v odtr- žení od společenské struktury, od tříd a třídního zápasu společenských sil, zname- ná posuzovat oblast sociotechniky „samo- statně“, nezávisle na společenské realitě, nechat stranou její třídně podmíněné ko- řeny.

To samozřejmě není cesta, kterou by se měla rozvíjet marxisticky orientovaná so- ciotechnika bez ohledu na to, potvrdí-li se její vydělení v samostatnou disciplínu, nebo nalezne-li své uplatnění v hranicích marxistické sociologie. Zdá se, že takovéto vydělení by příliš nepřispělo k integraci procesů poznání a změny. Spíše by podpo- řilo ty pokusy, které orientují společensko-

vědní teorie směrem k technicko-pragma- tickému myšlení, kdy teorie se uznává za účinnou a efektivní jen tehdy, slouží-li po- třebám bezprostředního užítku.

2. Systematickou a komplexní vědou o cílech a cestách, jež vedou k dosažení revolučních přeměn společnosti, vědou, která byla ověřena společenskou praxí a jež se ve svých cílech realizovala v nemalé části světa, je pro nás marxismus-leninis- mus.

Nevidět tuto skutečnost znamená tak či onak z pozic „nezainteresovaného autora“ rozvíjet „sociotechnické návody“ a přistu- povat k celé oblasti sociotechniky z ab- straktních pozic.

Obecně je možno sociotechniku charak- terizovat jako určitý, zpravidla komplexní návod k praktickopolitické činnosti lidí v zájmu dosažení těch či oněch společen- ských cílů.

Představa, že by tato oblast společensko- vědního poznání mohla být vyňata ze sfé- ry ideologického vlivu, je zcela absurdní. Tady je na místě otázka, k jakým důsled- kům mohou vést pokusy systemizovat praktické sociotechnické direktivy „vůbec“, bez ohledu na určující společenské deter- minanty, souvislosti a angažovanost na určité cíle společenského pohybu. Takováto systemizace „vůbec“ může totiž posloužit čemukoliv.

Tady se dostáváme k otázce určující. Ve světě třídní dichotomie mohou být mož- nosti sociotechnického působení nejen vy- užívány, ale také velice snadno zneužívány.

Robert S. Lynd se v této souvislosti vy- slovuje o nejvýznamnější empirické práci americké sociologie, Stoufferově několika- svazkové publikaci *Americký voják*, takto: „... vědy je velmi obratně využíváno k výběru a řízení lidí k cílům neodpovída- jícím jejich vůli... armádního průzkumu je využíváno k převýchově vyděšených no- věčků v otrlé válečníky, kteří budou bojo- vat za cíle jim cizí“ [4 : 99].

Snad nejvýraznější osobností západního světa, která demaskuje tyto skutečnosti, je C. W. Mills. Ukazuje, jak lidé, sevření v poutech sociotechnické manipulace, „pro- dávají malé kousky sebe samých proto, aby se pokoušeli koupit je s mincí zábavy zpět každou noc a každý víkend“ [6 : 237].

Ve své charakteristice „bílých límečků“ odmítá tento svět, který, jak říká, vytváří „mašinérie vědy“.

Síla sociotechnické manipulace a její zneužití v třídním sobectví přináší výsledky, jimiž jsou „lidé s racionalitou, ale bez rozumu“ a „nelidský nedostatek citlivosti“ [6 : 77]. V důsledku sociotechnické manipulace nejsou tito lidé zpravidla schopni dát tvořivou odpověď na základní problémy života a smrti této epochy. Jsou svým způsobem bezmocni v rukou těch, kteří ovládají sílu a prostředky sociotechniky.

C. W. Mills věnoval nemálo pozornosti stále neurčitému termínu. Jakým je „sociální inženýrství“, jež v buržoazní sociologii představuje koncepci, která je založena na domnělé analogii mezi „ovládnutím přírody“ a „ovládnutím společnosti“.

Pozitivistická analogie mezi „ovládnutím přírody“ a „ovládnutím společnosti“ má být pro sociologii cestou, jak se stát opravdovou vědou, politicky neutrální a morálně irelevantní.

Mills oprávněně připomíná, že podobná technokratická hesla a slogany jsou náhražkou za sociální filozofii [7 : 98].

Představy o možnostech sociotechniky jsou u „technokratických filozofů“ orientovány výlučně do sféry sociální manipulace.

Možnosti sociologické práce tu jsou redukovány na tvorbu návodů pro praktická opatření. V této koncepci předvídaní a řízení se lidé stávají pasívními předměty sociotechnické manipulace. Formalizace mnoha sfér života člověka tohoto století je vhodným zázemím, které umožňuje zdůvodnit takové pojetí, v němž je člověk redukován do hranic institucionálních funkcí a vyžadovaných rolí.

Karel Marx ve své kritice Hegelovy filozofie psal o postoji člověka, pro něhož je okolní svět „pouhým objektem jeho úředního jednání“ [5 : 274].

Koncepce „sociálních inženýrů“ v pojetí buržoazní sociologie předpokládá okolní svět jako objekt sociotechnické manipulace. Sociologie má svými technokratickými postupy vstoupit do plánování a řízení tak, aby byly zajištěny vyžadované perspektivy.

Mills odmítá koncepci, jež se chtějí oprostít od ideologického vlivu tím, že redukuji sociologii do hranic návodů na so-

ciotechnickou manipulaci. Ve svém hledání vyslovuje úvahy o možném „specifickém prostředí“, v němž lidé sami „kontrolují způsob svého jednání“. Hledá definice „kolektivní sebekontroly“ a nový „typ sociální struktury“, který by byl „soustavou politických očekávání“ atd.

Jednoznačné je jeho konstatování tam, kde hesla sociálního inženýrství mají sloužit „k dalšímu šíření byrokratického étosu ve Spojených státech“.

„Ať již je tento stát jakýkoli, jedno je jisté: je to společnost, v níž je funkčně racionálních byrokracií stále více využíváno k řízení záležitostí lidí a k přijímání historicky závažných rozhodnutí. Stupeň, v němž historické změny probíhají bez vědomé kontroly lidí a za jejich zády, není ve všech obdobích stejný. Zdá se, že v naší době jsou stále více zdrojem historických změn klíčová rozhodnutí (nebo fakt, že tato rozhodnutí nebyla učiněna) byrokraticky organizovaných elit.“

Navíc jde o období a o společnost, v nichž růst a centralizace prostředků ovládání, tj. moci, zahrnuje rozsáhlé využívání sociálních věd pro cíle, jež mohou libovolně stanovit držitelé těchto prostředků ovládání. Mluvit o „předvídaní a řízení“ a neuvážít přitom, jaké problémy takový vývoj vyvolává, znamená vzdát se možné intelektuální a politické nezávislosti“ [7 : 100].

Mills nechce přijmout roli „intelektuálního řemeslníka“, který poslouží světu manažerů tak, jak se to kdy vyžaduje. Zoufale volá po sociologické imaginaci a domnívá se, že s její pomocí „lidé pochopí, co se děje ve světě, porozumí tomu, co se odehrává v nich samých jako miniaturních společenských průsečících biologie a historie“ [7 : 19].

Cesta odporu a odmítnutí dané buržoazní dominance k nalezení východiska a nových řešení není snadná. A tak vlastně ani C. W. Mills nepochopil, že jenom v takové společnosti, která není drásána vnitřními rozpory třídní dichotomie, se může sociotechnika, stejně jako sociální inženýrství, stát nástrojem, jenž pozitivně zasahuje do procesu sociálního předvídaní a řízení. Pro tuto společnost není člověk objektem sociotechnické manipulace. Tato společnost vědomě vytváří situace, v nichž převládá autentičnost člověka, sílí autorský podíl

každého individua na řízení věcí a záležitostí společných.

Řečeno Marxovou terminologií — jen v takové společnosti, ve které je člověk více autorem než hercem, více tvůrcem než interpretem svého vlastního dramatu, jen tam, kde člověk může překračovat svět požadovaných rolí a kde nemusí hrát roli třeba i dobře placeného komparsu, může být řízení a předvídaní spojeno s velkým dílem historicko-sociální perspektivy vývoje člověka.

Sociální inženýrství, tak jak se s ním můžeme seznámit v produkci buržoazní sociologie, má svou jednoznačnou a velmi výraznou třídní orientaci. Splnit nespornitelné má zejména tam, kde společenská objednávka posunula jeho hranice ze sfér reklamních a propagačních oddělení velkých odchodních domů do poloh nejobecnější společenské problematiky.

Pomocí sociálního inženýrství se mají harmonizovat ostré konflikty třídních diferenciací, uhladit hrany rozporů mezi zaměstnanci a zaměstnavatelem, najít způsoby, jak zmírnit obtíže spojené s neschopností buržoazní společnosti řešit černošskou otázku, rasové problémy atd. Tady všude se má „sociální inženýrství“ stát nástrojem, který minimalizuje konflikty, jejichž zdroje jsou v samém základu dichotomického modelu sociálně třídní struktury kapitalistické společnosti.

Proto také v úvahách o řízení a předvídaní, při diferenciaci a konkretizaci tohoto řízení a předvídaní v jednotlivých společenských obdobích, enklávách, úsecích, směrech, nemůžeme nikdy přehlédnout to nejdůležitější: *Ve svém obsahu i ve své působnosti je jednání lidí konečkonců dialekticky determinováno společensko-historickými souvislostmi.*

Každá prognóza má své kořeny v historicky vzniklém systému společenské struktury, v zákonech společenského vývoje, v koncepci hybných sil společnosti. Řízení, stejně jako prognózování společenských procesů slouží vždy jistým historickým cílům [1, 8].

Jen v takové společnosti, která nepotřebuje cestou sociotechnické manipulace a prostřednictvím technokratických postupů nahrazovat to, co se má stát uváženou volbou, přesvědčivým a vědomým rozhodnu-

tím individua, jen v socialistické společnosti, jež vede zápas o realizaci vědecky zdůvodněného revolučního programu, se může „sociální inženýrství“ stát faktorem, který významněji vstoupí do oblasti řízení, racionalizace i společenského chování a jednání.

Protože v marxistické sociologii spojujeme procesy poznání s procesem změny, stejně tak jako respektujeme dialektickou jednotu spojení prostředků a cílů každého sociálního hnutí, musíme se zamýšlet i nad tím, jak by měl pracovat takový typ sociologického pracovníka, dejme tomu „sociální inženýr“, jehož profese je spojena s faktickou aplikací sociologického poznání na dané, konkrétní sociální, teritoriální a demografické podmínky.

Zdá se, že nejdále v tomto směru pokročili sociologové, kteří působí ve větších průmyslových závodech. Bohatými a u nás stále zatím dost nedocenenými zkušenostmi disponují sovětské sociologové. Velké průmyslové podniky v SSSR vytvářejí při svých ředitelstvih skupiny sociologů, kteří plní úkoly „sociálních inženýrů“. Například v Leningradě usilují o to, aby na základě informací získaných sociologickým šetřením byli mistry jmenováni lidé, kteří jsou přirozenými, neformálními vedoucími své dílny. V novosibirských závodech působí sociologické laboratoře, které spolupracují s vědeckovýzkumnými centry a experimentálně ověřují možnosti, jak zavést do denního režimu pracujících taková opatření, která by podstatně ovlivnila životní styl celých sociálních skupin.

Ukazuje se, že právě ve sféře „sociotechniky“ u nás nejdříve poroste „poptávka“ po kvalifikovaných sociolozích. Bylo tomu tak v Polsku, je tomu tak v Sovětském svazu, v Bulharsku a s různými modifikacemi vlastně v celém socialistickém světě.

Potřeby společenské praxe zvyrazňují nejen nutnost vyškolit, připravit nové vědecké síly tohoto oboru, ale i rychleji posunout teoretický rozvoj marxistické sociologie samé.

Tak jako vznikla povolání lékaře, technika, právníka, tak pod tlakem potřeb společenské praxe dříve či později vzniknou profese specialistů v sociálních otázkách. Zatímco ve výrobě vyzkoušíme každou

novou přísadu nejprve laboratorně, zatímco většina nových technologických opatření před svým zavedením prochází nejednou experimentální prověrkou, na mnoha úsecích našeho společenského života někdy neváháme zasahovat do sféry sociální problematiky takřikajíc „naslepo“. Tato „lehkomyslnost“ často vyplývá z představy, že v sociálních otázkách může být specialistou každý.

Člověk jako společenská bytost se nutně stává předmětem zájmu sociologického zkoumání. Zvláště v rovině sociotechnických aplikací se marxistická sociologie spojuje s teorií řízení a s psychologii.

Ve sféře organizace práce, v analýze postojů, otázek motivace členů pracovních kolektivů, v identifikační problematice, v analýze vztahů, které např. vznikají mezi formálními a poloformálními organizacemi a neformálními skupinami,¹ může marxistická sociologie podstatně přispět ke zdokonalení celého systému organizace jednotlivých pracovních úseků, provozů apod.

Každý z pracovních celků má svou sociologickou problematiku různého stupně obecnosti. To nelze přehlédnout, protože předmětem vědeckého řízení a organizace práce je především člověk a jeho pracovní činnost.

Má-li řídicí pracovník rozhodovat s minimálním rizikem omylů a chyb, má-li dojít k optimálnímu spojení a propojení celospolečenských, skupinových a individuálních potřeb a zájmů, pak se sociologická analýza stává nepostradatelnou. Právě proto, že řídicí pracovník nutně zasahuje do sociálního života formálních organizací, poloformálních organizací a neformálních skupin, měl by být vybaven poznatky věd o člověku. Významné místo mezi nimi má marxistická sociologie.

Jestliže neodmítáme, ale naopak upozorňujeme na možnosti uplatnění a využití sociotechnické funkce, pak to vůbec neznamená, že bychom měli zužovat marxistickou sociologii do hranic „sociálního inženýrství“. Stejně tak nelze přehlédnout skutečnost, že v nedávné minulosti se v Česko-

slovensku tato problematika stala kanálem pro pronikání různých abstraktně humanistických a netřídních přístupů.

Někteří teoretikové, stavíce se proti sociální „manipulaci“ nezávisle a kriticky ho myslícího individua, přisuzovali straně roli „manipulátora“ a o člověku naší společnosti psali jako o pouhém objektu vnějšího působení, vnější manipulace.

Tento přístup byl u některých představitelů pravicových sil doveden až k odmítání a zpochybňování vedoucí úlohy dělnické třídy. „Chránice osobnost, stavěli se proti historickému procesu revolučních přeměn, jehož nedílnou součástí je rozvoj třídního uvědomění proletariátu a vnášení marxistické ideologie do vědomí mas“ [12 : 31–33].

Netřídní přístup tu byl doveden do polohy, v níž se proklamovala ochrana individua před „manipulací“, kterou se „... rozumí vliv dělnické třídy a její strany na masy, vykonávaný v zájmu těchto mas, a tak je zpochybňován osud socialismu samého, osud člověka a společnosti“ [12 : 31–32].

Uplatnění třídně stranického a konkrétně historického přístupu je základním předpokladeh, je *conditio sine qua non* našeho přístupu k sociotechnické funkci marxistické sociologie.

Marxistická sociologie je systémem explikace

Mnoho pozitivisticky orientovaných sociologů dnes zastává názor, že existuje principiální neslučitelnost sociologie jako teorie, která je zatížena ideologií, a sociologie jako sociálního inženýrství. A tak se vlastně znovu a znovu, v jiné tónině, vrací obehnaná písnička o teorii, která je oproštěna od ideologických vlivů.

Úloha sociologie je redukována na hledání návodů, nejčastěji praktické povahy. V zájmu zachování statu quo se hledá a vylepšuje mechanismus stabilizace.

Sociologie v tomto pojetí rezignuje na poznání objektivních zákonitostí, na zdůvodnění prognóz vývoje společnosti. Možnosti rozvoje sociologického poznání jsou

¹ Jsme přesvědčeni, že „tradiční“ pojetí formální a neformální organizace omezuje možnosti postihnout a odlišit další reálně existující struktury vztahů. Považujeme za přesnější nevycházet z formální

a neformální organizace, ale ze skutečnosti, že na půdě formální organizace (nebo mimo půdu formální organizace) vznikají organizace poloformální a neformální skupiny [11 : 133–135].

zúženy do hranic empirismu a sociotechnické manipulace.

A. Gouldner ve své knize *The Coming Crisis of Western Sociology* hodnotí tuto koncepci jako „...akt zrady nejzákladnějších cílů každé sociologie“ [2 : 489].

Základní premisou tu zůstává předpoklad, že cestou sociologického poznání lze objevit funkční mechanismy společnosti a pomocí sociotechnických návodů zařídit všechno stejně jako v dobře fungujícím podniku.

Taková představa není ničím jiným než klamem nepřilíš rafinovaného pozitivismu a je svou podstatou útekem od morální odpovědnosti. Je adekvátní koncepci nehodnotící sociologie.

„Koncipovat sociální vědy tak, že do nich nepatří hodnocení, je jednou z cest, jak se akademičtí sociologové přizpůsobují životu v nedovoleném světě. Je jim pak dovoleno říkat, že není jejich úkolem obnovovat rovnováhu mezi mocí a dobrem – a mohou se přizpůsobit moci, o jejíž morálnosti mohou mít pochyby“ [2 : 488].

Na své cestě za „přizpůsobováním se dovolenému světu“ se tito akademičtí sociologové, nesoucí s sebou štít „nehodnotit“, nejen podřizují světu buržoazního panství, ale stávají se jeho nedílnou součástí.

Ve známých postulátech typu „nevychodnocovat“, „nezanášet ideologické předsudky“ se pozitivistická sociologie dožaduje, aby postoj sociologa ke skutečnostem společenského života byl totožný s postojem přírodovědce ke skutečností v přírodě.

Cílem je „empirické poznání“, údajně oproštěné od sympatie a antipatie k daným sociálním jevům. Falešné představy, iluze a imaginarita se tu spojují s vědomým klamáním. Pravdu mají ti autoři, kteří upozorňují, že „empirismus bez hodnotících soudů“ stojí jako přízrak nad teoretickým hnutím buržoazní sociologie dvacátého století.

K rezignaci na schopnost předvídat společenský vývoj chtíc nechťíc směřuje však i taková koncepce marxistické sociologie, která zužuje svůj předmět do hranic sociologických procedur a technik terénního sběru informací, do hranic sociologických výzkumů. Argumentace ve prospěch „konkrétní sociologie“ připouští v nejlepším pří-

padě užitečnost rovin sociotechnických aplikací.

Marxistická sociologie překračuje hranice pragmatických úvah a přistupuje k řešení obecně teoretických otázek. Není tudíž především, nebo dokonce jen nástrojem sociotechnické manipulace, ale usiluje o postižení společenských trendů, o objasnění příčin sociálních procesů a nalezení a poznání „funkcí mnoha proměnných“, které se váží na sociální skutečnosti.

Proto se v marxistické sociologii dožadujeme, aby například oborové sociologické teorie usilovaly o příčinné vysvětlení společenských jevů.

Dialektickomaterialistické pojetí skutečnosti je pro sociologii takovou platformou, která umožňuje tyto aspirace realizovat a odpovídat na otázky, na něž pozitivisticky orientovaná empirická sociologie odpovídat nemůže.

Uvažujeme-li z hlediska určujícího zájmu člověka tohoto století, tedy z hlediska našeho úsilí rozšířit ovládnání světa, vyřešit jeho základní sociální a přírodní disharmonie a lépe ho přizpůsobit našim potřebám, pak smysl marxistické sociologické teorie je v podstatě dvojitý:

- 1) Přispět k poznání, k pochopení tohoto světa, k vysvětlení toho, jaký byl, je a bude.
- 2) Vstoupit do zápasů za jeho přetvoření.

Z hlediska praktických potřeb naší společnosti se stává prvotní a základní zejména explanační úloha marxistické sociologické teorie. Zatímco empirická rovina poznání v sobě nese teprve explanační potence, konkrétní objasnění, interpretace a výklad je funkcí sociologické teorie, která v tomto svém promítnutí musí především vstoupit do zápasů člověka našeho věku.

„Hlavním prvkem teoretické činnosti je vysvětlování,“ píše A. G. Zdravomyslov, když připomíná, že je nutno provést detailnější analýzu funkcí marxistické sociologie [15 : 27–28].

Teoretická činnost je založena na předpokladu, že jednotlivé poznaté problémy a zjištěné fakty se zkoumají na základě určitých teoretických vědomostí.

Teoretická práce nikdy nezačíná z ničeho, není bádáním „nad čistým stolem“. Předpokládá osvojení si určitých poznatků

a vědomostí, které byly shromážděny dříve, tj. předpokládá spojení nových faktů s existujícími teoretickými poznatky.

Jednou z vlastností vědy je kumulativní charakter jejího vývoje. V práci jednotlivých generací existuje nejen diskontinuita, ale i kontinuita společenskovedního poznání. Rozvoj či vyvrácení a popření dříve poznatého je nutnou etapou, která vede zpravidla k adekvátnějšímu poznání.

Znamená to tedy, že kontinuita v práci společenskovedních badatelů vytváří stále plnější a přesnější teoretický obraz určité sféry společenského života.

Osvojení nových poznatků a poznání realizované člověkem je aktivní prvek, který vyplývá z analýzy vztahů mezi lidmi a sociálními útvary, jež se z lidí skládají, a z analýzy vztahů mezi lidmi a předměty „mimolidského světa“, tj. buď „přirozeného“, nebo utvořeného v procesu lidské činnosti.

Marxisté toto poznání a osvojování si nových poznatků spojují se zápasem, který je procesem praktických přeměn sociální skutečnosti. Aktivní prvek poznání se tedy realizuje v tom, že teorie zasahuje do praxe našeho života a v procesu vzájemného ovlivňování nejen tuto praxi mění, ale koriguje, obohacuje, modifikuje a rozvíjí své poznatky v nových podmínkách a skutečnostech.

Marxistická sociologie přispívá k poznávání a chápání sociálního světa lidí. Pomocí marxistické sociologie velmi konkrétně a relativně přesně odpovídáme na otázku, jaký byl, je a bude tento svět. Sociologické analýzy, soudy a systémy soudů musí tak či onak ovlivňovat naše přetvářející činnosti.

Neomezujeme se tedy jen na zjišťování faktů, ale usilujeme o jejich explanaci. Například polský sociolog Piotr Sztompka spojuje vysvětlující výklad s takovým typem otázek, jako: „Proč je tomu tak a tak?“ „Z jakého důvodu?“, „Z jaké příčiny?“, „Jak k tomu došlo?“ atd. [14].

Takovýto výklad je předpokladem pro praktické působení, pro vypracování návrhů na sociotechnická opatření apod. Vysvětlující výklad musí mít však také své prognostické ambice. Musí ukazovat, co se bude dále dít s tím kterým objektem zkou-

mání, jenž může mít různou rovinu obecnosti.

Marxistická sociologie si ve svém teoretickém zobecnění tedy klade cíle takového výkladu, který umožňuje předvídat. Známe-li totiž proč a jak, pak se můžeme dopátrat tendencí a cest, poloh a situací, v nichž se bude vyvíjet sociální svět člověka, ta která jeho sociální enkláva, ten který úsek sociální problematiky lidí atd.

Marxističtí sociologové oprávněně upozorňují, že základním předpokladem pro realizaci možností marxistické sociologické teorie je její explikační schopnost.

„... můžeme-li adekvátně vysvětlit daný jev, událost, proces, to znamená, říkáme-li, proč k němu dochází (řečeno obecně: známe jeho mechanismus), pak můžeme (při nejmenším potencionálně) předvídat, zda a kdy se vyskytne... Musíme znát celou výchozí situaci, abychom na základě poznatého mechanismu průběhu událostí mohli dělat závěry o příštích událostech...“ [14 : 74].

Přesné a pravdivé objasnění daného stavu, pochopení situace, v níž se nachází nejen společnost jako celek ale i ta která její část, ten který problém sociálního života, je meritorním, základním a určujícím předpokladem pro vědecké řízení společnosti.

Umožňuje nám zbavit se různých nahořilosti a improvizací. To je cesta, která vede k překonání nejen ekonomicky nákladných, ale někdy i sociálně bolestivých výkyvů života socialistické společnosti.

„Dialektika vyžaduje především konkrétní analýzu situace, chce, abychom neklamali sami sebe, abychom vycházeli vždy z toho, co skutečně je, a nikoli z toho, co má být“ [3 : 190].

Dialektika nás učí, že pravda je vždy konkrétní. Bylo by zjednodušením chápat tuto skutečnost jen v rovině empirického poznání. Jde nám o poznání konkrétní situace, o konkrétní teoretické uchopení všech podstatných souvislostí analyzovaného problému. „Konkrétní situace je organickou součástí specifické vývojové fáze a spolu s ní je součástí obecné etapy společenského vývoje, který je jako celek předmětem vědeckého zkoumání. Všemi těmito souvislostmi je konkrétní situace determi-

nována, utvářena, a proto na základě těchto obecných, zákonitých souvislostí je také vysvětlována“ [9].

Konkrétnost pravdy je dána reálnými souvislostmi a vyžaduje respektovat skutečné historické podmínky bohatství vzájemného působení všech stránek a rysů zkoumaného objektu.

Znamená to, že správnost nebo nesprávnost našeho úsudku závisí na určení konkrétné historické situace, v níž úsudek činíme. Stanovisko správné za určitých podmínek se proto může stát za podmínek jiných nesprávným.

To není nic, nad čím bychom se měli pozastavovat. Závislost na určitých podmínkách platí pro působení nejen společenských, ale i přírodních zákonů. Změnil-li se podmínky, za nichž platí zákon zemské gravitace, přestane zákon platit. Pro člověka to přináší nutnost přizpůsobit se podmínkám, v nichž nevládne zákon zemské gravitace. Kosmonauté dokazují, že to není snadné, ale je to možné.

Dělnická třída v jedné části světa změnila systém sociálních vztahů. Ve změnách podmínek se přestal uplatňovat zákon o monopolu vykořisťování, zákon o kapitalistické akumulaci, o míře nadhodnoty atd. Zkrátka přestaly působit ty zákony, které vládou kapitalistickému systému vztahů.

Mechanické přenášení poznatků z jednoho období do jiného období, zcela změněného, je vulgarizací a voluntarismem, který deformuje společenskou teorii a praxi.

• • •

Ukázali jsme si, že explikační schopnost je takový výzkumný předpoklad, bez něhož bychom o sociologickém poznání nemohli mluvit jako o sociologické teorii.

Marxistická sociologická teorie, konečně jako každá vědecká teorie, systematizuje k určitému objasnění fakty, akumuluje empirické poznání a v jednoznačném světónázorovém zaměření proniká do podstaty poznatých jevů, odhaluje tendence rozvoje a změn dané skutečnosti tak, aby mohla být postížena budoucnost.

Marxistická sociologie je systémem explikace, která tím, jak získává nové poznatky o objektu zkoumání, stává se sou-

časně nástrojem jeho změny. Schopnost explikovat, objasňovat fakty, představuje novou kvalitu v určité „hierarchii funkcí“ marxistické sociologie.

Za nejdůležitější součást poznání sociologické teorie považujeme vysvětlující výklad, který vede k odhalení kauzálních závislostí zkoumaných jevů a k systematickému uspořádání autentických poznatků vztahujících se ke zkoumané oblasti.

Takováto vysvětlení, odhalování kauzálních souvislostí zkoumaného procesu nebo jevu, formulování tendencí a zákonitostí společenského vývoje musí být spojena s úsilím vypracovat určitou teoretickou syntézu, postihnout globalitu problému.

V práci sociologa má tento proces zcela konkrétní podoby. Vyžaduje, aby byl určován vztah mezi novými fakty a již dříve získanými teoretickými vědomostmi.

To jsou skutečnosti, proč v našem úsilí o prohloubení metodologické orientace dalšího rozvoje marxistické sociologie přijímá tak důležitou úlohu jednota teorie a empirie.

Jestliže základním komponentem sociotechnické funkce marxistické sociologie je především expertizní činnost, pak základním komponentem teoretické funkce je explanace a prognóza, která je nemyslitelná bez odhalení specifika zkoumaného jevu a procesu a bez určení spojitosti daného jevu a procesu s širším okruhem působících zákonitostí, s dynamikou vnitřních tendencí vývoje daného jevu a procesu.

Své „teoretické ambice“ může marxistická sociologie realizovat jen v úzkém spojení s dialektickým a historickým materialismem a vědeckým komunismem.

V historii lidstva se člověk nescíslněkrát angažoval v zápasech za společenskou transformaci. Jedním ze základních předpokladů, který podmiňuje úspěch tohoto zápasu, je překonání falešného a vytvoření pravdivého vědomí své doby. Sociologická analýza a prognóza je součástí tohoto zápasu.

Marxistická sociologie je teoretickou a aplikovanou disciplínou. Její síla není jen v sociotechnickém návodu, jenž bývá často spíše bezprostředně efektním než dlouhodobě efektivním opatřením.

Je ve schopnosti sloužit potřebám revolučních přeměn společnosti (v analogii

s historickým vývojem vlastního národa a veškerého lidstva), ve schopnosti teoreticky uchopit „makroproblémy“ i „mikroproblémy“ života naší společnosti a poskytnout návod k jejich praktickému řešení.

Literatura

- [1] Bauer, A. — Eichhorn, W. — Kröber, G. — Schulze, H. — Segeth, W. — Wüstneck, K. D.: *Philosophie und Prognostik*. Berlin, Dietz Verlag 1968.
- [2] Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York 1970.
- [3] Hager, K.: *Schlusswort auf der Beratung der Gesellschaftswissenschaftler vom 14. 10. 1971*. In: *Einheit* 1972, No. 2, s. 190.
- [4] Lynd, R. S.: *The Science of Inhuman Relations*. In: *The New Republik* 27. 8. 1949. (Citováno podle C. W. Mills: *Sociologická imaginace*. Praha, Mladá Fronta 1968, s. 99.)
- [5] Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 1. Praha 1956.
- [6] Mills, C. W.: *White Collar*. New York 1951.
- [7] Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*, Praha, Mladá Fronta 1968.
- [8] Míček, M. — Rychtařík, K.: *Angažovaná konstrukce budoucnosti*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 6.
- [9] Mužík, J.: *Jednota empirie, teorie a praxe v poznávací činnosti strany*. Interní materiál z konference Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ.
- [10] Podgórecki, A.: *Základy sociotechniky*. Praha, Svoboda 1968.
- [11] Rychtařík, K.: *Sociální svět armády*. Praha, Naše vojsko 1971.
- [12] Skaržinskaja, V. D.: *Koncepce „deideologizace“ marxistické filozofie — východisko revizionismu*. In: *Sešity*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1971.
- [13] Szczepański, J.: *Odmiany czasu terażniejszego*. Warszawa, KiW 1971.
- [14] Sztompka, P.: *Teoria i wyjaśnienie. Z metodologicznych problemów socjologii*. Warszawa, PWN 1973.
- [15] Zdravosmyslov, A. G.: *Metodológia a procedúry sociologického výskumu*. Bratislava, Pravda 1972.

Резюме

Рихтаржик К.: Марксистская социология в качестве орудия познания и преобразования социальной действительности (К критике некоторых концепций социальной инженерии и безоценочной социологии)

Прагматическое применение социологического анализа приводит некоторых авторов к обоснованию возможности выделения социотехники в самостоятельную дисциплину.

Хотя этот процесс «выделения» социотехники может приобрести в будущем вполне реальные

черты, нельзя соглашаться с концепциями, стремящимися систематизировать социотехнические правила вне зависимости от целей, к которым они могут повести.

Никакой подборки практических социотехнических правил или предложенных практических директив нельзя оторвать от социальных источников, из которых она выросла. Источники социотехнических правил всегда тем или иным образом связаны с целью, с борьбой социальных сил за достижение тех или иных целей.

Только в таком обществе, которое не нуждается в подмене рационального выбора, сознательного и убедительного решения индивида, манипуляцией при помощи социотехники и технократических подходов, социальная инженерия может стать заметным фактором в сфере управления, рационализации и общественного поведения.

Марксистская социология отнюдь не только, и не в первую очередь, инструмент социотехнической манипуляции. Она стремится постичь тенденции общественного развития, объяснить причины социальных процессов, найти и познать «функции многочисленных переменных», которые связаны с социальной действительностью. Поэтому мы требуем, напр., и от частных социологических дисциплин, чтобы они добивались причинного объяснения социальных явлений. Эти объяснения и знания марксисты связывают с борьбой, которая является процессом практических изменений социальной действительности. Основной смысл марксистской социологической теории заключается в следующем:

- 1) способствовать познанию, пониманию мира, объяснению того, каким он был, есть и будет;
- 2) включиться в борьбу за преобразование мира.

Summary

Rychtařík K.: *Marxist Sociology as an Instrument of Cognition and Transformation of Social Reality*

The pragmatic application of sociological analysis has led some authors to substantiate the possibility of sorting out sociotechnique as an independent discipline. Although this process of “sorting out” sociotechnique may, in future, acquire quite real contours, conceptions aiming at a systematization of sociotechnical propositions independently of the goals to which they might be leading are unacceptable to us.

No set of practical sociotechnical suggestions or proposals of practical instructions is separable from the social sources that have given them rise. The sources of sociotechnical propositions are, in one way or another, connected with the goal — with the struggle of social forces aimed at attaining certain goals.

Only in a society where no need is felt for substituting — by way of sociotechnical

manipulation and with the aid of technocratic procedures — that which should be effected by deliberate choice, the individual's convincing and conscious decision, can social engineering become a factor of major significance in the area of management, rationalization and social behaviour and action.

Marxist sociology is not primarily, or even exclusively, an instrument of sociotechnical manipulation but endeavours to grasp social trends, to throw light upon the causes of social processes, as well as to discover and recognize the "functions of many variables"

relating to social reality. This is why we expect even sociological branch theories to seek causal explanations of social phenomena. These explanations and this knowledge are associated by Marxists with the struggle representing the process of practical transformations of social reality. In substance, Marxist sociological theory has a double sense:

1. it contributes to the cognition and comprehension of this world, to the explanation of what it was, is and will be like;
2. it is involved in the struggles for its transformation.

Společenské požadavky, které vyplývají z procesu socialistické výstavby a jsou vyjádřeny ve vědeckopolitických směrnicích i v praxi Maďarské socialistické dělnické strany, formulují úlohu společenských věd, mezi nimi i sociologie: „usilovat o objasnění skutečně současných otázek naší rozvíjející se společnosti, odpovídat na ně, ovlivňovat utváření vědomí lidí a jejich výchovu a vstupovat do boje proti nesprávným názorům“.¹ Pokoušíme-li se určit úkoly sociologie, zhodnotit její výsledky i obtíže růstu a stanovit rovněž její odpovědnost, východiskem argumentace může být jen důraz na tyto společenské požadavky.

Základní podmínkou společenského pokroku je znalost jeho jevů a procesů a jejich charakteru v komplexních historických souvislostech. K tomuto poznání mohou významně přispět právě společenské vědy. Tato funkce společenských věd je nejdůležitějším požadavkem nynější etapy našeho společenského vývoje. V jeho průběhu se dostávají do popředí nové oblasti (např. okruh otázek týkajících se socialistického podniku, zavedení nového systému řízení a zvýšení samostatnosti podniku) a dříve neznámé problémy (způsob života, spotřeba, urbanizace, znečišťování životního prostředí atd.), o nichž nemáme dostatečné znalosti a v nichž je třeba řešit důležité úkoly.

Základním zájmem naší socialistické společnosti je sociální poznání, tj. činnost společenských věd směřující k takovému poznání skutečnosti, které společnosti umožňuje kontrolovat svou přítomnost a působit na svou budoucnost. To je vyjádřeno i ve směrnicích o politice strany ve vědecké oblasti, kde se zdůrazňuje, že pro společenskovědní výzkum „neexistují zakázaná témata ani předepsané závěry“.

Společnost se někdy může postavit proti nezbytnosti poznání sama sebe. Slovy sice může deklarovat jeho důležitost, avšak v praxi může odhazovat a dokonce ničit zrcadlo ukazující skutečný obraz a autoritativně prohlašovat o zkráceném obraze, že je pravý. Jak však dokázaly bohaté historické zkušenosti, z hlediska delší časové dimenze to nepomáhá. Sociálně ekonomické procesy jdou dále svou cestou. Můžeme například popírat, že i v socialistických podmínkách, a dokonce ne náhodou, dochází ke konfliktu zájmů, jak to prokazují vědecké analýzy (mimo jiné i sociologické výzkumy) a i každodenní zkušenost. Popíráme-li však jejich existenci, mohou se udržet beze změny, a dokonce se pod povrchem zostří a společnost je zbavena možnosti, aby na základě odpovídajících znalostí vytvářela podmínky pro soulad zájmů, což představuje i za socialismu jeden z nejdůležitějších problémů sociálních procesů a systému řízení. Jak dokázaly četné zkušenosti, taková praxe je cizí zájmům naší společnosti a politice naší strany.

Sociální vědy v naší zemi se zabývají aktuální společenskou problematikou; samy přitom prošly a procházejí značnými změnami. V důsledku rychlých a nepřetržitých společenských změn a v důsledku těsného vzájemného sepětí sociálních věd vzrostlo bohatství poznatků a změnily se metody argumentace i jejich vzájemný vztah. Potřeba zkoumat komplexní problémy společným úsilím mnoha věd je dnes již všeobecně uznávána.

Vznikají nové vědy, rozvíjejí se specifické disciplíny. Po sociologii se v socialistických zemích, především v Sovětském svazu, nyní začíná rozvíjet například věda o sociálním plánování, která na rozdíl od sociologie nemá téměř žádnou tra-

¹ Z Usnesení plénního zasedání ústředního výboru Maďarské socialistické dělnické strany ze dne 14. a 15. listopadu 1972.

dici, jejíž metody a kritéria nejsou ještě jasné, avšak jejíž vznik si vyžádal rozvoj společnosti. Dokumentuje to tvrzení jednoho z představitelů této společenskovědní disciplíny, Aitowa, podle něhož „je tato věda dána spíše prakticky než teoreticky“ [2].

Maďarská sociologie si získala již své uznávané místo v systému sociálních věd. Bez její účasti nemůžeme chápat takové komplexní jevy našeho socialistického společenského vývoje, jakými jsou například přetváření společenské struktury, změny týkající se místa a charakteru jednotlivých tříd a vrstev, změny ve způsobu života, urbanizace, proces přeměn na vesnici nebo činnost socialistického podniku.

Ke zkoumání posledního problému je jistě možno využít přístupů ekonomických (řízení, plánování, plánování pracovní síly, tržní funkce, využívání a rozšiřování fondů atd.). Je však nutno poznamenat, že činnost socialistického podniku jako celku i vzájemné vztahy vnitropodnikových, poměrně „prostých“ jevů (mzdová diferenciace, pracovní kázeň, vývoj produktivity práce, zavádění nových technologií, fluktuace) není možno pochopit bez komplexu poznatků získaných sociologií. Sociologie může objevit aspekty součinnosti jednotlivců, skupin a pracovních kategorií v rámci podniku (např. vztahy zájmů), které působí na všechno, dokonce i na ekonomické procesy uvnitř podniku. Co se z ekonomického nebo právního hlediska může zdát iracionálním nebo nerosozumitelným, stane se racionálním a jasným díky logice sociologie. Sociologie nemůže sice substituovat poznatky právní či ekonomické vědy, může je však interpretovat v nové úrovni, v komplexnějším pohledu. Může tak poskytovat podklady pro řízení a politická rozhodnutí, nemůže je však nahrazovat.

Marxistická sociologie zkoumá jevy a procesy naší společnosti z určitých teoretických pozic: neregistruje jen fakty, není pouhým vědeckým prostředkem nebo podpůrnou technikou vhodnou pro jakékoli použití a není ani pouhým „dotazníkovým šetřením“, na něž někdy bývá redukována. Sociologie teoreticky zobecňuje. Ke zkoumanému jevu nebo procesu přistupuje teoreticky: sociologické výzkumy

bez teoretického podkladu mohou interpretovat pouze jednotlivé společenské otázky, právě tak jako statistika použita bez ekonomické teorie může vypovídat pouze o jednotlivých hospodářských problémech.

Teoretická báze sociologie není v současné fázi jejího vývoje dosud zcela vybudována. Komplexnost jejího přístupu činí nezbytným, aby převzala určité teoretické prvky od jiných společenských věd. Také marxistické sociologické výzkumy prováděné v jiných socialistických zemích poskytují teoretické prvky, které lze využít. Dalším zdrojem mohou být i buržoazní sociologické teorie o obdobných společenských jevech nebo procesech (např. teorie organizace, teorie motivace, teorie rozhodování atd.). „Bylo by omylem znovu se dopouštět dogmatického zjednodušení, které popírá, že existuje a že se v určitých hranicích dokonce rozvíjí buržoazní společenská věda; musí totiž poznávat určité konkrétní vztahy existující společenské skutečnosti, sdělovat své poznatky a pracovat metodami a technikami vědeckého poznání.“ [1:40] Její poznatky mohou být užitečné, je však bezpodmínečně nutné přijímat je v souladu s požadavky kritického přizpůsobení. Východiskem marxistické sociologie a ostatních společenských věd a jejich teoretickým rámcem je marxistická společenská teorie, její kategorie a vztahy zkoumané v základních společenských procesech a příslušné zákony.

Tím je dáno východisko pro vypracování teoretických předpokladů sociologických výzkumů. Tyto předpoklady je však nutno vědecky ověřit. Ověření předpokladů a prokázání hypotéz (tedy i zamítnutí jejich nesprávných prvků) je dnes klíčovou otázkou vytvoření sociologické teorie, a tím i báze sociologického zkoumání skutečnosti, požadovaného společností. Jaká je naše současná situace? Naše sociologie dnes disponuje nečetnými platnými teoretickými poznatky o našich současných společenských jevech a procesech (a to zejména pro poměrně malý počet vědecky spolehlivých výzkumů). Začínají se rozvíjet některé teoretické koncepce týkající se přeměn společenské struktury, urbanizace, některých otázek aplikace zákonů a zločinnosti [6, 9], činnosti socialistického podniku, pře-

tváření rodinných vztahů atd., ne však všechny můžeme považovat za skutečnou teorii. Sociologické výzkumy provedené v oblasti Békés velmi dobře ukázaly, že procesy našeho socialistického vývoje (extenzivní industrializace, začlenění žen do zaměstnání atd.) vyvolaly změny, napětí a protiklady uvnitř tamějších rodin, ve vztazích mužů a žen, mezi dětmi atd.² Aby výsledky těchto šetření mohly být široce zobecněny a aby sociologie mohla vytvořit platnou teoretickou koncepci o změnách vztahů v rodině, bylo by zřejmě nezbytné provést dlouhodobý, rozsáhlý a mnohostranný výzkum. Základem pro rozvoj sociologických teorií jsou další konkrétní analýzy skutečností.

Získávání empirických poznatků přirozeně nepředstavuje jedinou cestu zkoumání skutečnosti a jejího konkrétního rozboru; avšak marxistická sociologická teorie se teprve vytváří, je nutno ji ověřovat empirickými výzkumy. Empirická podmíněnost vědy — která bude v průběhu jejího vývoje nutně slábnout — neznamená a nemůže znamenat nějakou odrůdu pozitivismu nebo úzkého empirismu, který se omezuje pouze na zkoumání kvantitativní stránky jevů. Ještě méně může tato podmíněnost znamenat metodologický formalismus, jehož základní omezení spočívá v neschopnosti zaujmout stanovisko vůči reálným problémům výzkumu. Marxistická sociologie není lhostejná k metodologickým otázkám, nepovažuje je však za prvotní a zabývá se jimi vždy v souvislosti se zkoumanými společenskými jevy a procesy.

Marxistická sociologie neabsolutizuje empirii, je si však vědoma toho, že svoji funkci zkoumání skutečnosti může splnit jen tehdy, budou-li položeny empirické základy pro teoretická zobecnění.

Diskusní momenty, které doprovázejí rozvoj marxistické sociologie, vznikají v podstatě z ideologické projekce činnosti vědy objasňující skutečnost a z jejích nových poznatků. Tím se dotýkáme ideologické funkce sociologie, která je v marxistickém pojetí jejím vědomě vytčeným úkolem. Jde totiž o to, nejen zkoumat skutečnost a postihovat společenské procesy,

ale současně také rozvíjet ideologii a utvářet vědomí lidí. V souvislosti s tím vzniká řada praktických ideologických problémů.

Při zkoumání společenských jevů a procesů je nutno mít na paměti, že poučky marxistické společenské teorie, které se týkají vztahů a procesů rozvoje globální společnosti (např. soulad zájmů v hlavních otázkách našeho socialistického vývoje), nemohou být mechanicky uplatňovány na některé krátkodobé jevy a procesy, v nichž se mohou projevovat z hlediska celkového vývojového trendu záporné rysy, deviace, konflikty, nežádoucí formy chování atd. Je nesporné, že tyto rysy musí být odhalovány, aby mohly být nalezeny způsoby jejich odstranění. Nesmí však být absolutizovány, ale hodnoceny v kontextu výzkumu celkové sociální reality socialistické společnosti. V tomto směru je zvláště důležitá diskuse a konfrontace výsledků různých vědních disciplín, například ekonomie, historie a sociologie.

Teoretickým východiskem a rámcem marxistické sociologie je marxistická společenská teorie, avšak — jak píše Zdravomyslov — „bylo by nesprávné a přesněji řečeno nepřiměřené domnívat se, že sociologický výzkum je pouhou aplikací tezí historického materialismu na studium společenských procesů“. [10] Je nesprávné považovat marxistickou sociologii za pouhý prostředek potvrzující zmíněné teze a ignorovat fakty, které těmto tezím zcela neodpovídají.

Při formulování svých východisek se může sociologie opřít o řadu již uvedených zdrojů (poznatky získané v ostatních společenských vědách, teorie buržoazní sociologie, poznatky společenského vědomí částečně potvrzené zkušenostmi). Na základě těchto opěrných bodů mohou být v rámci marxistické sociologické teorie vypracovány hlavní hypotézy. Tyto hypotézy však musí být vědecky ověřeny, podloženy empirickým dokumentačním materiálem dostatečného množství i potřebné hloubky. Platnost teorie může být ověřována mnohostranně: schválením nebo kritikou společenských skupin, kterých se jev nebo proces týká, souhlasem nebo námitkami ze

² Tematikou rodiny se dále zabývá László Cseh-Szombathy, jehož výzkumy obsahují velmi cenné výsledky a rozborů.

strany jiných společenských věd, zhodnocením ve srovnání s teoriemi vytvořenými sociologií na základě jiných společenských vztahů atd.

Nejspolehlivější ověření však představuje rozbor opírající se o sociologii vlastní komplexní přístup. Naše sociologie může už nyní poskytnout užitečné poznatky o četných společenských jevech a procesech, je však nutno vědět, že jejich zobecnění má své meze. Tak například sociologie dnes neposkytuje a nemůže poskytnout objektivní obraz obecného vztahu mezi organizacemi, systémy organizací a společností, protože dosud nedisponuje dostatečnými poznatky o činnosti hospodářských organizací (např. socialistických podniků). Také o řízení a činnosti politických organizací má znalosti spíše nesoustavné a může poskytnout jen částečnou odpověď i na takové „prosté“ otázky, jak ve skutečnosti funguje mechanismus rozhodování jednotlivých organizací nebo jaký je skutečný systém rozdělení odpovědnosti (ne pouze v právním smyslu). Naše sociologie se dosud nemůže spolehlivě vyslovit o obecných problémech rodiny nebo způsobu života, protože k tomu dosud nemá komplexní poznatky. Avšak nezávisle na množství poznatků nepřisuzuje si plnou moc pro to, aby sama usměrňovala společenské jevy a procesy, neboť posouzení patří do kompetence celé řady dalších společenských věd.³ Je úkolem politiky zvažovat poznatky věd a na tomto základě rozhodovat. Má-li sociologie poskytnout věrný obraz skutečnosti, musí respektovat své vlastní reálné možnosti a limity.

Trvalé nebezpečí pro společenskovědní výzkumy představuje skutečnost, že tyto výzkumy ve svých závěrech překročí hranice, v nichž jejich poznatky a teoretické závěry mají platnost. Takové překročení je nebezpečné, a opakuje-li se, může vzbudit nejen nedůvěru k prezentovaným výsledkům, ale i k vědecké disciplíně samé. Také v počátečních fázích rozvoje naší sociologie docházelo případ od případu k so-

ciologickým zobecněním, která se patřičně neopírala o vědecké zkoumání skutečnosti, a na druhé straně se stejně bezdůvodně odmítaly seriózní vědecké výsledky. Ve svém ideologickém promítnutí může taková praxe obnovovat či posilovat lživé ideje a nesprávné názory, které ještě existují ve společenském vědomí, nebo být zdrojem nových omylů.

Problémy, které provázejí rozvoj marxistické sociologie, vyrůstají z napětí a protikladů, jež jsou průvodním jevem současného rozvoje společenských věd, a z nepřetržitých rychlých změn odehrávajících se v určitých oblastech společnosti. Každá změna (například zavedení automatických strojů na závodě nebo provedení hospodářské reformy v zemi) vyvolává napětí a srážku s tradicemi, konvencemi, morálními zábranami a se zájmy, které se za nimi skrývají. Můžeme předpokládat, že výjimku nečiní ani vnitřní vývoj vědy.

Proto se může stát, že věda svým přístupem a ve své praxi není s to plně objasnit sociální realitu a usměrňovat utváření vědomí, ačkoli běží o zřejmý zájem společnosti a ačkoli to marxistická sociologie pokládá za svůj úkol.⁴

Nezbytná základní znalost ekonomických a historických aspektů zkoumaných jevů je pro marxistickou sociologii nepostradatelná. Poznamenejme, že někdy i pozoruhodné sociologické výzkumy trpí nejasností základní orientace, i když to zdaleka neplatí pouze pro sociologii. Iván T. Berend píše: „... je velmi nápadné, že při zkoumání současných společenskoeconomických jevů historická metoda tak často ustupuje do pozadí a že výklad těchto jevů je odtržen od historického procesu...“ [8]. Také je nutno věnovat pozornost vhodnému zvážení ekonomických aspektů [3].

Význam sociologické práce se v procesu trvale probíhajících změn nezmenšuje, nýbrž vzrůstá, protože společnost potřebuje rychle znát důsledky svých rozhodnutí přijatých na základě vědeckého poznání. Základním kritériem uvědomělého přijetí od-

³ Marxistická sociologie „nepožaduje pro sebe výjimečné postavení... nepřeje si vydělovat se z řady věd na jakési zvláštní místo a netvrdí, že sama vytvořila obecnou sociologickou teorii; v podstatě se řídí stejnými kritérii jako kterákoli jiná společenská věda... a kritéria její činnosti jsou tatáž“ (Kulcsár, K.: *Sociologie našich dnů, nahližend ze-zvnitř*).

⁴ Jedním ze základů sociologického diletantství je např. bezdůvodný apologetický přístup některých našich společenských a hospodářských vedoucích k problémům jejich odvětví, který je ztlesněn v hledisku, že „z bezobsažného sociologického výzkumu nemůže vzniknout žádná škoda“. A účinek je stejný, jestliže sociolog přihlíží výlučně k mínění některé uzavřené skupiny obyvatelstva.

povědnosti vědecké práce musí být zřetel k požadavkům společnosti i znalost možností a mezí sociologie. Odmítnutí odpovědnosti, právě tak jako přijetí nereálné velké odpovědnosti, se může stát východiskem neodpovědnosti.

Otázka odpovědnosti sociologie je v podstatě spojena se všemi aspekty její činnosti. Začíná výběrem tématu a končí zobecněním výsledků. Marxistická sociologie napomáhá — v rámci svých možností — k pochopení cílů společenského systému, k vymezení ekonomicko-politických a sociálně politických záměrů (vypracováním několika variant řešení) i k jejich splnění (analýzou důsledků rozhodnutí, analýzou mechanismů, které zprostředkovávají rozhodnutí). Předmětem jejího experimentu je sama společnost. nesprávná rozhodnutí mohou mít důsledky pro celou společnost.

Proto marxistická sociologie nemůže navrhovat, nebo dokonce stavět cíle před společnost. Stanovení cílů a přijímání rozhodnutí je v kompetenci společenského řízení. Sociologie jako jedna ze společenských věd představuje pouze jeden z možných přístupů (podobně jako přístupy ekonomické, právní, psychologické atd.) a jednu z možných metod popisu skutečnosti; její poznatky nenahrazují poznatky jiných společenských věd a ona sama je jimi podmíněna. Překročí-li sociologie své vlastní meze a pokusí se stavět cíle před společnost, jak jsou toho příkladem jednotlivé pokusy buržoazních sociologů i některé snahy v naší zemi, nezbytně to snižuje její schopnost působit na společenský pokrok reálným a jí vlastním způsobem (v první řadě tím, že skutečnost zkoumá). Takový přístup je však skutečné marxistické sociologii cizí: přijetí faktické odpovědnosti vylučuje činnost, v jejímž průběhu je dáována přednost cílům jednotlivých společenských skupin před vědeckým poznáním.⁵ Její vztah k politice a její politickou odpověd-

nost určují stejné požadavky jako u jiných společenských věd.

Marxistická sociologie ve své podstatě, tak jako jiné společenské vědy, může mít politický charakter téměř v každé fázi své činnosti, v každém prohlášení, hodnocení a v každé analýze, které činí v souvislosti s našimi společenskými jevy a procesy. Vědomě přijala politický charakter a právě proto mohla konstruktivně přispět k vypracování a rozboru skutečně aktuálních a důležitých společenských otázek. Jádrem její političnosti a odpovědnosti, které v souvislosti s tím převzala, je závazek vůči naší socialistické společnosti a ztotožnění se s jejími zájmy. Jen tak se může vyrovnat s úkoly, jejichž splnění od ní požaduje společnost.

Literatura

- [1] Aczér, Gy.: *Az ideológiai és kulturális élet néhány időszerű kérdése*. Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozás. Kossuth 1973.
- [2] Aitow, N.: *Wirtschaftsplanung allein ist zu wenig. In der Sowjetunion sucht eine neue Wissenschaftsdisziplin ihr Profil: Sozialplanung*. Weg und Ziel, 1973. 7.8.
- [3] Apró, E.: *Mi késleltette a magyar társadalmi fejlődést?* Társadalmi Szemle, 1972, No. 6.
- [4] Crozier, M.: *La société bloquée*. Paris 1970.
- [5] Ferrarotti, F.: *Una sociologia alternativa*. De Donato Editore, Bari 1972.
- [6] Kulcsár, K.: *A népi ülnök a biróságon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971.
- [7] Sas, H. J.: *Életmód és család*. Társadalmi Szemle, 1973, No. 6.
- [8] Berend, T. I.: *Mai társadalmi-gazdasági jelenségek és a történetiség*. Társadalmi Szemle, 1973, No. 3.
- [9] Szabó, A.: *Társadalmi-gazdasági fejlődés és a fiatal korosztályok bűnözése*. MTA Állam-és Jogtudományi Intézet Kiadványai. Budapest 1972.
- [10] Zdravomyslov, A.: *Metodológia a procedúry sociologického výskumu*. Bratislava, Pravda 1972.

⁵ Takové snahy, které mají ohlas i v naší zemi, se objevily v některých kruzích západních levicových sociologů. Tito sociologové, kteří se nazývají „kritickými“, a dokonce „revolučními“, navzdory svému revolučnímu zápalu slouží ve skutečnosti objektivním zájmům vládnoucích politických a hospodářských kruhů. Činnost těchto sociologů nejen není nebezpečná, nýbrž je užitečná pro instituce kapitalistické společnosti, které se pod novým pláštěm a vyzbrojí revoluční terminologie snaží ucho-

vat svůj původní obsah. Není náhodné, že největší podniky často staví na klíčová místa pseudolevé inteligenty, a nahrazují staré šéfy politicky „otevřenými“ experty [5]. Charakter těchto snah dobře ilustruje chování jednotlivých levých francouzských sociologů v květnových událostech r. 1968 [4]. Zkoumání skutečností z pozice zájmů dělnické třídy je i v kapitalistických podmínkách reálnou alternativou sociologie proti takovým snahám.

K vývoji třídně sociální struktury kapitalistického Československa

Tricáté výročí budování socialismu v naší zemi klade společenské vědě úkol hluboké marxisticko-leninské analýzy zákonitostí a rozsáhlé historické zkušenosti, kterou získal pracující lid při revoluční tvorbě svých spravedlivých dějin. Nutí nás však i k zamýšlení nad předchozím obdobím, obdobím složitých a ostrých třídních zápasů v podmínkách kapitalistické společnosti, tzv. prvé československé republiky. Nejde přitom o náhodnou asociaci, ale o historický princip, který podmiňuje vědecký rozbor, vede jej k pravdě, k odhalení dějinného smyslu.

Naším cílem je přispět k analýze třídně sociální struktury kapitalistického Československa, onoho společensko-historického základu procesů, které našly své vyvrcholení v květnu 1945 a únoru 1948. Nejde v žádném případě o snadný úkol: vždyť z hlediska sociální statistiky máme k dispozici empirické údaje nepostihující třídní podstatu společenského uspořádání, mijející bez pozornosti mnohé rozhodující momenty sociálních procesů daného historického údobí. Marxistická sociologická rekonstrukce třídně sociální historie kapitalistického Československa však má přes tyto negativní aspekty informačních zdrojů spolehlivé vodítko, umožňující vědecký výklad společenského vývoje této dějinné přehry socializmu, i nástroj pravdivé reinterpretační existujících dat. Jsou jimi dokumenty našeho revolučního dělnického hnutí, jeho komunistické strany.

Rozbor historie třídně sociální struktury kapitalistického Československa, charakteristika jejích jednotlivých etap má mnohem širší význam. Je předpokladem hlubokého pochopení třídně sociálních procesů a strukturálních vazeb, které jsou mnohdy velmi cenným svěděctvím a prostředkem sociologického objasnění jevů časově mnohem mladších. Zároveň však slouží jako velmi hmatatelný a pronikavý argument

kvalitativních proměn, kterých dosáhla naše společnost díky socialismu, jehož uskutečňování v ní našlo své neotřesitelné, dějinně určující místo.

Úvodem ještě krátkou poznámku: zvolené téma bylo zpracováno v mnoha cenných pracích z dějin dělnického hnutí a národního hospodářství. Není naším záměrem nahrazovat ani doplňovat vlastní historickou práci, která jistě dosud není ukončena, ale pouze v tomto směru přispět ke kolektivnímu úsilí společenské vědy některými sociologickými závěry. Proto také naše analýza si v žádném ohledu nečiní nároky na úplnost, ale je spíše výběrem podstatných třídně sociálních charakteristik sledovaného dějinného údobí.

1. Třídně sociální východiska předmnichovské republiky

Pro vznik státně samostatné československé společnosti je charakteristické spojení dvou výrazně odlišných sociálních útvarů, tj. průmyslově vyspělých českých zemí a agrárního Slovenska. V roce 1921 příslušelo k zemědělství v českých zemích 32 % a na Slovensku 67 % populace, přičemž poměr obyvatelstva příslušného k průmyslu a stavebnictví činil 40 : 19 %. Rozdílnost průmyslově vyspělosti byla i závažným faktorem jejich třídně sociální odlišnosti, zachycené v hrubých rysech v tabulce 1.

Sloučení vývojově odlišných sociálně ekonomických celků v jediný společenský útvar bylo provázáno proměnou celého kontextu vnějších hospodářsko-politických vztahů. Vyjmutí českých zemí ze západní a Slovenska z východní části rakousko-uherské monarchie a jejich kompozice v jediný společensko-politický útvar tedy vytvořilo nejen vnitřní, ale i vnější sociálně ekonomické tenze, které měly výrazný vliv na třídně sociální strukturu nově vzniklé společnosti, její utváření i reprodukci.

Tabulka 1. Třídní skladba ekonomicky aktivních a populace celkem v roce 1921 (v %)

Sociální skupina	Ekonomicky aktivní			Populace celkem		
	České země	Slovensko	Česko-slovensko	České země	Slovensko	Česko-slovensko
Buržoazie	3,1	2,7	3,0	4,5	4,0	4,4
Maloburžoazie	9,2	7,3	8,8	13,5	10,7	12,8
Drobní a střední rolníci	13,1	28,9	16,1	20,5	38,3	24,6
Inteligence	8,6	6,9	8,1	7,7	4,4	6,9
Průmysloví a stavební dělníci	41,2	17,7	36,8	34,3	12,0	28,7
Zemědělský proletariát	16,5	29,3	18,9	11,7	21,3	14,1
Ostatní manuální pracovníci	8,3	8,2	8,3	7,8	9,3	8,5
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen [16].

Svůj nesporný třídně sociální význam měla v předmnichovské republice národnostní otázka. Nejsilnějšími menšinami byly německá v českých zemích (více než pětina všeho obyvatelstva) a maďarská na Slovensku (téměř pět procent populace). Třídně sociální složení německé menšiny bylo velmi podobné charakteristikám českého národa: německá národnostní menšina měla procentuálně vyšší podíl průmyslového proletariátu (zhruba o 2 %) a nižší podíl buržoazie, maloburžoazie a inteligence (souhrnně rovněž o 2 %). Maďarská národnostní menšina byla podobná v třídně sociálních charakteristikách slovenskému národu: přibližně čtyřprocentní rozdíl se týkal podílů úřednických profesí (ve prospěch Slováků) a manuálních profesí (ve prospěch Maďarů).

Výrazným třídně sociálním dědictvím z minulosti, podmiňujícím další společenský vývoj předmnichovské republiky, byl protiklad třídně sociální struktury českých zemí a Slovenska (Podkarpatské Rusi, kde byly poměry ještě kontrastnější), kombinovaný složitou národnostní situací a změněnou soustavou vnějších sociálně ekonomických vztahů.

Uvedená data se vesměs týkala jednadvacátého roku. Často kladenou otázkou je problém kontinuity a diskontinuity třídně sociální struktury nově vzniklé československé společnosti s rakousko-uherskou třídně sociální minulostí. Nejde jistě o snadný problém. V jevové podobě je silným nositelem diskontinuity především česká buržoazie, která dovršuje své ekono-

mické postavení v prvních letech Československa nostrifikací podniků a repatriací cenných papírů. O jakou diskontinuitu jde? O diskontinuitu nepřekračující kapitalistické výrobní vztahy, o diskontinuitu pouze v osobách a subjektech rozsáhlého vlastnictví. Ve své společensko-ekonomické podstatě jde o hlubokou kontinuitu kapitalistického třídního panství, vykořisťovatelských výrobních vztahů. Národní diskontinuita a kontinuita vykořisťování jsou dvojicí jevových a podstatných třídotvorných rysů nově vznikající a rozvíjející se české buržoazie.

Naproti tomu — zejména v českých zemích — jsou právě vykořisťované třídy a sociální skupiny jevově bezprostředními výrobními nositeli společensko-ekonomické kontinuity, jsou těmi, kteří pracují ve stejných dolech, továrnách, na týchž polích, jejichž život se na prvý pohled ekonomicky ani sociálně nemění. Avšak tato kontinuita je pouhým jevovým pokračováním. Zejména dělnická třída a ostatní vykořisťované společenské vrstvy jsou objektivními nositeli rozsáhlých snah o radikální společenskou diskontinuitu, o revoluční změnu výrobních vztahů a antagonistických třídních poměrů. Kontinuita sociálního útlatku a revoluční snaha o diskontinuitu společenského uspořádání, to je třídotvorný rys dělníků a ostatních vykořisťovaných skupin daného historického období.

Nejmarkantnější důkaz podává sama historická praxe prvních let nově vzniklého Československa, třídní boje devatenáctého a dvacátého roku, zápas o socializaci v no-

vé společnosti. Dílčí úspěchy dělnické třídy, zejména pokud jde o oblast sociální politiky, neohrožily podstatu kapitalistického výrobního způsobu. Naopak, díky zradě pravicových představitelů sociální demokracie a národních socialistů utrpěla dělnická třída porážku, která rozhodla o zachování buržoazního třídního panství.

Na Slovensku, v podmínkách podstatně nižší třídní revoluční vyspělosti společnosti, upevňuje svou pozici silně klerikalizovaná slovenská buržoazie, podstatně méně úspěšná z hlediska nabytého majetku než její český třídní spojenec.

Třídní vítězství buržoazie, jakási nová „kapitalistická nostrifikace“ třídní sociální struktury celé společnosti, „repatriace vykořisťování“ z minulosti, to jsou třídně sociální východiska nově vzniklé společnosti, v níž kontinuita kapitalismu zcela naplňuje politickou diskontinuitu nového státního uspořádání.

2. Periodizace vývoje třídně sociální struktury v předmnichovské republice

V určující dějinné scéně ekonomického a politického vývoje se proměňuje i dramatická látka třídně sociálního pohybu. Na základě různorodých dat a informací lze rozlišit tři základní etapy třídně sociálního vývoje předmnichovské republiky:

a) přelom dvacátých let, období *třídních zápasů o charakter třídně sociální struktury společnosti*,

b) dvacátá léta, období *rozvoje kapitalistického charakteru třídně sociální struktury společnosti*.

c) třicátá léta, období *rostoucí krize kapitalistického charakteru třídně sociální struktury společnosti*.

Velmi markantním důkazem charakteru prvního období jsou údaje o stávkovém hnutí, kterých bylo v roce 1919 více než 250 a o rok později již více než 600. Tyto stávky probíhaly na téměř pěti tisících závodech. Uvedené fakty jsou svědectvím revoluční vyspělosti dělnické třídy. S těmito údaji však ostře kontrastuje politika pravicových představitelů sociální demokracie a národně socialistické strany, kteří vydatně přispěli ke snaze buržoazie likvidovat vyhlášený socializační program, který byl pro ni jenom dočasným, taktic-

kým manévrem. Porážka dělnické třídy v třídních zápasech konce dvacátého roku však přesto přinesla novou dějinnou zkušenost a stala se základní třídně sociální příčinou vzniku nové politické síly proletariátu, komunistické strany.

Důvody porážky jsou jistě mnohostranné a buržoazie aktivizovala v té době všechny své prostředky, aby potlačila revoluční vědomí a odhodlání vykořisťovaných vrstev, inspirovaných Velkou říjnovou socialistickou revolucí. Buržoazii se podařilo izolovat především dělnickou třídu, zemědělský proletariát a drobné rolnictvo rovněž díky zemědělské politice pravicového vedení sociální demokracie, které se rozhodně — bez ohledu právě na společensko-politické souvislosti a významy připravované pozemkové reformy — stavělo proti dekoncentraci vlastnické půdy, čímž politicky separovalo agrárníckou politikou silně ovlivněné vesnické obyvatelstvo od zájmů a činů dělnické třídy.

Toto záměrné a násilné, politické a ideologické, vnitřní i vzájemné rozlomení vykořisťovaných tříd a sociálních skupin charakterizuje třídně sociální základ porážky proletariátu. Naopak buržoazie v tomto období přes různost svých cílů a zájmů postupuje v zásadních třídních otázkách jednotně. Kontrast třídní jednoty buržoazie a jejích spojenců s třídní nejednotou vykořisťovaných charakterizuje danou vývojovou etapu.

Přes stále krizové chvění jsou dvacátá léta a zejména pak střed jejich druhé poloviny obdobím ekonomické konjunktury a z hlediska vývoje třídně sociální struktury pak posilováním a rozvojem jejích kapitalistických rysů. Kterých zdrojů třídně sociální strukturace vládnoucí vykořisťovatelské vrstvy užívají? Předně jde o využití pozemkové reformy k dokončení buržoazní revoluce v zemědělství, neboť její realizace vedla k nepatrným změnám v rozložení zemědělských závodů a půdy. Na jedné straně ubývá nejmenších hospodářství do 2 ha (v období 1921–1930 klesl jejich podíl ze 48,5 % na 44,2 %), na druhé straně se zvyšuje zastoupení velkých hospodářství a statků (podíl závodů nad 50 ha stoupl z 0,8 na 1 %). Protiklad velkostatku a maloroelníka je posílen vytvořením vrstvy „zbytkových“ statkářů, rekrutujících se

zčásti z politické reprezentace nového státu a připojujících se ke statkářům a pozemkovým vlastníkům nového, již vyhraněně kapitalistického typu. Výsledkem pozemkové reformy tak je silnější prosazení kapitalistických vztahů v zemědělství a zároveň posílení ekonomické moci české buržoazie, nastupující na místa rakouských a maďarských latifundistů. Spolu s prosazením kapitalistického charakteru vesnice se v tomto období daří buržoazii dále prohlubovat svou ekonomickou moc: dochází k další koncentraci kapitálu, vytváření mocné finanční oligarchie, ovlivňující stále účinněji řízení státu.

Další podstatný moment narůstání kapitalistického charakteru třídně sociální struktury předmnichovské republiky představuje prohlubování rozdílů mezi českými zeměmi a Slovenskem. Díky poválečné krizi a novému společensko-ekonomickému kontextu, do něhož se dostává slovenská společnost, dochází k její deindustrializaci, zejména pokud jde o těžký průmysl. V prvním období dvacátých let jsou rušeny například krompašské železárny, zvolenské válcovny plechu apod. Tím dochází k oslabení jádra dělnické třídy ve slovenské společnosti, a tedy i oslabení její revolučnosti a organizovanosti jako celku. Navíc typickým momentem hospodářsky a sociálně třídně slabě rozvinuté slovenské společnosti (ale i podobných českých oblastí, zejména pak agrárního jihu) je vysoký stupeň emigrace: během předmnichovské republiky se vystěhovalo téměř 400 000 lidí.

Třídní jednota buržoazie trvá a slaví své úspěchy. Stejně tak na druhé straně přetrvává nejednota vykořisťovaných tříd a sociálních skupin, které se buržoazie snaží klamat celou plejádou ideologických směrů programů a doktrín, které mají ideově a politicky podpořit konjunkturní hospodářské momenty ve vývoji daného období.

V této fázi historie prožívá své hluboké krizové období i komunistická strana, díky zásadním chybám svého tehdejšího vedení. Avšak právě v této době se aktivizují zdravé, marxisticko-leninské síly uvnitř strany. V roce 1928 uveřejňuje Klement Gottwald svou pronikavou marxisticko-leninskou analýzu třídně sociální situace té do-

by, v níž hodnotí hlavní směry přesunů třídních sil [5 : 58–59].

„1. Uvnitř tábora české buržoazie – vzrůstající vliv monopolistického, finančního kapitálu, zatlačování liberální buržoazie. Politické důsledky: srůstání kapitalistických organizací se státním aparátem, přechod k nezahalené buržoazní diktatuře, příprava fašismu.

2. Uvnitř tábora maloburžoazního – hospodářský a politický rozklad, postupující proces proletarizace. Politický důsledek: část maloměšťáctva přechází k reformistům, větší část však tvoří bezprostředně sociální základnu fašismu.

3. Na venkově – zesílená diferenciacie a sociální rozklad vesnice. Politický důsledek: kulacký element se přimyká těsněji k agrární straně, ovládané finančním kapitálem, a vleče s sebou i část středních rolníků, proletarizovaných vrstev k fašismu, druhá část proletarizovaného elementu venkova se kloní k průmyslovému dělnictvu, zčásti ke komunistům, zčásti k reformistům.

4. Uvnitř dělnického tábora všeobecný odklon doleva. Je však brzděn současným vzrůstem reformistů, kteří přes svoji pseudoopoziční taktiku fakticky srůstají s buržoazií a státním aparátem, jdou doprava. Následkem všeobecných nedostatků KSČ projevuje se odklon mas doleva pouze částečně přímo ve vzrůstu politického vlivu komunistické strany.

5. Levý odklon mas, který se ukázal při posledních obecných volbách, projevuje se především ve vlně mzdových hnutí, jakož i v řadě politických akcí (např. v hnutí o sociální pojištění, které mělo dočasně velmi průbojný charakter). Poněvadž však strana nebyla s to všech těchto zjevů levého pohybu využít, boje spojovat a vyústit je v mohutnou akci proti dnešnímu režimu, nevyvinul se dosud tento levý pohyb na vyšší politický stupeň.“

Uvádíme poměrně delší pasáž Gottwaldovy analýzy s dvojím cílem: Jednak proto, že je velmi komprimovaným a principiálním sociálně politickým zhodnocením třídního pohybu v daném období, jednak pro její metodologický význam. K. Gottwald zde perfektně dokumentuje poznávací převahu marxisticko-leninského sociologického hodnocení třídně sociální dynamiky,

Tabulka 2. Sektorové rozložení ekonomicky aktivních a populace celkem v roce 1930 (v %)

Sektor	Ekonomicky aktivní			Populace celkem		
	České země	Slovensko	Česko-slovensko	České země	Slovensko	Česko-slovensko
Primární	23,6	54,7	30,7	29,2	62,1	39,1
Sekundární	51,9	25,3	45,9	47,4	20,8	39,4
Terciární	24,5	20,0	23,4	23,4	17,1	21,5

Pramen [17].

kteřá tolik kontrastuje s hojným deskriptivním spekulativismem a pozitivistickým eklekticismem tehdejší naší buržoazní sociologické tradice.

Důležitým charakteristickým rysem společenské dynamiky daného období je ryze kapitalistická reprodukce třídně sociální struktury společnosti. I když data, která máme k dispozici, mají spíše ilustrativní charakter, jsou přesto výmluvná a typická. Tak např. ze studentů brněnských vysokých škol bylo v letech 1921–1923 téměř 46 % buržoazního či maloburžoazního původu, více než 34 % pocházelo z rodin inteligence a jen necelých 9 % bylo z dělnických rodin [8 : 78–79]. Třídní hranice reprodukce třídně sociální struktury, jejich stálé upevňování, to je cíl buržoazie, to je typický rys kapitalistického charakteru třídně sociálního uspořádání. Na druhé straně však díky historické logice vývoje vedou tyto snahy buržoazie k růstu objektivních předpokladů třídně sociální jednoty a vyspělosti vykořisťovaných vrstev. Konec tohoto období ústí nejen v před-

zvěsti hluboké ekonomické krize, ale vyúsťuje i ve vyšší stupeň revolučního uvědomění nejpokrokovějších skupin dělnické třídy, což markantně vyjadřuje vítězství leninské orientace ve vedení KSČ na jejím V. sjezdu v roce 1929.

K jakým třídně sociálním výsledkům vedlo dané období, plyne z dat uvedených v tabulkách 2 a 3.

Tato data zcela zřejmě dokumentují, jak omezených změn v třídně sociální struktuře bylo za dané období dosaženo: třídně sociální protiklad českých zemí a Slovenska se fakticky dále reprodukoval, a to jak z hlediska kvalitativního, tak kvantitativního. Nejenom ekonomicky, ale i z třídně sociálního hlediska ústí vývoj tohoto období do svého krizového stadia.

Třetí etapa třídně sociálního vývoje předmnichovské republiky začíná hlubokou hospodářskou krizí, která vyvolává rozpad třídní jednoty vykořisťujících vrstev a posiluje třídní jednotu vykořisťovaných. Dochází k ostrým třídním srážkám, roste hnutí hospodářských, ale i politických stá-

Tabulka 3. Třídní skladba ekonomicky aktivních a populace celkem v roce 1930 (v %)

Sociální skupina	Ekonomicky aktivní			Populace celkem		
	České země	Slovensko	Česko-slovensko	České země	Slovensko	Česko-slovensko
Buržoazie	4,4	4,0	4,3	5,9	4,3	5,5
Maloburžoazie	6,5	5,6	6,3	8,9	6,0	8,2
Drobní a střední rolníci	12,2	29,8	16,3	17,3	37,5	22,2
Inteligence	9,1	6,6	8,6	8,4	4,8	7,3
Průmysloví a stavební dělníci	41,0	18,1	35,9	34,8	13,2	28,4
Zemědělský proletariát	10,9	24,0	13,8	7,6	18,2	10,7
Ostatní manuální pracovníci	15,9	11,9	14,8	17,1	16,0	17,7
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen [17].

Tabulka 4. Úroveň a struktura spotřeby některých sociálně-profesionálních skupin v letech 1931–1932

Sociálně-profesionální skupina	Celkový příjem rodiny	Index	Podíl hlavy rodiny	Výdaje na stravování		Výdaje na bydlení	
				Kč	%	Kč	%
Pomoční dělníci	952	100	61,9	575	60,4	141	14,8
Haviři	1198	126	74,8	679	56,7	190	15,9
Kvalifikovaní dělníci	1288	135	70,6	705	54,7	203	15,8
Zřizenci	1566	164	82,8	743	47,5	278	17,7
Kancelářský pomocný personál	1698	178	83,2	746	43,9	359	21,1
Mistři a přední dělníci	1719	181	78,2	808	47,0	272	15,8
Nižší státní úředníci	2176	229	84,0	868	39,9	443	20,4
Nižší soukromí úředníci	2253	237	81,9	875	38,8	440	19,5
Učitelé	2702	284	82,5	970	35,9	635	23,5
Vyšší soukromí úředníci	3135	329	86,4	1088	34,7	574	18,3
Vyšší státní úředníci	3526	370	89,5	1161	32,9	635	18,0

Pramen [2].

vek, které mají své kulminační body jednak v roce 1932, kdy stávkové hnutí proběhlo na více než 1500 závodech, jednak v letech 1936–37, kdy stávkové hnutí proběhlo na téměř 11 000 závodech. Krize zasahuje do všech oblastí společenského organismu, přivádí k panice a dezorientaci buržoazii, zcela ruší její konjunkturální politická pouta, plodí nezaměstnanost, hlad a bídu, prohlubuje třídně sociální rozpory jednotlivých celků společnosti. Všechny dosud skryté, avšak tím hlubší rozpory minulého období se nyní projevují v nejrozmanitějších podobách. Krize třídně sociální struktury tak prakticky odhaluje labilní vnitřní stavbu třídně sociálního vývoje období minulé konjunktury.

3. Příkrost a prohlubování sociálních nerovností

V dalším textu se zaměříme detailněji na vybrané momenty třídně sociálních diferencí v předmnichovské republice. Pouze v některých oblastech můžeme na reprezentativních údajích dokumentovat, jak se soukromovlastnické vztahy promítaly a reprodukovaly v příkrých sociálních diferencích. Rozdíly začínaly u naprosto nestejných pracovních podmínek (např. pracovní

doba se pohybovala od 6 hodin denně u bankovních úředníků až do 16–18 hodin u zemědělských dělníků) a končily u naprosto nerovných sociálních jistot týkajících se práce, nemocenského a starobního zabezpečení, záruk lidského bydlení apod.

Ani v poměrně nejsnáze podchytilelné oblasti příjmů nemůžeme poskytnout ucelený obraz; lze naznačit jen některé dílčí momenty nerovnosti v této sféře. I statistiky rodinných účtů z let 1931/32, jež pracují s poměrně detailním členěním domácností z hlediska třídní a sociální struktury, postihují pouze určitý výsek sociální struktury, tj. úsek od poměrně lépe situovaných dělníků v českých zemích k vyšším státním úředníkům. V analýze tedy chybí početné vrstvy daleko hůře situovaných dělníků na Slovensku, v zemědělství, domáckých dělníků apod., a přirozeně vlastní reprezentanti buržoazie (viz tabulka 4).¹

Příkrost sociálních diferencí je z těchto dat více než zřejmá. Nesrovnatelně nižší příjmy dělnických rodin byly navíc dosahovány větším zapojením manželek a dospívajících dětí do pracovního procesu (naopak u vyšších úřednických kategorií je toto zapojení nepatrné). I velmi nízká úroveň stravování dělnických rodin tvrdě zatě-

¹ Je velkou obecným znakem rodinných účtů (pro které je třeba domácnosti získávat), že nezachycují vůbec nejnižší úroveň spotřeby a zčásti ani tu nejvyšší. Výrazným omezením těchto účtů je však i to, že zcela pomíjejí sociální kategorie „samostatných“ – patrně pro metodické obtíže spojené s kalkulací

rozsáhlé naturální spotřeby. Pokud jde o samostatné zemědělce, podle šetření z let 1929/30 byla jejich úroveň spotřeby (4579 Kč na hlavu ročně) mírně pod úrovní dělnických rodin (4648 Kč). Úroveň soukromého, ale i osobního vlastnictví byla ovšem u rolníků daleko vyšší [4].

Tabulka 5. Decilové rozložení ročního příjmu příslušného k daní důchodové v letech 1929 – 1933

Kvantil	Podíl na všech příjmech v %		Průměrný příjem v tis. Kč	
	1929	1933	1929	1933
Nejnižších 10 %	1,0	1,0	2,2	1,9
2	3,6	2,6	7,5	4,8
3	4,4	4,5	9,3	8,1
4	4,4	5,6	9,3	10,1
5	5,6	5,6	11,8	10,1
6	9,6	9,1	20,3	16,5
7	9,6	11,4	20,3	20,7
8	9,6	11,4	20,3	20,7
9	12,9	14,0	27,4	25,3
Nejvyšších 10 %	39,3	34,8	83,0	63,0
Nejvyšší 1 %	14,4	10,4	305,5	187,7
Nejvyšší 0,1 %	5,9	3,3	1 250,0	596,5

Pramen [18].

žovala rodinný rozpočet, jehož ostatní položky musely být velmi omezovány. Přitom ale uvedená data vystihují skutečně jen část sociální reality – například podle úpravy platů státních zaměstnanců (platné od roku 1926) se rozdíl mezi zřizenci a vyššími úředníky-vysokoškoláky pohybovaly od 8 do 16násobku. Určitý souhrnnější pohled na příjmové diference, zahrnující i příjmy buržoazie (která jinak všem sta-

tistikám pojištěných mezd a platů uniká), poskytuje rozložení plátců důchodové daně (viz tabulka 5).²

Daňová politika buržoazního státu jen velmi málo ovlivnila příkroست tohoto příjmového rozložení – vezmeme-li relaci mezi 1. a 10. decilem příjmaných příjmů v roce 1928, pak se zdaněním se zmenšila z 1 : 39 na 1 : 33. Jak se ukazuje, krize zapůsobila i na rozložení tohoto typu příjmů, z toho

Tabulka 6. Charakteristiky bydlení podle sociálních skupin v městech nad 10 000 obyvatel v roce 1930

	Průměrný počet místností	Podíl bytů vybavených			
		koupelnou	WC	elektrinou	vodovodem
České země – byty:					
samostatných	3,0	20,8	32,7	76,7	34,3
úředníků	3,3	45,9	64,8	93,0	61,8
zřizenců	2,2	14,6	30,0	79,3	31,0
dělníků	1,7	3,7	10,7	63,3	13,0
Celkem	2,5	18,9	30,3	75,4	31,3
Slovensko – byty:					
samostatných	3,2	16,2	18,1	55,8	28,1
úředníků	3,5	46,2	51,5	88,3	58,0
zřizenců	2,4	13,2	22,1	61,9	28,6
dělníků	1,8	1,1	6,6	29,3	9,1
Celkem	2,7	16,0	20,3	53,9	27,2

Pramen [15].

² Mimo tuto statistiku zůstává zhruba 50 % výdělečně činných, jejichž příjem nedosahoval 6000 Kč ročně. Celkový obraz příjmové nerovnosti by tedy

byl daleko diferencovanější, nemůžeme jej však v úplnosti rekonstruovat.

však nemůžeme vyvozovat závěry o celkovém zmenšení příjmové disperze: naopak v období 1929–1934 vzrostl podnikatelský zisk na 104 %, příjmy vyšších kategorií úřednictva na 150 %, důchody z nájemného na 227 % a příjmy z úrokového kapitálu na 103 % — naproti tomu mzdy dělníků klesly na 79 % [6 : 127].

V souladu s příjmovou diferenciací se lišily také podmínky bydlení. I zde však můžeme uvést jen část rozdílů spjatých s bydlením, které se týkaly pouze populace z větších měst (tj. poměrně homogennějšího bytového fondu), a to jen v hrubé sociální kategorizaci (viz tabulka 6).³

Pro třídní strukturu kapitalistické společnosti však není charakteristická jen příkrost nerovností v různých oblastech, nýbrž také jejich permanentní reprodukce a v mnohých směrech i prohlubování. Také v Československu docházelo na jedné straně ke zhoršování postavení dělnické třídy, jejíž podíl na národním důchodu trvale klesal [6 : 26], a na druhé straně ke koncentraci kapitálu v rukou úzké vrstvy finanční oligarchie — tato koncentrace mimo jiné zahrnovala i polarizaci mezi velkými vlastníky a maloburžoazií, jejíž řady se zmenšovaly. Významným zdrojem prohloubení sociální diference byla krize třicátých let a s ní spojená nezaměstnanost, přímo či nepřímo zasahující 3–4 milióny lidí [13 : 209].

Nezaměstnanost se stala předmětem řady sociálně zaměřených studií, z nichž si alespoň částečně můžeme vytvořit obraz o jejích důsledcích pro sociální postavení bezprostředně postižených osob. Ukazuje se například, že i u nejlépe zabezpečených dělnických rodin (tj. podporovaných podle gentského systému a majících kromě toho určité naturální zdroje obživy) klesla úroveň spotřeby cca na 75 %.⁴ Nezaměstnanost však výrazně působila na celkové procesy sociální diference, na rozevírání nůžek — ať přímo, tj. vytvořením daleko početnější skupiny obyvatel žijících pod ži-

votním minimem, nebo nepřímo, tj. tlakem na mzdy dosud zaměstnaných osob, vytvořením klimatu hluboké sociální nejistoty, příznivého pro minimalizaci nákladů na pracovní sílu v bilanci kapitálu. Tyto celospolečenské důsledky, ať již v sociálně ekonomické, nebo politické oblasti — tj. důsledky pro objektivní zostření rozporů i jejich subjektivní uvědomění, vedoucí k zesílení organizovanosti dělnické třídy — zkoumala jen marxistická politická publicistika (Gottwald, Zápotocký, Fučík a další). Jednoznačnost výběrového působení nezaměstnanosti, ohrožující různé sociální skupiny velmi nestejně, je dobře známa — například z 292 tisíc nezaměstnaných zachycených sčítáním v roce 1930 bylo celkem 91 % dělníků a 64 % dělníků v průmyslu a stavebnictví; úředníci se na tomto počtu podíleli jen 3,6 %. Odlišný byl ovšem sociální dopad nezaměstnanosti na mladou generaci, v níž nezaměstnanost zasáhla i inteligenci, marně hledající své společenské uplatnění.

Rovněž tak sociální difference jednotlivých oblastí země, především českých zemí a Slovenska, nejenže stagnovaly, nýbrž dokonce se dále prohlubovaly. Pro české země, které rozpadem Rakouska-Uherska do značné míry ztratily rozsáhlé trhy průmyslových výrobků v tehdejšímsi Zlatavsku, se stalo Slovensko agrárním přívěskem, v němž rozvoj samostatného průmyslu nebyl žádoucí. V českých zemích po první světové válce dále pokračoval odliv pracovní síly ze zemědělství a růst průmyslu. Neefektivní slovenské zemědělství vázalo v desetiletí 1927–1930 v podstatě nezměněný počet pracovních sil, přičemž jediným větším posunem v relacích českých zemí a Slovenska byl vzrůst úředníků státní správy, učitelů a dalších státních zaměstnanců, z velké části Čechů.

Dynamiku rozdílů mezi českými zeměmi a Slovenskem můžeme sledovat alespoň v omezeném rozsahu. Nemáme však potřebnou bázi dat k tomu, abychom zevrub-

³ V tabulce jsou sledovány tyto indikátory: počet tzv. hlavních místností (kuchyně, pokoje), koupelna v bytě, splachovací záchod v bytě, zavedená elektřina, pitná voda v bytě.

⁴ Viz studii [7], založenou na sledování těch zprávochodských domácností rodinných účtů, které v únoru 1932 trpěly nezaměstnaností. Vedle kvantitativního porovnání citlivosti jednotlivých spotřebních položek na radikální snížení příjmu bylo v široké

míře uplatněno i přímé pozorování různých sociálních, zdravotních, psychických a morálních souvislostí. Přestože — jak zdůrazňují sami autoři — byl výběr zcela nereprezentativní, neboť sledované domácnosti patřily v době zaměstnání i nezaměstnanosti k lépe situovaným, je líčení konkrétních důsledků nezaviněného ekonomického postavení skutečně otfesné.

Tabulka 7. Ekonomicky aktivní podle velikosti obce v roce 1930 (v %)

Velikost obce	Z ekonomicky aktivních pracovalo			
	v zemědělství		v průmyslu	
	české země	Slovensko	české země	Slovensko
do 250	61,5	80,2	31,3	12,5
251 — 500	50,3	79,8	39,3	12,6
501 — 1 000	38,4	47,8	73,2	17,3
1 001 — 2 000	26,3	65,7	56,7	22,0
2 000 — 5 000	13,8	53,1	62,0	26,2
5 001 — 10 000	5,6	30,7	60,9	29,6
10 001 — 20 000	4,5	10,4	54,0	38,8
20 001 — 50 000	2,3	6,9	56,6	33,8
nad 50 000	1,5	2,4	48,8	35,6
Celkom	23,1	52,1	50,6	24,1

Pramen [17].

něji dokumentovali a analyzovali pohyb rozdílů v jiných oblastech — mezi fyzickou a duševní prací (kde můžeme zjistit pouze rigidnost v diferencích odměn), mezi městem a venkovem a v dalších oblastech, specifikujících a dovádějících základní protiklad buržoazní společnosti, tj. rozpor mezi prací a kapitálem, do konkrétních rozdílů ve způsobu života.

Sociální realita byla tedy zcela opačná, než by odpovídalo reflexi tehdejší buržoazní sociologie, jejíž představitel Z. Ullrich hovořil o „stálém sblížování jednotlivých vrstev obyvatelstva po mnohých stránkách a mizení všech prvků, které společnost rozlišují v jednotné a jasně oddělitelné a alespoň po určité stránce homogení vrstvy“. Nic nepotvrzuje, že by v této době nebylo možno „mluvit o třídách, ježto zmizely znaky, oddělující od sebe jasně určité části společnosti, a skupiny, jimi dříve charakterizované, se rozrůznily“. Žádná analýza také nemůže ukázat, že by se v buržoazním Československu tvořila „téměř jednotná vrstva městských dělníků, zřizenců, nižších a středních úředníků, jichž objektivní podmínky životní se čím dále více připodobňují a kteří ani mentalitou se od sebe příliš neliší, jsouce orientováni podle jednotné masové kultury dneška“ [19 : 33, 42, 43]. Ideologický obraz společnosti, vytvořený buržoazní sociologií po

vзору tehdy módních tendencí „středostavovské společnosti“, byl se skutečností, potvrzující na každém kroku působnost a všudypřítomnost třídních diferencí, v přímém protikladu. Realita československé společnosti se vyznačovala značnou vyhraněností třídně sociálních rozdílů, promítajících se v různých jevových rovinách a nejmarkantněji v zosťující se třídním boji.

Různá historie a vyspělost jednotlivých oblastí nově vytvořené republiky i procesy probíhající po osamostatnění (např. kapitálové přesuny posilující českou, ale také domáci německou buržoazii) vedly k tomu, že každá etnická skupina mnohonárodního státu měla svoji specifickou třídní strukturu, resp. že sociální struktura společnosti se do značné míry manifestovala na této politicky a kulturně velmi frekventované rovině. „Prostorový aspekt“ sociální diferenciace, tj. permanentní reprodukce třídních rozdílů v prostorové sociální distanci, měl ovšem více rovin — od sociálně třídní specifikace jednotlivých oblastí a národních území až k sociální diferenciaci uvnitř jednotlivého domu.

Pokud jde o rozdíl města a venkova, zejména v českých zemích došlo už k určitému promísení zemědělské a nezemědělské populace na vesnici — naproti tomu na Slovensku zůstával zemědělský charakter

venkova naprosto jednoznačný (viz tabulka 7).⁵

Z těchto dat ovšem ani pro české země nemůžeme vyvozovat závěr o sociální otevřenosti venkova. Ekonomické zapojení mimo zemědělství mělo v malých obcích odlišný charakter (velký podíl domácké, sezonní a nádenické práce místních dělníků), přičemž ve skutečnosti soukromovlastnické připoutání k půdě (posilované politicky i kulturně) vytvářelo z venkova uzavřenou enklávu sociální struktury s vlastní diferenciací. „Společenské rozvrstvení je zde patrné do všech koutů... Každý je zařazen podle své příslušnosti. A jako je zřejmé společenské rozvrstvení, tak je do posledních atomů patrná i společenská soustava, která rozčleňuje jednotlivce např. v zemědělství do skupin velkých, středních a malých rolníků, chalupníků a domkářů“ [4 : 331]. Zdrojem této diferenciace, který se prosazoval zcela jednoznačně a byl také univerzálně sdílen, bylo postavení v systému vlastnických vztahů, promítající se do všech aspektů způsobu života, pracovními podmínkami počínaje a trávením (nebo vůbec dispozicí) volného času konče.

Linie oddělující od sebe různé sociální třídy a skupiny probíhaly i uvnitř měst, zejména měst větších. Mapa Prahy třicátých let je obrazem rozdělení na — podle tehdejšího slovníku [11] — „sociálně slabé“ a „sociálně silné“ čtvrti. Proti dělnickým Vysočanům se 70 % populace příslušné k dělníkům nebo zřízencům, přelidněnými a špatně vybavenými byty (2,0 obyvatelů na místnost, 20 % bytů s koupelnami) a sociálně ještě „slabším“ okolním vesnicím připojeným v roce 1921 k Velké Praze stála například Bubeneč se 40 % úřednické populace, poměrně nej kvalitnějšími, málo zalidněnými byty (60 % bytů s koupelnami, 1,2 osoby na místnost) nebo buržoazní a maloburžoazní centrum s elitním Josefovem (76 % bytů s koupelnami, 1,0 osoba na místnost).

V sociální diferenciaci městského prostoru ovšem můžeme postupovat dál, k men-

ším obytným celkům, až k jednotlivému domu. V sociálně ne zcela vyhraněných čtvrtích (jako např. na Žižkově, který původně vznikl jako dělnické i maloburžoazní město) probíhala velmi zřetelná diferenciální a segregační linie v domě a umístění bytů v jednotlivých patrech (od suterénu, přízemí či podkroví vyhrazených těm nejchudším, po první patro, v němž často bydlel sám majitel) bylo i vnějším vyjádřením sociální pozice obyvatele [10].

Hovoříme-li však o vyhraněnosti třídní struktury kapitalistického Československa, nemáme přirozeně na mysli jen promítání třídních vztahů do různých jevových rovin sociálních diferencí, mimo jiné do různých rovin prostorových. Důležitá je z tohoto hlediska i logika tvorby sociálního postavení, které bylo v různých oblastech nerovnosti reprodukováno s naprostou jednoznačností. Tam, kde Z. Ullrich hovořil o „vytvoření jednotného životního standardu“ a „nivelizaci životního stylu“, nacházíme velmi těsné vazby k postavení třídy, skupiny či jedince v třídních vztazích určujících všechny hlavní parametry životní úrovně, způsob života i životní šance. Sociologicky citlivou a třídně založenou analýzu těchto těsných vazeb a souvislostí mezi nerovnostmi v předválečné československé společnosti nacházíme v Sociologickém fragmentu bydlení architekta J. Krohy. Pro Krohu byla sféra bydlení jen inspirací pro zevrubnou a empiricky založenou analýzu všech oblastí lidského života, jejichž charakteristiky jsou těsně navzájem propojeny třídním postavením a v jeho logice také polarizovány.

Je nepochybné, že hluboce diferencovaná realita vedla i k rozdílné percepci sociální struktury. Ani v tomto nedávají empirická data — jakkoli omezená — za pravdu Z. Ullrichovi, který napsal, že „ač v dnešní společnosti existují značné rozdíly majetku a důchodu, jest přece velmi pochybné, zdali by mohly dát vznik uvědomění určitých vrstev vzhledem k tomu, že tyto znaky jsou překrývány jinými znaky nivelizační-

⁵ Data jsou propočtena pouze z ekonomicky činných, bez pomáhajících členů. S jejich zahrnutím by však byla relace zhruba stejná — 32,1 % země-

dělských pracovníků v českých zemích a 66,1 % na Slovensku.

Tabulka 8. Společenská užitečnost povolání

Hodnotící skupiny	Hodnocená povolání												
	Řemeslník	Kněz	Politik	Učitel	Rolník	Dělník	Inženýr	Lékař	Voják	Umělec	Obchodník	Advokát	Průmyslník
Rolníci	+10	-22	-24	+26	+121	+23	-16	+3	-3	-29	-14	-60	-16
Dělníci	+18	-54	-23	+47	+64	+40	-0	+12	-24	-26	-8	-32	-14
Podnikatelé nižší kategorie	+30	-33	-10	+30	+70	+26	-2	+7	-33	-29	-11	-35	-10
Obchodníci	+30	-19	-15	+20	+81	+10	-3	+4	-19	-29	+1	-61	-1
Podnikatelé vyšší kategorie a svobodná povolání	+15	-60	-27	+42	+49	+25	+8	+19	-14	-20	-3	-40	+6
Veřejní a soukromí zřízení	+19	-59	-19	+38	+64	+38	+1	+5	-8	-19	-8	-49	-4
Veřejní zaměstnanci nižší kategorie	+12	-40	-27	+36	+75	+30	-3	+12	9	-19	-2	-54	-11
Veřejní a soukromí zaměstnanci vyšší kategorie (vysokoškoláci)	+12	-21	-45	+48	+70	+14	+1	+11	-14	-26	+1	-50	-1
Učitelé	+5	-53	+10	+53	+60	+22	+1	+21	-24	-18	-9	-62	-6
Profesoři	+7	-59	-4	+43	+61	+14	+8	+34	-18	-18	-16	-45	-6

Pramen [12].

mi, avšak též proto, že organizační síť společnosti do jisté míry trhá, prolíná a protíná rozvrstvení do té míry, že jednotliví vědomí může se vytvořit pouze na základech zcela jiných“ [19 : 46].

Nemůžeme očekávat, že bychom v buržoazní a navíc poměrně málo rozvinuté československé sociologii našli empirický materiál o třídně strukturovaném obrazu společnosti. V rámci omezení daných zaměřením, metodikou a zpracováním výzkumu „sociální užitečnosti povolání“ je přece jen zajímavé prezentovat určité jeho výsledky, naznačující velmi různé vidění společnosti a postavení jejích jednotlivých složek (viz tabulka 8).⁶

Data uvedená v tabulce se dotýkají jádra věci jen nepřímo, protože se vztahují ne k sociální, ale k profesionální struktuře společnosti. Přesto i v tomto pohledu se ukazují velmi významné rozdíly i protiklady, jež v sobě zahrnovala tehdejší společnost — například je zajímavé, jakého místa se od většiny zahrnutých sociálních kategorií (zvláště výrazně od dělníků, rolníků, ale i nižších kategorií nemanuálních pracovníků) dostalo profesím ztělesňujícím kapitalistický režim — průmyslníkům, obchodníkům, politikům, advokátům. Na druhé straně ovšem i ocenění tvořivé práce je různé — z dat jasně vidíme povýšenost některých skupin inteligence vůči dělnické

⁶ Jde o výsledky ankety zahrnující 914 respondentů. Koeficienty uvedené v tabulce mají pouze relativní význam, autor je propočítal jako vážené rozdíly zařazení na první místo, na první tři místa, poslední místo a poslední tři místa „užitečnosti“

jednotlivých povolání pro společnost. Nejde tedy o prestiž ve smyslu společenského zařazení, nýbrž o to, jak je to které povolání podle názoru respondentů pro společnost důležité, zbytečné či dokonce škodlivé [12].

práci, již se nejnižšího ocenění dostává právě od vysokoškoláků.

Vidíme tedy, že třídní antagonismus vedl v buržoazní československé společnosti nejen k velmi značné rozervanosti všech hlavních sociálních diferencí, ale také k jejich reprodukci v různých demografických a ekologických rovinách i v logice utváření způsobu života, životních šancí, společenského vědomí. Zde ještě pomíjíme řadu dalších aspektů reprodukce nerovností (například oblast výběru manželského partnera, výběru povolání a mezigenerační mobility), protože zcela chybí data, jež by alespoň zčásti dokumentovala naši analýzu. Rada poznatků přesvědčuje o tom, že sociální rozdíly ve všech oblastech byly tak úzce spjaty, že reprodukovaly množství stavovských, a dokonce i kastovních rozdílů, uzavřenost některých tříd a sociálních skupin v jejich rámci. To se přirozeně týkalo nejvíce velkoburžoazie, ale i velké části maloburžoazie, úřednictva a nejvyšších kategorií dělníků, tzv. dělnické aristokracie. V těchto ostře akcentovaných vnitrotřídních rozdílech se v jevové rovině konkretizovala rigidita třídních vztahů, permanentně produkovaný antagonismus a polarizace společnosti.

4. Postavení dělnické třídy

V procesech reprodukce a prohlubování třídních vztahů a z nich plynoucích sociálních nerovností v buržoazním Československu se však také formovala silnější a uvědomělejší dělnická třída jako rozhodující subjekt revolučních zápasů již úspěšnějšího boje o socialistický charakter republiky, než byly události dvacátých let. Statistické materiály a velmi řídké i problematické sociologické výzkumy nám poskytují jen minimum informací o pozvolných proměnách, kterými dělnická třída procházela. Zůstaneme-li na rovině strukturních přesunů, můžeme uvést tyto tendence:

- celkový růst dělnické třídy a zastoupení dělníků ve společnosti;
- ubývání zemědělského proletariátu ve prospěch průmyslového dělnictva, byť z velké části žijícího na venkově;
- ubývání domáckého dělnictva, nádeníků a jiných okrajových skupin ve prospěch

„regulérních“ dělníků:

- formování stále početnějšího, vnitrogeneračně i mezigeneračně stabilního jádra dělnické třídy;
- vytváření silnějších městských dělnických koncentrací;
- vytváření početně silnějších dělnických osazenstev.

Sledujeme-li vývoj v cenově zachyceném období 1921–1930, neprosazuje se žádná z uvedených tendencí nijak pronikavě — spíše zde pokračuje dlouhodobý vývoj založený v historickém zázemí jednotlivých typů industrializace různých oblastí státu. Dohromady však tyto mírné tendence vytvářejí významný proces přeměny dělnické třídy, charakterizovaný především její proletarizací — odtrháváním od zemědělského zázemí (a tedy i jeho minimálních životních jistot), přijímáním prvků způsobu života městských dělníků s odlišnými zájmy, politickým uvědoměním a solidaritou, znaky charakteristickými pro práci ve velkých kolektivech. Mzda je nadále pro stále větší část dělnické třídy jediným zdrojem obživy, což znamená na jedné straně její ještě intenzivnější závislost na kapitalistickém systému, jeho cyklickém vývoji a na druhé straně stále silnější uvědomování nevyhnutelnosti jednotně vedeného třídního zápasu. Složení veškerého dělnictva ukážeme alespoň v hrubých rysech pro rok 1930 (viz tabulka 9).

I zde se přirozeně velmi patrně projevuje průmyslová nerozvinutost Slovenska, promítající se nejen do celkového podílu dělníků na populaci, ale i do složení dělnické třídy, v níž převládal zemědělský proletariát. Přitom zde však dochází (jak dosvědčuje historie třídních bojů) k významným kvalitativním změnám — růstu semknutosti, organizovanosti a akční odhodlanosti slovenské dělnické třídy, její přeměně v třídu „pro sebe“, připravující se pro příští revoluční přeměny. V českých zemích, s jejich dlouhou historií třídních srážek, byla ovšem převaha průmyslového dělnictva zcela jednoznačná. přičemž zde bylo i silněji územně koncentrováno — 16 % průmyslových dělníků bydlelo v městech nad 50 tisíc a 30 % v městech nad 10 tisíc obyvatel. Některé podrobnější údaje naznačující rozdíly ve velikosti dělnických kolek-

Tabulka 9. Složení dělníků v roce 1930 (v%)

Odvětví	Dělníci	Uční	Nádeníci	Domáci dělníci	Služeb- nictvo	Celkem (100 % v řádce)
České země:						
zemědělství, lesnictví, rybářství	77,1	0,6	20,1	—	2,2	17,6
průmysl, stavebnictví, řemesla	81,1	8,9	5,1	2,6	2,3	66,1
obchod, doprava, pojišťovnictví	60,6	12,9	2,8	—	23,7	7,6
správa, školství, zdravotnictví	38,1	2,6	2,4	—	56,8	1,8
osobní a domácí služby	87,2	12,0	—	—	0,8	3,7
ostatní povolání a bez údaje povolání	38,4	—	36,5	—	25,1	3,2
Celkem	76,9	7,5	8,3	1,7	5,6	100,0
Slovensko:						
zemědělství, lesnictví, rybářství	35,7	—	62,4	—	1,8	44,8
průmysl, stavebnictví, řemesla	72,8	11,4	10,1	1,5	4,2	34,8
obchod, doprava, pojišťovnictví	47,8	7,5	5,7	—	38,9	8,2
správa, školství, zdravotnictví	27,6	1,3	0,9	—	70,2	3,0
osobní a domácí služby	91,6	7,1	—	—	1,3	3,0
ostatní povolání a bez údaje povolání	24,6	—	59,3	—	16,1	6,2
Celkem	50,4	4,9	35,6	0,5	8,6	100,0

Pramen [17].

Tabulka 10. Charakteristiky dělnické třídy v některých průmyslových odvětvích v roce 1930

Průmyslové odvětví	Dělníků v tisících	Podíl na dělnících v průmyslu	Podíl žen	Počet závodů	Podíl zaměstnanců v závodech	
					nad 250 osob	nad 500 osob
Hornictví	98,5	4,8	2,7	372	—	—
Kovoprůmysl	261,7	12,8	9,7	1938	66,7	55,8
Chemický průmysl	21,1	1,0	35,8	708	52,9	37,7
Textilní průmysl	308,1	15,0	66,2	1686	65,0	41,8
Oděvnictví	157,4	7,7	63,7	857	50,3	17,9
Kožařský průmysl	22,8	1,1	17,8	179	19,7	9,3
Papírenský průmysl	29,4	1,4	8,8	544	44,1	30,8
Dřevařský průmysl	158,4	7,7	8,9	3662	11,1	4,8
Grafický průmysl	25,8	1,2	33,0	2993	19,8	8,4

Pramen [17, 18].

tivů v závodech různých odvětví uvádíme v tabulce 10.⁷

Celkem v roce 1930 pracovalo v závodech nad 250 zaměstnanců (představujících jen 2,6 % živnostenských závodů evidovaných

v tomto roce) 42 % zahrnutých osob, což svědčí již o značné koncentraci dělnické třídy, o významu velkých dělnických kolektivů i ostroty třídních protikladů. Jak ukazuje tabulka, soustředění velkých děl-

⁷ Tabulka je složena ze dvou různých pramenů (sčítání lidu a sčítání živnostenských závodů), takže data navzájem korespondují jen přibližně.

nických kolektivů bylo přirozeně různé, nejvyšší v těžbě (hornictví vykazovalo největší průměrnou velikost osazenstva — 279 dělníků na závod) a ve strojírenském průmyslu, formujícím nej kvalifikovanější jádro dělnické třídy.

S početním růstem a politickým i sociálním vyzráváním dělnické třídy se ovšem objektivně zhoršovalo její postavení ve společnosti, podíl na statcích, jež vytvářela především ona. Zatímco kapitál akciových společností vzrostl v letech 1924—1937 na 142 %, výnosnost ukladacích papírů na 105 %, a výnosnost akcií průmyslových podniků na 170 %, klesla reálná mzda průmyslových dělníků na 86 %. V letech 1929—1936 se podíl dělnických mezd na rozdělení národního důchodu snížil z 22,5 % na 19,1 % [6 : 124, 126]. To se také odrazilo v reálné životní úrovni dělníků, která — vezmeme-li celé trvání předmnichovské republiky — ve svém celku stagnovala, v některých položkách se snížila.

Dělnická třída se však přetvářela a formovala nejen v dlouhodobých trendech pohybu třídní sociální struktury a přesunech jejím odpovídajících, nýbrž také v konkrétním průběhu třídních a politických srážek, na něž nebylo trvání buržoazní československé republiky právě chudé. Dlouhotrvající hospodářská krize a způsob jejího řešení na úkor pracujících nejen výrazně ovlivnily její objektivní postavení, ale také její stmelenosť a politickou vyspělost. Po krátké konjunktúře dvacátých let dělníci znovu v té nejostřejší míře pocítili antagonismus buržoazní společnosti i klamnou neutralitu kapitalistického státu. Současně však poznali nutnosť dělnické solidarity, organizovanosti i revoluční cestu řešení nesmiřitelných rozporů společnosti, periodic-ky vrhající pracující masy do beznaděje nezaměstnanosti a ohrožení těch nejzákladnějších jistot.⁸ Přinejmenším stejně výrazně zapůsobila mnichovská zrada západních „spojenců“, koalice české finanční oligarchie s Hitlerem, zaprodání republiky. Znova a znovu se tak ozřejmovala jediná sku-

tečně perspektivní cesta československých pracujících, cesta socialismu, k níž směřovala dělnická třída, orientovaná komunistickou stranou.

Třídní struktura kapitalistického Československa tak formovala podmínky pro své vlastní revoluční překonání. Na jedné straně docházelo k polarizaci třídních postavení, likvidaci zprostředkujících článků a odhalování sociálních protikladů na jejich kořenech, k formování jasných linií třídního boje. Na druhé straně sílila dělnická třída a utvářel se její svazek s rolnictvem a pokrokovou inteligencí. Dělnickému hnutí se také dostalo skutečně marxistické, bolševické organizační a ideologické platformy, rozhodující pro nadcházející zápasy s fašismem a buržoazií. „Dělnická třída se stávala hlavním mluvčím zájmů národa a republiky, nebyla již izolovaná, bojovala proti zbídačování lidu, které bylo součástí zrádné politiky buržoazie. Osvědčovala se správnosť politiky KSČ, která vedla dělníky do boje proti útokům kapitálu“ [3 : 361].

Literatura

- [1] *Československá statistika*, sv. 120. Praha, SÚS 1934.
- [2] *Československá statistika*, sv. 152. Praha, SÚS 1937.
- [3] *Dějiny Komunistické strany Československa*. Praha, SNPL 1961.
- [4] Galla, K.: *Dolní Rožň. Sociologický obraz české vesnice*. Praha 1939.
- [5] Gottwald, K.: *Výbor z díla I*. Praha, Svoboda 1971.
- [6] Chyba, A.: *Postavení dělnické třídy v kapitalistickém Československu*. Praha, Svoboda 1972.
- [7] Kollar, R. a d.: *Vliv krize na rodiny nezaměstnaných dělníků*. Praha 1933.
- [8] Krejčí, D. d.: *Sociální poměry studentstva českých vysokých škol brněnských podle výsledků statistického šetření z let 1921—1922 a 1922—1923*. Praha 1924.
- [9] Kroha, J.: *Sociologický fragment bydlení*. Brno, KSSPPOP 1973.
- [10] Linhart, J. — Matějů, M.: *Sociologické aspekty přestavby Žižkova*. Praha, MV ČVTS 1974.
- [11] Moschelesová, J.: *The Demographic, Social and Economic Regions of Greater Prague*:

⁸ Pozorování rodin nezaměstnaných ukázalo na jedné straně materiální bídu, na druhé straně však velkou morální sílu dělnické třídy i velkou důležitost připisovanou organizovanosti. Ukázalo také, jak rozdílné byly objektivní i subjektivní důsledky v závislosti na stupni proletariáze, a tím i na míře kvalifikovanosti: „... v prostředí nižší inteligence

úrovně a v prostředí spíše venkovského rázu není nezaměstnanost nesená s takovou citlivostí jako v prostředí inteligentního proletariátu čistě městského ... Tento stav plynul ovšem také z faktu, že právě tyto rodiny byly nezaměstnaností postiženy nejtíže, neboť právě tady byl životní standard snížen do větší hloubky ...“ [7 : 106].

A Contribution to Urban Demography. The Geographical Review 1937.

- [12] Obrdlík, A.: *Populání a veřejné blaho*. Praha, Orbis 1937.
- [13] Průcha, V.: *Sociální struktura československé společnosti v předmnichovské republice*. Praha, VŠE 1970.
- [14] Průcha, V. a kol.: *Hospodářské dějiny Československa 19. a 20. století*. Bratislava, Pravda, 1974.
- [15] *Sčítání bytů ve větších městech Republiky československé ze dne 1. prosince 1930*. Československá statistika sv. 107.
- [16] *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921*. Československá statistika sv. 20—23.
- [17] *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*. Československá statistika sv. 104
- [18] *Statistické ročenky Republiky československé 1934—1938*.
- [19] Ul'rich, Z.: *Sociální struktura dneška*. In: Boháč A. a d.: *Populační hospodářský, ideový, politický dnešek*. Praha bez vrocení.

Резюме

Харват Ф. - Лингарт И. - Вечерник И.: К развитию классово-социальной структуры капиталистической Чехословакии

Познание прошлого капиталистического развития социальной структуры важно, так как, с одной стороны, некоторые ее плоскости и аспекты сохраняются на разные сроки и в социалистическом обществе, а с другой — это основа для сравнения, мера продвижения социалистического развития и отдельных его этапов. Социальная структура буржуазной Чехословакии стала предметом изучения только с 1948 г. прежде всего в работах по истории рабочего движения и народного хозяйства. В статье отмечаются лишь некоторые основные черты, революционное преодоление которых стало основным содержанием истекших этапов развития социалистического общества.

Общей чертой развития социальной структуры после образования самостоятельной Чехословакии является соединение двух весьма разных социальных структур, промышленных чешских земель и аграрной Словакии; укрепились позиции местной буржуазии; аграрная реформа способствовала усилению капиталистического характера сельского хозяйства. Характер общественных классов остался весьма жестким, о чем свидетельствует ряд данных.

Антагонистический характер классов приводил к значительному, и во многих направлениях углубляющемуся неравенству в сфере доходов, индивидуального потребления, жилищ и т. д. В противоположность аналогичной идеологии, заявляющей об образовании общества «средних слоев», отдельные социальные различия складывались в общую картину

четкой социальной дифференциации, сообщавшей ряду групп характер закрытых каст. Этому соответствовало и восприятие социальной структуры, чрезвычайно разное в зависимости от социальных классов и групп.

В процессах социального структурирования во многих направлениях изменялось и положение рабочего класса, его вес в обществе, внутренний состав, квалификация, территориальное распределение и концентрация по предприятиям. Преобразования рабочего класса происходили не только в рамках долгосрочных структурных процессов, но и в пределах конкретных исторических событий, в частности в связи с затяжным экономическим кризисом. Четко вырисовывались линии классовой борьбы и одновременно креп рабочий класс, складывался его союз с крестьянством и передовой интеллигенцией, росла его сознательность и организованность. Таким образом классовая структура капиталистической Чехословакии создавала условия для своего собственного революционного преодоления.

Summary

Charvát F. — Linhart J. — Večerník J.: On Class and Social structure Development in Capitalist Czechoslovakia

It is of importance to be acquainted with the capitalist past of social-structure development, since, on the one hand, its various levels and moments survive even in a socialist society for variously long periods of time, and, on the other hand, it may serve as a criterion for the advance of socialist development and its individual stages. The social structure of bourgeois Czechoslovakia has become a research subject only after 1948 — particularly in studies by historians in the field of the workers' movement and national economy. In the present paper, attention is limited only to some essential characteristics whose revolutionary overcoming formed the main content of the developmental stages the socialist society has gone through until the present.

A general characteristic of social-structure development following the constitution of independent Czechoslovakia is its continuity, its connection with previously existing tendencies. However, two markedly different social structures — i. e. industrialized Czech countries and agrarian Slovakia — were united; the position of this country's bourgeoisie was strengthened; and the land reform reinforced the capitalist character of agriculture. The character of social classes remained very rigid — as illustrated by data on mobility and educational dynamics.

The antagonistic character of classes resulted in relevant and, in many respects, increasing disparities in the areas of income, individual consumption, housing, etc. On the

other hand, in contrast to apologetical ideology referring to the formation of "middle-class" society, individual social differences were setting up a picture of crystallized differentiation assuming, for a number of groups, the character of closed castes. This was also in conformity with the perception of social structure which was extremely differentiated according to social classes and groups.

In the processes of social structuralization, the position of the working class, its weight in society, its internal composition, qualification, territorial concentration and concentration in enterprises were changing in

many respects. The working class was transformed not only in long-term structural trends but also in concrete historical events branded particularly by the dragging economic crisis. The lines of class struggle were clearly being formed, along with the growing strength of the working class, with the consolidation of its unity with farmers and the progressive intelligentsia, and with the growth of its consciousness and organization. Thus the class structure of capitalist Czechoslovakia created preconditions for its own revolutionary overcoming.

Zdroje behaviorismu v psychologii

Behaviorismus vznikl jako zvláštní směr americké psychologie na počátku tohoto století. J. B. Watson, který získal první doktorát psychologie na amerických univerzitách, uveřejnil v roce 1913 stať *Psychologie z hlediska behavioristy* a stal se tak zakladatelem a vůdčím hlasatelem tohoto směru. V této i následujících pracích propagoval tezi, že psychické jevy, dosud zkoumané jako svébytná oblast skutečnosti, mohou být nazírány jen jako reakce organismu na vnější podněty z jeho prostředí.

Po několika letech tento prezident Americké psychologické asociace náhle, v důsledku společenského skandálu, přerušil svoji akademickou činnost a věnoval se výhradně aplikované psychologii. Pracoval s velkým úspěchem v reklamní agentuře a později se stal obchodníkem. Na konci svého života provedl lidsky, morálně nezodpovědný a neospravedlitelný pokus s podmiňováním strachu u malého dítěte. Tento pokus měl demonstrovat možnosti behavioristické psychologie ovlivňovat, manipulovat a zdánlivě libovolně formovat osobnost člověka a v určitém prostředí vytvořit nezávisle na původních vlohách a sklonech dítěte společnosti požadovaný, optimálně přizpůsobený typ osobnosti. Watsonova kariéra a životní osudy jakoby předznamenávají i celý další vývoj směru, jehož byl zakladatelem.

Watson zásadně odmítl introspekci, sledování a rozbor psychických procesů, které subjekt provádí sám na sobě. Tvzení založená na introspekci, která dosud představovala základní metodu tradiční psychologie, nelze podle jeho názoru ověřit, neboť cizí vnitřní zkušenost není bezprostředně smyslově přístupná jiným lidem. V tomto odmítnutí introspekce se nejvýrazněji projevil vliv pozitivismu na behaviorismus. Používání pojmů označujících obsahy či

stavy vědomí znemožňuje ověřit soudy, které jsou na těchto pojmech založeny, protože jejich empirickým korelátem může být opět jen neověřitelná, v pozitivistickém smyslu nespolehlivá introspekce. Obdobně jsou zavrhovány na analogii založené vývody o duševním životě jiných organismů či lidí.

Psychologie se má podle Watsona zabývat výhradně způsoby chování, behaviorálními projevy živých organismů, které jsou zjistitelné z hlediska mimostojícího pozorovatele a jejichž objektivnost může být potvrzena dalšími pozorovateli. Základními kategoriemi takové psychologie mají být stimuly, reakce a zákony závislosti, které tyto podněty a odpovědi spojují. Pozdější Watsonova autobiografie však ukazuje, že její autor v rozporu se svými teoretickými proklamacemi prováděl na sobě po celý život introspekci a ličí především své psychické prožitky.

Watsonovo teoretické stanovisko bylo přitom jasné, důsledné a nezávislé na dosavadní tradici psychologie. To byly také hlavní vědecké příčiny širokého ohlasu, kterého se jeho doktríně dostalo. Na rozdíl od klasické psychologie, požímané jako psychologie prožívání a představované v Německu W. Wundtem a ve Spojených státech W. Jamesem, i na rozdíl od tehdejší strukturální psychologie, představované E. B. Titchenerem, nejvýznamnějším prvním odpůrcem behaviorismu, a funkcionální psychologie, představované J. Deweyem, vylučuje behaviorismus pojem vědomí jako nadbytečný a metodologicky překonaný.

Odpůrci behaviorismu v diskusi s ním prohlašovali, že vědomí je nejvlastnějším předmětem psychologie a že výsledky vědecké činnosti spojené s jinými pojmy, než je vědomí, mohou být sice zajímavé a hodnotné, nepatří ale do oblasti psychologie.

Watson naproti tomu považoval pojem vědomí nejen za zbytečný, ale v jeho zachovávaní spatřoval přímo překážku rozvoje psychologie jako přírodní vědy. Představa, že přírodní vědy jsou jediné skutečné vědy a že ostatní disciplíny se musí snažit přiblížit tomuto ideálu, byla v tomto období značně rozšířena i mezi stoupenci jiných směrů.

Behaviorismus vyjadřoval úsilí zkoumat člověka pomocí stejných metod a stejného pojmového aparátu, které se osvědčily při zkoumání nižších živočichů. Watsonův manifest a behavioristická revoluce, jak byl tento směr označován, ustavily takto paradoxní disciplínu — psychologii bez psychiky. Úvahy o vědomí byly z tohoto hlediska považovány za předvědecké, nebo dokonce za výraz pověr. Veškerý pokrok, kterého podle Watsonova názoru dosáhla psychologie do vzniku behaviorismu, spočívá v tom, že pojem duše, založený na středověkých předsudcích, byl nahrazen stejně mlhavým pojmem vědomí. Vnitřní zkušenost člověka je odmítána jako metodologicky bezcenná. Významné jsou pro behavioristy výhradně projevy a způsoby lidského chování.

Watson odmítal na úrovni svých obecných proklamací idealistické pojetí vědomí. Toto jeho stanovisko však vyplývalo z toho, že ve skutečnosti přijímal idealistický výklad vědomí jako zcela svébytné subjektivní danosti, přístupné pouze tomu, kdo je bezprostředně prožívá. A priori odmítal materialistický výklad vědomí jako funkce mozku, spočívající v odrazu vnějšího světa [4]. Vystupoval proto později i proti všem pokusům o zkoumání fyziologie mozku, které zachycovaly některé stránky hmotného základu psychiky.

Vznik behaviorismu byl podmíněn nejen vlastním rozvojem psychologické teorie, ale především širšími společenskými souvislostmi a konkrétní historickou situací v kapitalistických zemích. Růst ideologické reakce v období imperialismu vedl ke vzniku obecnějších koncepcí, snižujících význam člověka jako subjektu dějin, a tedy i význam jeho vědomí. Tyto koncepce se nejvýrazněji rozšířily v podobě pragmatismu, příznačně americké odrůdy pozitivismu. Současně se stala stále naléhavější

otázka praktického využití věd o člověku, a především psychologie. v kapitalistické výrobě a veřejné správě. V oblasti řešení sociálních problémů té doby i vzhledem k požadavkům efektivního přizpůsobování členů kapitalistické společnosti jejímu danému uspořádání se zdála být introspektivní metoda tradiční psychologie zcela nadbytečnou.

Psychologie byla jako učení o chování definována v téže době i W. McDougalem, který se však později od radikálnějšího zakladatele behaviorismu distancoval. Nedlouho před Watsonovým manifestem upozorňoval již na možnost založení psychologie neodkázané na introspekci i další významný psycholog R. B. Cattell. Aplikace metod psychologie zvířat na člověka byla potom přirozenou reakcí na neplodné a společensky neefektivní diskuse o specifičnosti psychických jevů, a zvláště vědomí, v tradiční psychologii. Odmítnutí představ o vědomí mělo vést k přesnějšímu a vědecktějšímu výkladu lidského vývoje, než jaký podávala tato akademická disciplína.

Psychologie člověka, pojímaná behavioristy jako věda o jeho chování, měla být zaměřena stejně jako psychologie zvířat a fyziologie. Obsah vědomí, psychické stavy a funkce měly být vysvětleny výhradně jako fyziologické procesy, pozorovatelné podle tělesných pohybů a činností. Duševní život člověka musel být proto na tyto procesy zcela redukován. Řeč byla chápána jen jako druh chování vyplývající ze svalových dispozic organismu, myšlení jen jako nezvučná řeč, pouhá subvokální reakce hrtanu.

Behaviorismus navazuje na filozofickou tradici reprezentovanou R. Descartese s jeho příkrým rozlišením duše a těla a francouzskými materialisty osmnáctého století, především J. O. Lamettriem, E. Condillacem, C. A. Helvetiem a P. J. G. Cabanisé, podle jejichž představ je zvířecí i lidský organismus vysvětlitelný podle obrazu mechanického aparátu. Tento ve své době pokrokový, objektivně deterministický přístup, ukazující nadbytečnost teleologického, a tedy v podstatě teologického výkladu světa, byl ve své jednostrannosti a omezenosti důsledně překonán teprve v dialektickém a historickém mate-

rialismu. Ten ukázal jak zásadní souvislost a jednotnost veškerého přírodního, společenského a duševního dění, tak i jejich podstatné kvalitativní odlišnosti.

V nemarxistických přístupech ke společenské skutečnosti však i nadále přežívají pojetí vyúsťující buď v mechanistický materialismus, nebo v idealismus, v nedoceňování, nebo naopak v přeceňování významu lidské subjektivity a kultury. Tak je tomu i v případě behaviorismu, kde znovu oživená představa člověka jako stroje, která měla sloužit příčinnému rozboru jeho chování, získala ve své praktické společenské aplikaci nakonec jednoznačně reakční ideologickou funkci. Měla ospravedlňovat pokusy manipulovat s člověkem jako se strojem či zvířetem.

Kromě Comtova pozitivismu měl na Watsonovy následovníky později vliv zvláště logický pozitivismus či neopozitivismus, reprezentovaný především O. Neurathem a R. Carnapem. Podle neopozitivismu je nějaká výpověď smysluplná jen tehdy, může-li být ověřena určitými vědeckými operacemi. Jiné výpovědi, jako například takto neověřitelné výpovědi o individuálních prožitcích, nejsou vědecky relevantní.

Ze současných filozofických směrů měl na vznik behaviorismu největší vliv pragmatismus. Watsonův učitel byl žákem jeho zakladatele Jamese. Pragmatismus zpro- středkoval behavioristům rovněž Dewey. Právě v jeho formulacích, podle nichž významné jsou pouze dosažené výsledky, a nikoli vnitřní, morální pohnutky chování, získal behaviorismus své machiavellistické ospravedlnění. V těchto představách se nejvýrazněji odráží prudký rozvoj kapitalistické ekonomiky té doby i z něho vyplývající dočasný optimismus. Ten zahrnoval i technokratický předpoklad manipulovatelnosti a kontrolovatelnosti členů společnosti nezávisle na jejich přání, ale v intencích hospodářsky a veřejně správně požadovaných výsledků chování.

Apologie tzv. zdravého smyslu průměrného člověka je v pragmatismu výrazem mentality tehdejší střední buržoazie, přizpůsobené daným společenským poměrům, s její pochybnou utilitární morálkou, obchodním cynismem a nedůvěrou k intelek-

tuální humanisticky zaměřené činnosti. Pragmatismus vyhovoval též ideologickým potřebám zachovávání zdánlivě ideologické neutrality ve vědě. Nepředstavuje totiž ani tak svébytný rozpracovaný systém idejí, jako spíše zvláštní hledisko nazírání společenské skutečnosti, požadavek efektivnosti a instrumentálního přístupu k ní.

Podle Watsona spočívá úloha reformy psychologie nikoli jen v nastolení nového pojetí jejího předmětu a metody, ale v ustavení psychologie jako bezprostředně aplikovatelné vědy, umožňující ovlivňovat, předvídat a kontrolovat chování členů společnosti. Okruhy poznání jsou tak v psychologii zužovány jen na pragmaticky využitelná zjištění. Psychologie má napomoci při vytvoření takových společenských situací, v nichž bude možno pouhou manipulací vnějších podnětů, jak to Watson ukázal na příkladu pokusného dítěte, vytvořit požadovaný typ zcela přizpůsobené osobnosti.

Rozvoj evolucionistické biologie, vycházející z Ch. R. Darwina, H. Spencera a E. Haeckela a později představované především E. L. Thorndikem, zdánlivě ospravedlňoval a potvrzoval pokusy aplikovat objektivistické metody zkoumání a ovlivňování nižších živočichů i na člověka a společnost. Tak byl zobecněn zvláště poznatek, že pokusná zvířata postupují při řešení experimentálních úloh metodou pokusu a omylu. Tímto instrumentálním, pragmatickým požadavkům vyhovujícím postupem měl být beze zbytku vysvětlen i proces učení a vývoje u člověka.

K nejvýznamnějším předchůdcům behavioristů v psychologii patřili H. Helmholtz a G. T. Fechner, kteří se zabývali právě fyziologickým zkoumáním psychických jevů. I. P. Pavlov a V. M. Bechtěrev, na něž se Watson výslovně odvolával, poskytli behavioristům svými pracemi o podmíněném reflexu zdánlivě metodologické, nikoli však světonázorové ospravedlnění. Bechtěrev kritizoval mechanistický přístup, dopustil se však vážného metodologického omylu, že ve svém učení o kolektivní reflexologii nerozlišoval specifičnost přírodních, individuálně psychologických a společenských jevů.

Přestože Pavlov postupoval při svém objektivním zkoumání neuropsychických procesů a především při obecné interpretaci získaných výsledků zásadně odlišným způsobem než behavioristé, byly i jeho práce přijímány behavioristy jako potvrzení správnosti jejich postupů. Behavioristický výklad však Pavlovovy práce neoprávněně zkrášloval a svévolně je přizpůsoboval mechanistickému pojetí duševního života.

Pavlovem odhalené zákonitosti fungování vyšší nervové činnosti byly behavioristy převáděny do redukující terminologie stimulu a reakce, zcela opomíjející vliv neuropsychické dynamiky na charakter výsledné odpovědi vzhledem k původnímu podnětu. Prvotně fyziologický pojem podmíněného reflexu byl stejně neoprávněně rozšiřován na výklad veškerých způsobů chování, které si člověk v procesu učení osvojuje. Pavlov tuto behavioristickou reinterpretaci odmítl roku 1932 ve stati *Odpověď fyziologa psychologům*.

I když behavioristé obdivovali výzkumné práce Pavlova a Bechtěreva, přešli bez povšimnutí teorie I. M. Sečenova, na něhož Pavlov i Bechtěrev přímo navazovali. Sečenov jako první v dějinách psychologie postuloval zásadu, že psychické jevy na rozdíl od jevů fyzických či fyziologických musí být zkoumány ve své komplexnosti, zahrnující jak vnější stimuly z fyzického prostředí, tak vnitřní reakce z fyziologického prostředí organismu, i konečně vlastní prožívání.

V Sečenovově pojetí psychických jevů jako trojrozměrných a dále nedělitelných byl položen základ ke skutečnému překonání dosavadní tradiční psychologie a k jejímu ustavení jako psychologie skutečně vědecké. Behavioristé zůstali naproti tomu i přes svůj zdánlivě monistickomaterialistický přístup k psychice člověka v zajetí descartovského dualismu duše a těla, vědomí a organismu, pouze s tím, že první složku tohoto vztahu prostě odmítali vzít na vědomí.

Behavioristé dospěli při rozpracovávání konkrétních otázek psychologie k mnoha závažným poznatkům, zvláště v teorii učení. Interpretace těchto dílčích poznatků ve smyslu naprosté biologizace lidského chování však byla nevědecká a zároveň tak

omezovala rozvoj psychologie v jiných, neméně významných oblastech zkoumání. Vše, co je v psychologii člověka závažné, může být podle názoru behavioristů i mnohých jejich nepřímých následovníků v oboru experimentální psychologie zjištěno rozбором chování krysy v experimentálním bludišti.

Oprávněnost odmítnutí subjektivistických introspektivních přístupů k duševní činnosti se proměňovala v neoprávněnost vzhledem k závažnějším světonázorovým znakům tohoto odmítnutí samotného. V duchu nepřekonaných mechanistickomaterialistických představ byla především ignorována společensko-historická podmíněnost duševní činnosti [5]. Jednostrannost behaviorismu a jeho neschopnost postihnout duševní život nakonec v rámci nemarxistické vědy napomáhala upevnit pozice subjektivisticky orientované psychologie.

V třicátých a čtyřicátých letech se behaviorismus začíná sblížovat a prolínat s dalšími buržoazními směry, především se sémantickým idealismem, operacionalismem a celostní psychologií. Vzhledem k odchýlkám, k nimž zde oproti původní doktríně dochází, bývá tento směr označován jako neobehaviorismus. Síli v něm snahy o důslednou formalizaci psychologie a o nahrazení induktivních postupů, charakteristických pro původní behaviorismus, postupy hypoteticko-deduktivními.

Nejvýznamnějším představitelem těchto tendencí je C. L. Hull, který se pokoušel založit psychologii na obecných postulátech, z nichž by mohly být deduktivně odvozovány závěry přístupné empirickému ověření [3]. Tyto snahy však nebyly vcelku úspěšné a ani v nemarxistické psychologii se jim nedostalo výraznějšího uznání. Jejich druhou, logickou stránkou bylo úsilí o maximální omezení okruhu jevů, které mají být zkoumány behavioristickou psychologií či reflexologií. Omezenost gnoseologického záběru původního behaviorismu tak byla ještě více prohloubena.

Dalším významným představitelem formalizovaného behaviorismu je B. F. Skinner, který se snaží vysvětlit chování všech živých organismů bez rozdílu tzv. operantním či instrumentálním učením [11]. Skinner vycházel z Thorndikeova pojetí du-

ševní činnosti jako chování zaměřeného na řešení nějakého problému metodou odvrhování těch akcí, které se ukázaly být neúčinné, chybné a nevedoucí k cíli. Navázal na Pavlovo odhalení podmíněných reakcí na doprovodný podnět. Na rozdíl od Pavlova však zdůrazňoval nikoli význam původního podnětu, ale význam druhotné reakce, její vliv na následující podnět a její upevnění v důsledku takto vyvolaného dalšího podnětu. V procesu učení se oba jeho základní mechanismy, klasické i operantní podmiňování, vzájemně doplňují. Tento proces tedy nelze redukovat ani na podmíněný reflex, jak se o to pokoušeli dřívější behavioristé, ani jen, jak se pokouší Skinner, na v podstatě náhodné, indeterministické postupy subjektu.

Operacionalismus je jako jedna z forem neopozitivismu zaměřen ryze prakticky a pragmaticky. Projevy chování jsou v něm definovány operacemi, jimiž jsou nebo mohou být zjišťovány. Zvláštní důraz je kladen na měření chování. Nejznámější z operacionálních definic jsou definice inteligence jako toho, co je měřeno inteligenčními testy, a definice zájmu jako toho, na co jsou vynakládány čas a peníze.

Rovněž podle neobehavioristů či operacionalistů nepředstavují otázky kladené zkoumaným osobám žádnou spolehlivější techniku zachycení duševních pochodů, než je pozorování vnějšího chování, a často jsou přímo zavádějící. Na rozdíl od behaviorismu nejsou v tomto směru pro výklad chování nadále používány fyziologické mechanismy, ale operacionálně definované intervenující proměnné a hypotetické konstrukce, v nichž se opět objevují tradiční termíny mentalistické psychologie, jako strach a očekávání, původní doktrínou zavrhané. Uplatňování neurofyziologických výkladů duševní činnosti je přímo zavržováno jako tzv. mozková mytologie. Původní doktrína behaviorismu je tedy jednak výrazně porušována, jednak je v tomto odmítání materiálního základu psychiky odhalován prvotní světonázorový rozpor behaviorismu jako učení, které odmítá idealismus v psychologii z idealistických pozic.

V rozporu s původní doktrínou je v neobehaviorismu již uznávána existence vnitř-

ních, psychických proměnných, které determinují výsledné chování, odpověď na vnější podnět. Schéma stimulus-reakce je zde nahrazeno schématem stimulus-organismus-reakce. Toto pozitivní rozšíření okruhu zkoumaných jevů bylo rovněž podmíněno nejen teoretickou potřebou překonat omezující rámec staršího směru, ale především změněnou společensko-historickou situací.

Krise, která v době vzniku neobehaviorismu zachvátila kapitalistické země, vrátila optimistické představy o libovolné manipulovatelnosti člověka jako pasivního objektu technokratické činnosti psychologů. Prudce rostoucí reálná nespokojenost členů kapitalistické společnosti s jejich životními podmínkami ukázala, že nelze opomíjet motivaci a postoje subjektu. Vědecký zájem o tyto psychické jevy, behaviorismem do té doby vylučované, se však opět soustřeďoval kolem ústředního tématu behaviorismu — možnosti pragmatického využití nově získaných poznatků o vnitřních pohnutkách chování k tomu, aby bylo zajištěno přizpůsobení člověka prostředí, podmínkám a požadavkům existence v dané společnosti.

S celostní psychologií nachází neobehaviorismus styčné body v jiném rozpracování původní doktríny, které provedl E. C. Tolman. Snaha překonat hrubý mechanismus Watsonův zde vyúsťuje ve stejné jednostranné teleologické pojetí lidského chování jako chování vysvětlitelného výlučně z jeho účelového zaměření. Tento tzv. molární behaviorismus [13] byl přes svoji světonázorovou pochybenost nejvýraznějším překonáním omezujících hranic původního behaviorismu. Našel pokračování v pozdějším tzv. subjektivním behaviorismu, zdůrazňujícím význam obrazu, který má subjekt o své situaci, a plánu jeho budoucí činnosti, zpětnovazebně ovlivňujících jeho reakci na podnět [10]. Subjektivní behaviorismus a jeho logické vyústění v subjektivismus však již zcela překračuje světonázorový rámec behavioristických směrů.

Novější stoupenci behaviorismu se snaží tento zanikající směr oživit jeho spojením s kybernetikou. Namísto s nižšími živočichy je v této zmodernizované podobě člo-

věk srovnáván s automatickým zařízením. Mnohé podnětné analogie a cenné poznatky získané tímto srovnáním jsou v behaviorismu znehodnocovány metodologickou redukcí člověka na takové zařízení. Do buržoazních pokusů vysvětlit lidskou, společenskou skutečnost se tak vrací výchozí mechanistická představa člověka jako stroje.

V současné době přežívá behaviorismus a neobehaviorismus zvláště ve většině teorií učení či posilování, které jsou založeny na utilitaristické představě člověka jako ryze ekonomické bytosti a jejichž nejvýznamnějším reprezentantem je G. C. Homans, a v behaviorální terapii duševních poruch, jejímž nejznámějším propagátorem je H. J. Eysenck. Převážná většina nemarxistických vědců zabývajících se nyní experimentální psychologií nepatří sice ke stoupencům behavioristických teorií, je však poplatná behaviorismem rozpracované metodologii a takto zprostředkovaně je tedy i nadále ovlivňována světónázorovými zdroji behaviorismu, mechanickým materialismem, pozitivismem a podobně.

Aplikace behaviorismu v sociologii

Podobně jako mnohé jiné teoretické směry měl i behaviorismus značný vliv na buržoazní sociologii. Ne všichni jeho stoupenci v sociologii však toto svoje zaměření označují tímto odpovídajícím pojmem. Představa o vědecké psychologii jako oboru, v němž budou stavy vědomí posuzovány zvenčí a nikoli z hlediska toho, kdo je prožívá, je mezi sociology rozšířena již od publikace Durkheimových *Pravidel sociologické metody*. Sociologie má v tomto postupu následovat právě psychologii, má překonat subjektivistické stadium a zachycovat sociální jevy v jejich objektivnosti. Tradiční představa tzv. kolektivního vědomí a uznávání významu dalších subjektivních projevů členů společnosti pro zkoumání společenské skutečnosti však dlouho vylučovala naprosté převzetí behavioristických požadavků v sociologii.

Prvotní prosazování striktně kvantitativních, především statistických metod v buržoazní sociologii nezřídka rovněž vyúsťovalo v postupy blízké behaviorismu. Sociologie byla v pojetí G. Tardeho, W. R. Warda a A. W. Smalla chápána jako psy-

chologie společnosti. Jejím předmětem měla být pluralita způsobů chování, vysvětlitelných v konečné instanci jako reakce nervové soustavy na vnější podněty. Společný s behaviorismem byl i zájem psychologicky orientovaných sociologů o malé skupiny.

Watsonovu behavioristickou doktrínu poněkud rozšířil psycholog A. A. Weiss v tom smyslu, že všechny psychické jevy mohou být beze zbytku vysvětleny buď ve fyzikálně chemických, nebo sociologických termínech [14]. Ještě hlouběji teoreticky propojil behaviorismus a sociologii G. H. Mead, který kritizoval Watsona za individualistický přístup k lidskému chování a snažil se obdobně rozšířit původní doktrínu do podoby tzv. sociálního behaviorismu [8]. Mead však mnohé aspekty lidského chování, především výchozí proces zespo- lečenštění, chápe značně idealisticky. V současné době se na tohoto spoluzakladatele behaviorismu v sociální psychologii a sociologii odvolávají spíše stoupenci jiných směrů. Je považován za klasika těchto disciplín, přestože jeho nejpodnětnější zdánlivé objevy formuloval již před ním a komplexněji Marx.

Dílčí zjemnění behaviorismu v podobě neobehaviorismu, v níž získal méně dogmatický charakter, mělo zároveň za následek, že vliv jeho pozdějších stoupenců v psychologii byl na buržoazní sociologii nesrovnatelně menší, než jaký mělo provokující dílo jeho zakladatele. K převzetí Watsonova odkazu zde však mohlo dojít teprve tehdy, když se příznivé podmínky, vyplývající z dosavadního rozvoje sociologie, dostaly do souladu s širšími společenskými podmínkami vzniku nových problémů rozvoje kapitalismu.

Období krize mělo za následek podstatné změny nejen v ekonomice, ale i v politice a ideologii kapitalistických společností. Tyto změny zpětně potvrdily platnost Marxova rozboru vývoje politické ekonomie i pro sociologii. Podle něho se upevnění moci buržoazie projevuje v přesunu úkolů vědy z hledání pravdivých poznatků k hledání poznatků sloužících kapitálu a apologetice daného uspořádání společnosti.

Je příznačné, že buržoazní sociologie se v té době věnuje především zkoumání so-

ciálních problémů a patologických případů nepřizpůsobení některých skupin normám kapitalistické společnosti. Samo stanovení těchto problémů a odchylek při tom předpokládalo přijetí existujících podmínek jako jediné možných ze strany sociologů [1]. Konzervativní charakter tehdejší sociologie se nejvýrazněji projevoval v zaměření převažujících empirických výzkumů na tzv. deviantní chování.

Předchozí období prosperity odhalilo sociologům možnosti společenského vzestupu těch vědců, kteří poskytovali kapitálu sociálně inženýrské techniky řízení lidských kolektivů. Stejně jako tuto společenskou objednávku nebylo možné splnit pomocí metod introspektivní tradiční psychologie, nebylo ji možné splnit ani pomocí metod dosavadní humanisticky orientované sociologie. V návaznosti na Comtův pozitivismus se buržoazní sociologie snažila být antifilozofická. Úsilí o „ideologickou neutralitu“ se však, jak ukazuje její vývoj, zákonitě proměňovalo ve specifickou, třídně zakotvenou ideologii antihumánního zaměření.

Aby sociologie vyhověla společenským požadavkům, v období krize stále jednoznačnějším, musela poskytovat zcela jisté poznatky. Musela se proto zdánlivě nevyhnutelně opírat výhradně a nesrovnatelně výrazněji než dosavadní směry o metody přírodních věd a o matematiku. Tak vznikl scientistický přístup k člověku a společnosti. Předmět sociologie je v tomto přístupu dehumanizován, sociálním jevům není přiznána jejich specifická a kvalitativní odlišnost od jevů přírodních, člověk je zbaven své společensko-historické zakotvenosti, svého kulturního dědictví i bohatství myšlenkového, duševního života. Z psychologického hlediska lze scientismus vysvětlit jako výraz všeobecného pesimismu období krize a osobní nejistoty sociologů, kterým humanistická tradice dosud bránila získat postavení, jakému se v kapitalistické společnosti těšili přírodovědci a technici.

V roce 1929 vyšel pod názvem *Trendy v americké sociologii* sborník statí autorů, mezi nimiž nejvýznamnější byli G. A. Lundberg, C. H. Cooley a W. I. Thomas. Tato práce byla považována za společný

manifest, zakládající skutečně vědeckou sociologii. Celkové pojetí sociologie zde sice není zcela totožné s psychologickým behaviorismem, ale v podstatě je mu velice blízké. Sociologie se má stát podle předpovědí autorů stále více behavioristickou a význam, který byl dosud přikládán subjektivním, přímo nepozorovatelným faktorům, se má souběžně s tím zmenšovat.

Logika sociologie a sociálních výzkumů spočívá podle Lundberga v tom, že sociologie je přírodní vědou a metody přírodních věd jsou bezprostředně uplatnitelné i při zkoumání sociálních jevů. Behaviorismus v psychologii si zaslouží uznání za to, že převedl obsahy vědomí, pojmávané dříve metafyzicky a téměř mysticky, na pochopitelnější procesy spojování fyziologických příčin a účinků. Umožnil sociologii, zbavené zátěže pojmu vědomí, nepřesahovat nadále oblast společensky uznávanějších přírodních věd.

V diskusi s odpůrci behaviorismu v sociologii i s Einsteinovou a Infeldovou skeptickou úvahou o hranicích použitelnosti fyzikální terminologie dospěl Lundberg až k tvrzení, že neexistuje žádný podstatný rozdíl mezi útekem člověka před pronásledujícím jej davem a letem listu ve větru v tom smyslu, že pro oba jevy platí stejný vztažný systém výkladu. V tomto výkladovém rámci nemají pojmy, jako obava či nenávisť, stejně jako další označení prvků motivace, žádné zdůvodnitelné místo [6].

Motivy ani cíle lidského chování nepatří do sociologie, protože jsou odvozovány jen z vnějšího chování. To poskytuje dostatečně relevantní data, aby nemusela být doplňována takovými spekulacemi. Sociologie musí tyto spekulace odvrhnout, stejně jako přírodní vědy odvrhly představu flogistonu. Jeden z nejvýznamnějších dílčích předmětů studia, společných tehdejší sociologii i psychologii — postoj zkoumaného lidského objektu k situaci, byl v souladu s těmito vývody teoreticky zbaven své nosné subjektivní, psychologické složky, a tak zároveň zcela ztotožněn s vnějším chováním. Vyloučení motivace z výzkumu lidského chování je tématem, které obdobně jako Lundberg rozvádějí i někteří další sociologové a psychologové pozdější doby. Je příznačné, že argumentace pro tento

postup je vedena střídavě z mechanisticko-materialistických či naopak subjektivně idealistických pozic.

Sociologie se má podle Lundberga zabývat komunikativními technikami přizpůsobení, které si lidské skupiny vytvořily ve snaze dosáhnout souladu mezi sebou i s prostředím. Její úlohou je poskytovat účinné prostředky k vyrovnávání odchylek od předpokládaného stavu společenské rovnováhy. Za hlavní a nejučinnější z těchto prostředků považuje, obdobně jako Watson, předvídaní a kontrolu lidského chování. Lundbergova konzervativní představa rovnovážného stavu kapitalistické společnosti měla vliv i na pozdější pojetí sociálního systému jako souhrnu takových vztahů vzájemné závislosti projevů lidského chování, v jejichž rámci je jakákoli změna jednoho vztahu minimalizována následnými změnami ostatních.

Lundbergova doktrína nebyla na rozdíl od Watsonovy přijata odbornou veřejností s přílišným ohlasem. Velmi mnohým buržoazním sociologům však tento přístup ke společenské skutečnosti vyhovoval a byl v jejich vědecké činnosti prakticky uplatňován. Scientistický neopozitivismus a behaviorismus se stal jedním z nejvýznamnějších směrů americké sociologie teprve v podobě tzv. pluralistického behaviorismu, jehož reprezentantem byl P. F. Lazarsfeld, ale jehož základní východiska byla velmi obdobná Lundbergově koncepci. Tento název označuje pojetí popisu společenských jevů jako statistické klasifikace znaků charakteristických pro chování členů společnosti.

Přijetí behavioristických postupů v sociologii umožňovalo a zdánlivě ospravedlňovalo výrazné omezení počtu zkoumaných jevů, který představuje největší metodologickou překážku jednoznačného určování závislosti mezi nimi. K nejvýznamnějším buržoazním sociologům, kteří rozpracovali postupy zjišťování závislosti mezi souhrnem současně se vyskytujícími podněty, označovaných zde jako situace, a chováním, patří manželé Thomasovi. Práce Pavlova, Bechtěreva a Watsona mají podle nich základní význam pro sociologii, která se má zabývat problémem formování osobnosti, behavioristicky definované jako

prostý souhrn vlastností vytvořených situacemi.

Po dlouholetých experimentech s dětmi, které představují metodologicky nejméně složitý a nejsnáze manipulovatelný předmět výzkumu lidského chování, museli však Thomasovi konstatovat, že i nejstriktněji pozitivisticky, objektivisticky prováděné popisy chování jsou značně impresionistické, že se nepodařilo vytvořit situaci plně kontrolovanou experimentátorem v míře odpovídající metodám přírodních věd a že určení vztahu i mezi nejjednoduššími měřeními proměnnými je podstatně složitější, než se původně předpokládalo.

Za úlohu vědy se nakonec v intencích pozitivistické situační metody behavioristických výzkumů nepovažuje hledání nějakých konečných příčin, ale pouze sledování, popis, měření a porovnávání vybraných projevů chování ve specifických situacích. V této rezignaci na zkoumání příčin sociologických a sociálně psychologických jevů dochází k výraznému odklonu od původního proklamovaného deterministického přístupu k těmto jevům. Behaviorismus v sociologii se tak, obdobně jako neobehaviorismus v psychologii, stále více sblížuje s neopozitivismem. V těchto změnách koncepce se zároveň odhalují gnoseologická a metodologická omezení behaviorismu.

Při svých výzkumech dospěli Thomasovi k poznatku, že způsob reagování na podnět je určen též subjektivní představou o tomto podnětu. Jako příklad je uváděno patologické chování člověka, který zavraždil několik osob trpících samomluvou, protože se mylně domníval, že mu nadávají. Pojetí této subjektivní definice situace [12] sice překračuje omezený rámec behaviorismu, jednostranný důraz na ně však opět otevírá prostor subjektivně idealistickému výkladu individuálně a sociálně psychologických i sociologických jevů.

Empirické výzkumy sociálních behavioristů byly ještě ve větší míře, než tomu bylo u obdobných výzkumů v psychologii, zaměřeny na získávání bezprostředně aplikovatelných poznatků. Převážná většina těchto výzkumů se zabývala hledáním možností a způsobů záměrného přizpůsobování členů různých skupin podmínkám organi-

zace práce a veřejné správy v kapitalistické společnosti. Zvláštní pozornost byla věnována problémům manipulace a přizpůsobení v armádě, penologických zařízeních, imigračních institucích a podobně.

Pozitivistická snaha uchovat si ideologickou neutralitu a behavioristické vyloučení vědomí a motivace z okruhu zkoumaných jevů zde vyústily v praktické odmítnutí zabývat se jak subjektivními přáními a cíli zkoumaných osob, tak hlubším rozbořením požadavků těch reprezentantů moci buržoazie, kteří tyto výzkumy a jejich autory podporovali a kteří byli odběrateli získaných poznatků. Sociální behavioristé se takto zdánlivě, subjektivně zároveň zbavovali odpovědnosti za to, jak budou výsledky jejich vědecké činnosti využity.

Popírání vědomí ospravedlňovalo manipulaci chování lidí proti jejich vůli. Scientistický nezájem o motivaci umožňoval využívat vědeckých poznatků v souladu se zájmy kapitálu, ale v rozporu se subjektivními zájmy mnohých členů kapitalistické společnosti. Antifilozofické odmítání platnosti obecných zákonů vývoje společnosti vedlo nakonec k užívání postupů a koncepcí, které byly v rozporu i s podstatnými objektivními zájmy většiny členů této společnosti a proces jejich historicky nutného prosazení zpomalovaly.

Druhou stránkou tohoto nezájmu o určující společenské procesy byla neschopnost behavioristů teoreticky zobecňovat získané poznatky a interpretovat je v širších souvislostech. Jejich přístup k dílčím, tzv. konkrétním výzkumům je proto oprávněně označován jako plochý či abstraktní empirismus. V souvislosti s těmito výzkumy jsou řešeny téměř výhradně neopozitivistické problémy operacionalizace a verifikace získaných poznatků. Zaujetí rituálem procedury nakonec vedlo k naprosté ztrátě kontaktu se sociologicky závažnými aspekty společenské skutečnosti, a tedy i relativní společenské užitečnosti tohoto směru.

I na úrovni metodologie se však objevují problémy v rámci tohoto přístupu neřešitelné. K těm patří především otázka existence měřitelné jednotky u sociálních jevů, která jediná by mohla potvrdit správnost tohoto přístupu, otázka reprezentativnosti vzorků zkoumané populace, která jediná

může zaručit všeobecnou aplikovatelnost v příslušné oblasti společenské praxe, a další. Ani výskyt těchto závažných problémů však nezarazil trend vývoje tohoto směru, v němž matematický popis plně nahrazuje popis historických souvislostí, statisticky pojímaná kategorie přesnosti je nadřazována kategorii společenské významnosti a objektivnost se proměňuje v neplodný objektivismus.

Sociálně behavioristický přístup ke zkoumání společenské skutečnosti je pouze zdánlivým překonáním dřívějšího psychologismu v sociologii. Subjektivismus tradičního popisu sociálně významných i nevýznamných jevů duševního života je v něm sice odmítán a empirismus stavěn do přímého protikladu k psychologismu, ale chování, které je hlavním předmětem výzkumu, zůstává chováním individuálních organismů či jejich nejčastěji náhodných mechanických agregací. Sociální behaviorismus představuje tedy z tohoto hlediska spíše sociálně psychologický než sociologický směr, za nějž se vydává.

Společnost je podle tohoto pojetí pouze celek, atomisticky složený z chování jejích členů. Vzájemný styk členů společnosti se omezuje na reakce jejich organismů na podněty, podmiňování a integraci těchto reakcí. Formy tohoto styku či kulturní vzory se utvářejí ze vzorů individuálního chování, vzniklých shodným podmiňováním určitého množství forem chování lidí na základě manipulace podmínek jejich společného prostředí. Sám postulát zjišťování společenských vztahů z hlediska chování je poplatný výchozímu psychologismu. Vede rovněž k ideologicky výhodnému opomíjení základních objektivních zákonů rozvoje společnosti, z nichž jedině může být skutečně vědecky vysvětleno souhrnné společenské dění i dílčí sociální jevy.

Jiní významní američtí sociologové, především C. A. Ellwood, R. M. MacIver, P. A. Sorokin a F. Znaniecki, se k behaviorismu stavěli značně kriticky nebo jej přímo odmítali jako zavádějící přístup ke společenským jevům. MacIver oprávněně konstatoval, že v rozporu s proklamacemi stoupců behaviorismu v sociologii nevznikly žádné významné, na jeho postulátech založené práce, které by přesvědčivě vysvětlou-

valy společenskou skutečnost. Důvodem tohoto stavu je podle něj to, že samotný charakter sociálních jevů vylučuje, aby byly postiženy výhradně pomocí pojmů vztahujících se k vnějšímu chování [7].

Dřívější spolupracovník Thomasův, Znaniecki, později upozornil na to, že zkoumání lidského chování, které je omezeno jen na smyslově vnímatelné biologické funkce, si samo zabírá postihnout mnohé zprostředkovanější zkušenosti, bez nichž je nevysvětlitelný veškerý kulturní život. Požadavky behavioristů jsou podle něho totožné s rezignací na studium kultury a konečnou i na sociologii jako svébytnou vědu [15]. Ke kritikům behaviorismu se v tomto období přiřadili rovněž H. Becker a T. Parsons. Nejpodstatnější rozdíl mezi marxistickou a nemarxistickou kritikou tohoto mechanistickomaterialistického směru přitom spočíval v tom, že zatímco marxisté jej kritizovali za jeho mechanistický charakter, buržoazní vědci jej v zásadě odmítali pro jeho materialistické prvky.

Na rozdíl od americké sociologie a psychologie byla západoevropská sociologie a psychologie v první polovině tohoto století silně ovlivněna Diltheyovým příkrým a stejně jednostranným rozlišením věd přírodních, založených na příčinném výkladu opakujících se úkazů a věd duchovních, založených na chápání duševního života, na schopnosti vcítit se do psychických procesů. Behavioristé toto rozlišení stejně striktně odmítali. Jejich vliv v západní Evropě byl proto značně omezený.

Ze sociologů tohoto období zde byl ve svém vymezení předmětu sociologie behaviorismu nejbližší L. v. Wiese. Společně s americkými sociology sdílel představu sociologie jako objektivní či objektivistické vědy. Oproti behavioristům však uznával, že sociální chování představuje danost, určenou sice přírodními zákony, ale i omezujícími podmínkami jak organického, tak i mimoorganického vnějšího světa. Mezilidské vztahy mají podle něho vždy významný subjektivní aspekt, který sociologie nemůže opomíjet. Odmítal proto možnost užití behavioristických postupů v sociologii v té extrémní podobě, v níž je proklamoval Watson.

Diskuse mezi stoupenci a odpůrci beha-

aviorismu v psychologii i sociologii skončily v polovině tohoto století. Behaviorismus začal být považován všeobecně za historicky překonaný a jako svébytný, průběžně rozvíjený směr zanikl. Mnohé požadavky behavioristů byly i v buržoazní psychologii a sociologii odmítnuty nakonec jako metodologicky přehnané nebo světonázorově nepřijatelné. Mnohé jiné se naopak staly součástí teoretické a metodologické výzbroje jiných. novějších buržoazních směrů a přežívají tak zčásti ve vnitřní rozpornosti jejich východisek, v pochybné praktické aplikovatelnosti či apologetické služebnosti.

Zánik behaviorismu byl podmíněn nejen vnitřními příčinami rozvoje vědy, psychologické a sociologické teorie, ale především opět změněnou společensko-historickou situací. Nově vznikající problémy kapitalistické společnosti si pro své technokratické řešení nebo naopak ideologické zastírání vyžadují též nové vědecké nástroje. Zvláště významná je z tohoto hlediska potřeba účinnějších, a tedy i rafinovanějších technik manipulace a kontroly, které by zahrnovaly již nejen vnější chování, ale i behaviorismem opomíjené vědomí a motivaci členů kapitalistické společnosti.

V současné době mají tuto společenskou objednávku splnit tzv. behaviorální vědy. Spíše než v názvu a v teoretických východiscích, v nichž nejsou zdaleka tak dogmatické, spočívá jejich příbuznost s původním behaviorismem v obdobném pragmatickém zaměření na získávání těch poznatků, které přinášejí největší užitek jak jejich odběratelům, tak jejich autorům. Zcela pragmaticky je zdůvodňováno již jejich označení, vybrané proto, že jednak může vyhovovat svým neutrálním charakterem jak odborníkům ve společenských vědách, tak odborníkům ve vědách přírodních, jednak nevylučuje předem možnost získání finanční podpory od lidí, kteří zaměňují sociální vědy s obávaným socialismem [9].

Je rovněž příznačné, že tyto vědy byly jako svébytná disciplína zavedeny ryze administrativním postupem, iniciovaným soukromokapitalistickými nadacemi [2]. Na rozdíl od jiných oborů, kde určitý myšlenkový směr byl dodatečně institucionalizován, je tento případ v dějinách vědy výjimečný. Vědy o chování se vyvinuly

z programu dlouhodobého interdisciplinárního výzkumu tzv. mezilidských vztahů v různých organizacích kapitalistické společnosti. Předmětem jejich zkoumání se později staly i politické a zvláště volební chování, komunikace, chování v primárních skupinách, ekonomické a zvláště spotřební chování, chování ve volném čase, téměř všechny ostatní oblasti chování a v neposlední řadě samozřejmě opět nej-různější projevy přizpůsobení a nepřizpůsobení členů kapitalistické společnosti.

Stejně jako behaviorismus a nebehaviorismus mohou ale i vědy o chování při svých jednostranných, nedialektických výchozích orientacích plnit svůj obecný program zvědečtění přístupu k člověku a společnosti jen ve značně omezené míře. Sam pojem chování implikuje ve všech těchto teoretických souvislostech pojetí člověka jako zcela pasivního objektu působení vnějších okolností a znemožňuje tak pochopit význam jeho záměrné, smysluplně motivované a cílově zaměřené činnosti jako subjektu dějin. Souhrnně lze konstatovat, že behaviorismus i tyto jeho hlavní odnože představují v dějinách vědy cestu, která odhalila mnohé závažné pohledy na lidské chování, která však zároveň jiné, nesrovnatelně závažnější perspektivy výkladu tohoto chování zakrývá a nakonec se ukazuje jako slepá.

Literatura

- [1] Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuažnaja empiričeskaja sociologija*. Moskva 1965.
- [2] Berelson, B.: *Behavioral Sciences*. International Encyclopaedia of the Social Sciences. New York 1968.
- [3] Hull, C. L.: *Principles of Behavior*. New York 1943.
- [4] Jaroševskij, M.: *Bichaviorizm*. In: *Filosořskaja enciklopedija*. Moskva 1960.
- [5] Jaroševskij, M. G.: *Psichologija v XX stoletii*. Moskva 1971.
- [6] Lundberg, G. A.: *Foundations of Sociology*. New York 1939.
- [7] MacIver, R. M.: *Sociology*. In: *Encyclopaedia of the Social Sciences*. New York 1934.
- [8] Mead, G. H.: *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*. New York 1934.
- [9] Miller, J. G.: *Toward a General Theory for the Behavioral Sciences*. American Psychologist 10. 1955.

- [10] Miller, G. — Galanter, E. — Pribram, K.: *Plans and the Structure of Behavior*. New York 1960.
- [11] Skinner, B. F.: *Science and Human Behavior*. New York 1953.
- [12] Thomas, W. I. — Thomas, D. S.: *The Child in America: Behavioral Problems and Programs*. New York 1928.
- [13] Tolman, E. C.: *Purposive Behavior in Animals and Men*. New York 1932.
- [14] Weiss, A. A.: *A theoretical Basis of Human Behavior*. New York 1925.
- [15] Znaniecki, F.: *Cultural Sciences*. Urbana Ill. 1952.

Резюме

Влачил Я.: К критике бихевиоризма

В первой части статьи рассматриваются источники возникновения бихевиоризма в психологии, во второй — применение его постулатов в социологии. К основным постулатам этого буржуазного направления отнесены отказ от изучения сознания субъекта и высказываний о нем и сосредоточение внимания исключительно на явном, поддающемся объективному наблюдению поведении. Основные категории это стимулы, реакции и зависимость между ними. Стремление к повышению научности подхода к индивиду и обществу вылилось в данном случае в ограниченное изучение жизни человека с помощью методов, оправдавших себя в изучении животных. Бихевиористская реакция на традиционную психологию переживаний породила парадоксальную дисциплину — психологию без психики. Отрицание идеалистического понимания сознания шло при этом с идеалистических позиций.

Возникновение бихевиоризма было обусловлено не только собственным развитием познания, но в первую очередь конкретным историческим положением капиталистического общества. Идеология периода империализма приписала значение человека в качестве субъекта истории. Одновременно требование манипуляции человеком в сфере производства и общественного управления поставило психологию под влияние прагматизма. Среди источников бихевиоризма мы находим затем и механистический материализм, позитивизм и неопозитивизм, эволюционистскую биологию и физиологическую и рефлексологическую психологию. Однако он не отразил зарождения подлинно научной, диалектико-материалистической психологии. Поэтому серьезные результаты, которых достиг бихевиоризм, обеспечиваются интерпретацией, усиливающей в конце концов, в противоречии с постулатами бихевиоризма, позиции субъективистской психологии.

Стремление к последовательной формализации и операционализации бихевиористского подхода привело к возникновению необихевиоризма. Ограниченность гносеологического охвата бихевиоризма еще более углубилась, а идеалистические основы его в необихевио-

ристской трактовке поведения, в которой физиологические механизмы заменены гипотетическими построениями, выступили еще ярче. Воздействующие переменные, на которых строится это изложение, включают при этом уже и переживание. Период кризиса опроверг мнения о возможности полной манипуляции человеком. Но интерес необихевиоризма к мотивациям человека вытекает из того же стремления более эффективно контролировать и предвидеть его поведение. Телеологический и субъективный бихевиоризм отрицает затем и самые исходные постулаты бихевиоризма и завершает таким образом развитие этого направления. Но весьма распространенная бихевиористская методология способствует и далее влиянию его идеологии на современную немарксистскую экспериментальную психологию.

Применение бихевиоризма в социологии развивает тенденции к объективизму и к психологизму в подходе к обществу. Консервативная направленность бихевиоризма в социологии обусловлена еще нагляднее, чем в психологии укреплением господства буржуазии и изменением функции социологии в капиталистическом обществе. Стремление к кажущейся идеологической нейтральности вылилось в антигуманное влияние. Социальный и плюралистический бихевиоризм в социологии изучает общество уже почти что исключительно при помощи методов, которые оправдали себя в физике. Этот неопозитивистский и сциентистский подход не отражает подлинно научной историко-материалистической трактовки общественной жизни и вынужден в конце концов отказаться от первоначально выдвинутой детерминистической интерпретации полученных данных. Отрицание субъективизма в абстрактном эмпиризме исходит при этом опять таки из субъективистских, психологизирующих общество посылок. Социальный бихевиоризм был подвергнут критике и отброшен и в рамках дальнейшего развития буржуазной социологии. Но в то время, когда марксистская критика упрекает бихевиоризм в механицизме, немарксистская критика упрекает его в материализме.

Конец бихевиоризма как самобытного направления был также обусловлен изменением положения капиталистического общества, которое заставило применять новые способы манипуляции человеком и социальными группами. Это требование и выполняют в настоящее время науки о поведении. Хотя основные постулаты этой дисциплины менее догматичны, а гносеологический охват заметно шире, чем в первоначальном бихевиоризме, общая направленность его сохраняется в сходной прагматичности. Противоречивость теоретических исходных положений наук о поведении отчасти обуславливает и их сомнительную практическую применимость, и их анологичность и подчиненность. Бихевиоризм и его ответвления представляют в истории науки путь, который открыл некоторые важные стороны человеческого поведения, но наряду с этим воспрепятствовал раскрытию гораздо более зна-

чительных перспектив толкования этого поведения и, следовательно, зашел в тупик.

Summary

Vláčil J.: Towards Criticism of Behaviourism

The first part of the present paper is concerned with the sources of the rise of behaviourism in psychology, whereas the second part discusses the application of its postulates in sociology. The refusal to examine the subject's consciousness and all statements about it, as well as the concentration of attention exclusively on the perceptible, objectively observable behaviour belong to the basic postulates of this bourgeois trend. Its main categories are stimuli, reactions and their interrelations. Within its scope, the endeavour to endow the approach to the individual and society with a scientific character resulted in a reductionistic examination of man's life with the aid of methods that proved adequate in examining animals. The behaviouristic reaction on the traditional psychology of experience gave rise to a paradoxical discipline: to a psychology without psyche. Meanwhile, the negation of the idealistic conception of consciousness was based on idealistic positions.

The rise of behaviourism was conditioned not only by the actual development of knowledge but, first of all, by the concrete historical situation of capitalist society. The ideology of the imperialist era debased the importance of man as a subject of history. The postulate of his manipulation in the area of production and public administration simultaneously exposed psychology to the influence of pragmatism. Behaviourism was also based on mechanistic-materialist philosophy, positivism and neopositivism, evolutionary biology, and psychological and reflexological psychology. It did not, however, reflect the then arising foundations of the truly scientific, dialectical-materialistic psychology. The relevant findings it has arrived at are therefore impaired by an interpretation which ultimately — in contradistinction to its postulates — strengthens the positions of subjectivistic psychology.

The endeavour to achieve a consistent formalization and operationalization of the behaviouristic approach gave rise to neobehaviourism. Through this modification, the limitation of the gnosological scope of behaviourism was further increased and its idealistic starting-point became still more evident in the neobehaviouristic interpretation of behaviour wherein hypothetical constructions were substituted for physiological mechanisms. The intervening variables whereupon this explanation rests also involve experience. The period of crisis disproved the ideas of man's arbitrary manipulability. However, the interest of neobehaviouristic psychology in his motivation is again called

forth by a similar endeavour more efficiently to predict and control his resulting behaviour. Teleological and subjective behaviourism then contest the basic postulates of behaviourism themselves, thus terminating the development of this trend. Of course, the currently applied behaviouristic methodology continues to influence, by its ideology, the contemporary non — Marxist experimental psychology.

The application of behaviourism in sociology bears upon the tendencies to objectivism and psychologism in the approach to society. Its conservative orientation was conditioned — still more conspicuously than in psychology — by the consolidation of the power of the bourgeoisie, as well as by the change of the function of sociology in capitalist society. All efforts aimed at a seeming ideological neutrality resulted in its antihuman effect. For the most part, social and pluralistic behaviourism in sociology examines society exclusively by means of methods that have proved adequate in physics. This neopositivistic, scientistic approach fails to reflect the factually scientific, historical-materialist interpretation of social life and must, in the end, resign the originally postulated deterministic interpretation of the findings obtained. The negation of subjectivism in abstract empiricism again proceeds from subjectivistic

positions psychologizing society. Social behaviorism was criticized and rejected even within the framework of the further development of bourgeois sociology. However, while Marxist criticism blames behaviourism for its mechanistic starting-points, non-Marxist criticism blames it for its materialistic starting-points.

Also the extinction of behaviourism as an independent trend was brought about by the changed situation of capitalist society enforcing the application of other forms of manipulating individuals and social groups. At present, this postulate is fulfilled by behavioural sciences. Even if the main postulates of this discipline are less dogmatic and its gnoseological scope is significantly broader than in original behaviourism, this trend survives within its analogous pragmatic orientation. The contradictoriness of the theoretical starting-points of behavioural sciences also co-determines their questionable practical applicability and apologetical servitude. In the history of science, behaviourism and its offshoots represent a way revealing relevant views of human behaviour which, however, simultaneously obscures incomparably more relevant perspectives of the interpretation of this behaviour and, ultimately, proves to be a blind alley.

Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v socialistickém Československu

Změny v délce pracovní doby v Československu

Ve vývoji mimopracovní doby a volného času v Československu lze nalézt řadu rysů shodných s vývojem v ostatních vyspělých zemích i celou řadu odlišností typických nejenom pro Československo, ale i pro některé další evropské socialistické země. Mezi shodné tendence patří zejména:

1. Postupné zkracování pracovní doby v týdenním, ročním či životním cyklu a na ně vázaný růst mimopracovní doby.

2. Restrukturace mimopracovní doby ve prospěch zvýšení podílu aktivit volného času. V socialistických zemích se však, v porovnání s vyspělými kapitalistickými zeměmi, projevují některé charakteristické odlišnosti a specifika, k nimž patří zejména stupeň demokratičnosti těchto procesů, univerzálnost, se kterou se promítají legislativní úpravy do života pracujících tříd a vrstev, záměrné a dlouhodobě koncipované vyrovnávání základních třídních rozdílů ve sféře práce a pracovních režimů i ve struktuře mimopracovní doby.

Před vznikem samostatného československého státu v roce 1918 činila zákonná pracovní doba 11 hodin denně, ovšem v řadě průmyslových odvětví (zejména ve velkých strojírenských podnicích) byla v té době již poněkud nižší. Přejít na osmi-hodinový pracovní den uskutečnilo Československo v r. 1918 a jako jeden z prvních států ratifikovalo dohodu Mezinárodní organizace práce z r. 1920 o *Omezení pra-*

JIŘÍ LINHART - JANA VÍTEČKOVÁ
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

covního dne v průmyslových podnicích na 8 hod. denně a 48 hod. týdně. Čtyřicetiosmi-hodinový šestidenní pracovní týden platil v československém národním hospodářství až do roku 1956, kdy se pracovní doba zkrátila na 46 hodin týdně. Od r. 1966 přecházelo národní hospodářství postupně na 42,5hodinový pětidenní pracovní týden (41,5hodinový ve dvousměnných a 40hodinový ve třisměnných a nepřetržitých provozech). Tento přechod byl v podstatě ukončen v letech 1968–1969, kdy byla tato zákonná úprava zakotvena v životním rytmu prakticky všech sociálních skupin naší společnosti.

Tempo zkracování pracovní doby (která po dlouhou dobu zůstávala prakticky neměnná) se v posledních letech zrychlilo a i když do budoucnosti nelze očekávat žádné překotné zkracování, lze předpokládat, že tento trend bude v následujících letech pokračovat směrem ke zkrácení pracovní doby na 40 hodin týdně. Při posuzování procesu zkracování pracovní doby je třeba vzít v úvahu jeho univerzálnost. Jestliže zákonná úprava z r. 1918 se týkala maximálně 60 % zaměstnaných osob, tj. pouze dělníků a státních zaměstnanců, a ani zdaleka nebyla obecně dodržována,¹ v současné době se legislativní úpravy dotýkají prakticky veškeré zaměstnané populace (s jistými odchylkami v zemědělské družstevní výrobě). Vzhledem k tomu, že v Československu je velmi vysoká zaměstnanost žen,² mají tato zákonná opatření podstatný regulující vliv na téměř veš-

¹ Chyba [8] uvádí, že v roce 1928 pracovalo více než 48 hodin týdně 3,5 % dělníků v baňském průmyslu, 8 % v kovozpracujícím průmyslu, 34,9 % v dřevozpracujícím, 8,5 % v textilním, 39,1 % v kožedělném, 14,5 % v chemickém průmyslu. Největší podíl průmyslových pracovníků s více než 48hodinovým pracovním týdnem byl ve stavebnictví, kde dosáhl 47,7 %. Průměrný pracovní týden pracovníků v obchodě byl 83 hodin, v restauracích 74 hodin, v pekárnách 72 hodin. Podobná pracovní doba se týkala i učňů, kteří pracovali v restauračních a hotelových provozech až 110 hodin týdně.

² Před válkou průmysl zaměstnával 28,7 % žen a ženy tvořily více než polovinu námezdných dělníků na velkostatech [1]. V kapitalistických podmínkách měla zaměstnanost žen často skrytý charakter, jejich pracovní postavení nebylo právně ani společensky vyhraněné (zejména u tzv. pomáhajících členů v domácnosti, v obchodě a zemědělství, u služek apod.). Socialismus práci žen plně zveřejnil a začlenil ji do stejných sociálních vazeb jako mužskou práci.

kerou populaci v produktivním věku a je pochopitelné, že jakákoli změna v této oblasti se bezprostředně projevuje v životním způsobu celé společnosti.

Univerzálnost prosazení zákonných úprav pracovní doby je výrazně svázána s univerzálností socialistického vlastnictví výrobních prostředků. V Československu je pouze 5,3 % osob v soukromém sektoru (jedná se převážně o zemědělce). Do socialistického vlastnictví, ať již státního nebo družstevního, přešel nejenom velký průmysl, ale i zemědělství, obchod a služby. V socialistickém československém zemědělství se pracovní doba značně přiblížila délce pracovní doby v ostatních odvětvích, i když je dosud rozložena v průběhu roku poněkud nerovnoměrně. V r. 1972 odpracoval jeden trvale činný pracovník JZD (socialistických družstevních zemědělských podniků) v průměru 2106 hodin, rozvržených do 239 pracovních dnů o průměrné délce asi 8,5 hod., zatímco v průmyslových podnicích ČSSR bylo v r. 1971 odpracováno průměrně 229,8 pracovních dnů. Reálný rozdíl v délce pracovní doby je však v důsledku přesčasové práce v průmyslu (v rozsahu asi 6 % pracovní doby) i některých dalších faktorů skrytých v odlišné metodice výkaznictví ještě o něco menší. Podobná situace je i ve službách, kde platí zákonná ustanovení o délce pracovní doby v plném rozsahu a zneužívání práce učňů je zcela vyloučeno. Pětidennímu pracovnímu týdnu se přizpůsobila i celá školská soustava, i když se přitom musela vyrovnávat nejen s organizačními, ale i obsahovými problémy. Univerzální prosazení zákonných norem regulujících délku a uspořádání pracovní doby je významným faktorem homogenizace podmínek života všech sociálních tříd a vrstev naší společnosti, a to jak ve sféře práce, tak v mimo-pracovní době a volném čase. Přispívá zejména k radikálním proměnám ve způsobu života zemědělského obyvatelstva, právě tak jako ke zmenšení rozdílů mezi způsobem života v průmyslových a měst-

ských lokalitách a na vesnici. Zároveň však tato univerzálnost změn v délce a uspořádání pracovní doby zvyšuje nároky na úroveň celospolečenského řízení a racionalitu prováděných zásahů na základě analýzy všech jejích možných, vzájemně propojených sociálních důsledků.³

K výrazným změnám došlo i v délce roční pracovní doby. Před druhou světovou válkou nebyla v ČSR otázka souvislého pracovního volna v průběhu roku, tzv. dovolených, právně jednoznačně upravena. Individuální úpravy v některých odvětvích a podnicích byly pro dělníky značně nevýhodné [15], a i ty byly v době masové nezaměstnanosti ve třicátých letech obcházeny [8]. Dnes je v ČSSR minimální, zákonem garantovaná délka dovolené 2 týdny, která se po pěti letech zaměstnání prodlužuje na 3 týdny. Nárok na čtyřtýdenní dovolenou mají pracovníci všech odvětví národního hospodářství po 15 letech zaměstnání. Speciální zákonná opatření prodlužují délku dovolené u mladistvých, učitelů, horníků i některých dalších skupin pracovníků. Zvláštní úprava délky dovolené platí i pro členy JZD; její skutečná délka je, až do výše platné ve státním sektoru, určována kolektivním rozhodnutím členů družstva. Také délka dovolené je tedy upravena v podstatě univerzálně, bez ohledu na odvětví národního hospodářství, charakter pracovní činnosti a vlastnický sektor státní či družstevní.

Sociologické výzkumy ukázaly, že většina pracujících pokládá právo na dovolenou za podstatnou součást svých sociálních práv. Přesto však asi jedna čtvrtina všech zaměstnaných občanů svůj nárok na dovolenou nevyužívá, přitom se v Československu projevují trendy známé i z jiných zemí. V r. 1967 si například podle údajů mikrocensu nevybralo dovolenou 13,6 % nemanuálních pracovníků (mužů), 18,3 % dělníků a 55,4 % členů JZD,⁴ ze soukromé hospodářících zemědělců si nevytvořilo delší souvislé pracovní volno 85 %.

Rozdíl mezi zemědělci-družstevníky a

³ Např. podle údajů ministerstva práce a sociálních věcí bylo o sobotách otevřeno počátkem roku 1970 pouze 22,0 % prodejen průmyslového zboží a 63 % prodejen potravin a zeleniny. V téže roce bylo např. v sobotu mimo provoz 99,5 % mateřských škol, 96,1 % jeslí, 99,6 % družin a klubů mládeže při základních devítiletých školách. Pro rodiny s dětmi (přes 50 % dětí v předškolním věku navštěvuje

mateřskou školu) se tak vytvořila velmi nepříznivá situace, jejíž řešení urychlilo ve svých konečných důsledcích celý proces postupného zavádění pětidenního pracovního týdne.

⁴ V průmyslu připadá na jednoho pracovníka v průměru 16 dnů dovolené, v zemědělských družstvech 9 dnů.

soukromě hospodařícími zemědělci ukazuje názorně, jak zemědělská velkovýroba, organizovaná na bázi zespolečenštění výrobních prostředků, vytváří podmínky pro racionálnější, téměř průmyslovou organizaci práce i celého životního rytmu. Důvody, proč si členové JZD přesto masově nevybírají dovolenou, nelze ovšem hledat v oblasti zákonných norem nebo výraznější ekonomické deprivace. Jednou z příčin je specifický charakter práce, umožňující celkem nerušený kontakt s přírodou a přitom vyžadující koncentraci pracovního úsilí do letních měsíců, které jsou mimořádně příznivé pro rekreaci. Svou roli zde hraje i tradice chovu domácích zvířat a pěstování ovoce a zeleniny, která sice znamená pro rodiny zemědělců i společnost určitý ekonomický přínos, na druhé straně však limituje volné využívání části mimopracovní doby. Výrazným faktorem je zejména nedostatek tradice – vzorce využívání dovolených se u zemědělců teprve tvoří a nejsou dosud pevně zafixovány ve struktuře potřeb a návyků.

U nezemědělské, zejména městské a velkoměstské populace v Československu se vzorce využívání delšího souvislého pracovního volna (víkendů a dovolených) standardizovaly a fixovaly mnohem výrazněji a mají poměrně obecnou přitažlivost. Platí to zejména o tzv. chataření, které se stalo vážným celostátním problémem. I když podle sčítání lidu z roku 1970 vlastní chatu či jiné rekreační obydlí jen 5 % domácností, ve velkých městech je počet vlastníků a uživatelů soukromých rekreačních objektů nepoměrně vyšší. V Praze v roce 1971 [14] vlastnilo chatu či chalupu 27,3 % domácností, v Bratislavě 9 % [9]. Z obyvatel hlavního města Prahy uvedlo pouze 26 %, že nemají možnost chatu (ať již soukromou či podnikovou) používat. Obdobná situace byla zjištěna i v Ostravě [6]. Při hodnocení tohoto jevu je třeba vycházet z toho, že jde převážně o dobře vybavené druhé bydlení. Již v r. 1967 ukázal rozbor vybavenosti chat na Ostravsku předměty dlouhodobé spotřeby, že 9 % chat mělo více než jednu místnost, 13 % chat bylo trvale vybaveno televizorem, 5 % ledničkou, 7,5 % gramofonem či magneto-

fonem [23]. Od této doby se vybavenost rekreačních objektů druhého bydlení dále výrazně zvýšila [19].

Velmi atraktivním vzorcem trávení dovolené se stává v ČSSR v posledních letech zahraniční turistika. V r. 1960 vycestovalo do zahraničí jen 514 000 osob, v r. 1964 více než dva milióny, v r. 1974 již více než 5,8 mil. a trend je stále stoupající. V r. 1967 uvedlo 17,1 % dotázaných v mikrocensu, že bylo v uplynulých třech letech v zahraničí, v r. 1970 odpovědělo na analogicky položenou otázku kladně již 26 % dotázaných [24]. V r. 1971 strávilo dovolenou v zahraničí 24,8 % občanů Bratislavy, přitom 53 % dotázaných bylo v zahraničí alespoň jednou v uplynulých pěti letech [9]. Další rozvoj automobilismu, zvyšování hmotné životní úrovně rodin a předpokládané prodloužení nejkratší zákonné dovolené na tři týdny [26] povede proto pravděpodobně k dalšímu rozšiřování těchto forem trávení souvislého volna.

Proces postupného zkracování pracovní doby má rovněž svůj důležitý rozměr celoživotní. Na jedné straně věk dávající právo na odchod do důchodu klesl na 60 let u mužů a 53–57 let u žen, na druhé straně se prodloužila základní školní docházka na devět let a stále větší počet mladých lidí pokračuje v přípravě na povolání na středních a vysokých školách. Bezprostředně po ukončení základního vzdělání vstupuje do pracovního poměru pouze 7,7 % populačního ročníku, přičemž zhruba 80 % z nich tvoří dívky. Do učebního poměru v dělnických a zemědělských profesích vstupuje asi 74 % chlapců a 40 % dívek, na výběrových středních školách pokračuje ve studiu jedna čtvrtina chlapců a 44 % dívek. Pro více než 90 % mládeže se tedy délka přípravy pro povolání, a tím i doba vyvázání z rytmu a sociálních konsekvencí spjatých se zařazením do pracovního procesu prodlužuje minimálně o další dvě až čtyři léta, neboť z hlediska délky přípravy na povolání se rozdíl mezi středním (ukončeným převážně maturitou) a učňovským školstvím velmi rychle stírají. Dětská práce, před druhou světovou válkou obvyklá zejména v zemědělství, se prakticky nevyskytuje.⁵

⁵ Rázga [15] např. uvádí, že před první světovou válkou v r. 1906 byla jedna třetina všech rakouských

dětí (včetně českých zemí) výdělečně činná (zejména v zemědělství), přičemž jejich pracovní den dosa-

Přitom je podstatné, že i přístup ke vzdělání je v Československu výrazně demokratizován. Ve školním roce 1972/73 studovalo na gymnásiích 51,7 %, na středních odborných školách 61,7 % a na vysokých školách 44,6 % studentů dělnického původu a alespoň na středních školách se již třídní složení studentů přibližuje sociálnímu složení celé populace.

Shrňme-li tedy, lze říci, že společenské změny, k nimž došlo v ČSSR po roce 1948, zejména odstranění soukromého vlastnictví, združstevnění zemědělství a vznik socialistické zemědělské velkovýroby, masové zapojení obyvatel, zejména žen, do pracovního procesu, spolu s uvedenými legislativními úpravami výrazně zhomogenizovaly československou společnost z hlediska základního pracovního režimu, podřídily masy pracujících průmyslovému rytmu činnosti, dokončily odtržení pracoviště od bydliště, a to prakticky v celém rozsahu československé ekonomiky. Rozdíl mezi jednotlivými třídami československé společnosti se z hlediska délky a rytmizace pracovní doby minimalizovaly, zmenšily se i rozdíl mezi jednotlivými profesionálními skupinami. Naproti tomu se staly patrnějšími i sociálně závažnějšími difference spjaté s věkem a pohlavím.

Homogenizace hmotných podmínek pro volný čas

Další sférou, v níž probíhá intenzivní a akcelerující proces vyrovnávání postavení jednotlivých tříd a velkých společenských skupin jsou hmotné podmínky pro volný čas. Tento proces má v podstatě dva základní trendy: vyrovnávání v oblasti institucionální báze aktivit v mimopracovní době a ve volném čase a zvyšování individuální vybavenosti domácností předměty zkracujícími dobu nezbytnou pro zabezpečení chodu domácnosti i předměty umožňující pestřejší a bohatší využívání volného času.

Československo mělo sice tu výhodu, že zdědilo po předmnichovské republice poměrně širokou síť jak kulturních zařízení, tak nejrůznějších služeb, včetně služeb pro

volný čas. Tato síť však byla velmi nerovnoměrně distribuována lokálně, většina těchto zařízení se koncentrovala do českých zemí a Slovensko, zejména jeho východní část, patřilo k územím značně zaostalým. Proces vyrovnávání těchto územních nerovností byl jedním ze základních úkolů socialistické kulturní revoluce, v níž, zejména v průběhu padesátých let, byl položen důraz na vybudování institucionální a materiální základny místní kultury v Československu, na zpřístupnění základních demokratických a socialistických kulturních hodnot minulosti a na aktivní kulturní politiku orientovanou zvláště na rozvoj lidové tvořivosti a tvorbu těch hodnot, které vyjadřovaly socialistické ideály. Například investice do školství, kultury a osvěty se na Slovensku, jehož obyvatelstvo tvoří asi 30 % všech obyvatel ČSSR, pohybovaly v letech 1950–1970 kolem 40 %, investice do zdravotnictví a sociální péče kolem 38 % a do bytového hospodářství mezi 35–40 % všech investic.

Tyto akce celkově zhomogenizovaly české a slovenské země z hlediska nasycenosti území kulturními institucemi a ve svém úhrnu zařadily Československo mezi země s nejvyšší úrovní a hustotou kulturních zařízení, mezi země s nejmenším rozdílem mezi městem a venkovem. Podle údajů ministerstva kultury bylo v roce 1968 téměř 80 % všech obcí (včetně těch nejmenších s méně jak 500 obyvateli) vybaveno prostorami a objekty pro kulturní a společenský život. Uvážíme-li, že se Československo vyznačuje mimořádně hustou sídlištní sítí, že značná část venkovského obyvatelstva pracuje ve městech a že průměrná vzdálenost mezi obcemi je necelé dva kilometry, lze hovořit o tom, že se institucionální podmínky pro činnosti ve volném čase velmi vyrovnávají.⁶

Oblast individuální vybavenosti domácností předměty dlouhodobé spotřeby je ovlivněna procesy socialistické přestavby daleko zprostředkovaněji než oblast regulace pracovní doby, zaměstnanosti či fungování služeb a zařízení pro volný čas. V této oblasti nepůsobí totiž pouze aktuální postavení tříd či sociálních skupin ve spo-

hoval či přesahoval 8 hod. Přitom jedna pětina zaměstnaných dětí pracovala i v noci a téměř čtyři pětiny více než 30 týdnů v roce.

⁶ Rozdíly v kvalitě však zůstávají a jsou jak z hlediska technické vybavenosti objektů, tak programové úrovně relativně značné.

Tabulka 1. Vývoj vybavenosti domácností některými předměty dlouhodobé spotřeby podle třídní ekonomického postavení hlavy domácnosti a roků šetření (v %) ⁷

Předmět	Dělníci			Zemědělci			Zaměstnanci			Průměrná vybavenost		
	1967	1970	1973	1967	1970	1973	1967	1970	1973	1967	1970	1973
chladnička	45,7	71,1	81,3	40,0	68,4	79,5	66,1	84,6	93,0	47,4	70,1	78,9
pračka	85,7	88,7	91,6	85,6	90,6	95,8	85,0	86,7	92,6	80,1	85,4	89,2
samostatná ždímačka	21,4	20,9	25,3	20,0	28,6	22,6	25,0	25,2	33,3	21,6	22,3	27,6
vysavač	48,0	59,3	68,0	28,7	46,8	57,2	74,8	86,1	85,2	51,9	64,4	64,6
šicí stroj	62,7	60,8	64,6	69,9	77,9	64,8	69,6	69,3	71,0	66,7	67,1	68,1
osobní automobil	10,4	14,6	23,1	10,2	14,5	29,5	21,6	33,6	41,1	12,4	19,0	24,9
motocykl	19,7	23,8	22,5	27,7	35,2	41,5	15,6	15,8	18,2	16,0	18,8	18,7
moped, skútr, motokolo	19,6	14,9	10,6	19,5	15,7	21,1	17,5	13,8	13,0	16,5	12,8	11,4
jízdní kolo pro dospělé	56,8	51,3	54,5	62,5	69,2	66,9	51,9	52,7	56,7	51,2	49,8	51,8
televizor	73,1	88,6	91,2	55,8	74,8	91,0	82,4	93,8	95,6	66,4	83,8	85,5
černobílý magnetofon	4,9	9,9	16,8	3,1	5,7	13,3	7,4	18,4	26,7	5,1	11,2	16,7

lečnosti, ale i jejich lepší či horší minulost. Působením zvyklostí, obyčejů, tradic rodinné výchovy a vzdělání se zde reprodukuje často vzory chování a smýšlení, které odpovídají daleko více předchozí ekonomické i sociální situaci těchto tříd a skupin než současným poměrům. V současné době je diferenciací v této oblasti (ať již máme na mysli diferenciaci v základním vybavení domácnosti či vybavení předměty pro volný čas) daleko vyšší než příjmová rozpětí a i vazba této diferenciací na sociální a třídní charakteristiky jedinců i domácností je těsnější než v dříve diskutovaných případech [24; 16].

V současné době jsme i zde svědky intenzivního procesu homogenizace, který zasahuje jak disponování s příjmy, tak konzumní zvyklosti a aspirace. Nejmarkantněji se tento proces projevuje u zemědělců, tedy u té části populace, která se v dosavadních výzkumech odlišovala nejmeně rozvinutými a nejtradičnějšími návyky v oblasti konzumu i využívání volného času. O výrazném vzestupu životní úrovně v zemědělství svědčí celá řada údajů, zejména statistik o vývoji hrubých peněžních příjmů a výdajů domácností. Statistiky dokládají, že v současné době je průměrná úroveň vydání na jednoho člena domácnosti družstevních rolníků vyšší než

u dělnických domácností. Například výdaje za průmyslové zboží v roce 1970 byly v těchto domácnostech 1,1krát vyšší než odpovídající údaje v zaměstnaneckých domácnostech a 1,3krát vyšší než v domácnostech dělnických. I když je za těmito čísly skryta i poněkud odlišná věková a sociální skladba zemědělských domácností, přece jen odhalují výraznou dynamiku životních podmínek socializované vesnice a kvalitativní změny v celém způsobu života vesnického obyvatelstva.

Tento trend lze postihnout i na vývoji vybavenosti domácností předměty dlouhodobé spotřeby, kde například stupeň vybavení dopravními prostředky je u zemědělců vyšší než u dělnických rodin a u některých jiných předmětů je vyšší než u zaměstnaneckých rodin. Proces vyrovnávání se dosud týká spíše základního komplexu vybavení domácnosti (pračka, lednička, ždímačka, televizní přijímač ap.), za nímž se ovšem skrývá diferenciací v kvalitě a stáří předmětů, návyků obnovy těchto předmětů a pochopitelně i zvyklostí při jejich užívání. Kvalitativní diferenciací je daleko více spjata s nejrůznějšími sociálními charakteristikami, zejména se stářím domácnosti, příjmem a vzděláním jejich členů. Je doménou nejrůznějších prvků marginální sociální diferenciací, nezřídka

⁷ Průměrné údaje jsou obvykle menší než průměry jednotlivých skupin, protože do celkového průměru ČSSR vstupují i domácnosti ekonomicky

neaktivních (důchodců apod.) a domácnosti, jejichž hlavou je soukromé hospodářící zemědělec [19; 25].

Tabulka 2. Struktura týdenního časového fondu v letech 1961 a 1967 v ČSSR v %⁸

Skupina aktivit	Muži						Ženy					
	dělníci		zaměstnanci		družstevníci		dělnice		zaměstnankyně		družstevnice	
	1961	1967	1961	1967	1961	1967	1961	1967	1961	1967	1961	1967
práce a cesta do práce	32,4	32,0	32,6	31,0	36,3	34,4	28,6	26,4	28,3	28,4	25,7	25,4
komplex domácích povinností	8,1	8,0	8,2	7,5	8,2	9,7	23,9	20,6	22,2	18,6	28,2	25,9
uspokojování biologicko-fyziologických potřeb	39,4	40,8	38,3	40,2	38,9	41,5	36,8	40,4	37,3	38,9	36,5	39,4
volný čas	20,1	19,2	20,9	21,3	16,6	14,2	10,7	12,6	12,2	14,1	9,6	9,3

bývá i známkou sociální pozice rodiny, nepochybně však méně výrazně než ve vyspělých kapitalistických zemích.

Zřetelná diferenciaci se projevuje ve vybavení pro volný čas. Například rekreační chatu vlastnilo v roce 1967 7,3 % rodin zaměstnaneckých, ale pouze 2,9 % rodin dělnických, gramofon 28,4 % zaměstnaneckých, 19,4 % dělnických a 13,9 % zemědělských, fotoaparát 50,1 % rodin zaměstnaneckých, 24,0 % dělnických a pouze 17,9 % rodin zemědělských [17; 19; 24].

Zdá se, že relativní váha těchto rozdílů bude stále vzrůstat, i když jejich důsledky ve sféře intelektuálního, emocionálního i sociálního rozvoje osobnosti budou méně patrné, a to zejména tehdy, bude-li, tak jako tomu bylo dosud, pokračovat proces homogenizace základních životních podmínek při neustálém všeobecném růstu životní a kulturní úrovně tříd a vrstev naší společnosti, rozšiřování sociálních jistot pracujících a postupném zkracování pracovní doby.

Procesy vyrovnávání podmínek a diferenciaci ve využívání mimopracovní doby a v aktivitách volného času

Procesy, které proběhly v československé společnosti v období let 1961–1967 (kdy byly u nás zkoumány časové rozpočty oby-

vatelstva), se projeví v těchto změnách ve struktuře časového fondu⁹ [6]:

1. Byla zkrácena pracovní doba a změněn týdenní pracovní režim.

2. Doba věnovaná spánku se u většiny sociálních skupin ustálila, neboť bylo zřejmě dosaženo v tomto ohledu bodu saturace.

3. Vzrostl čas věnovaný péči o sebe, neboť s růstem životní úrovně a vzdělanosti je uspokojování těchto biologicko-fyziologických potřeb stále více spojováno s řadou dalších, zejména estetických funkcí; tyto činnosti se kultivují a čas, jenž jim je věnován, se stává i mírou významu, jež populace přikládá hodnotám upravenosti, čistoty a hygienických standardů v této oblasti.

4. Poklesl celkově čas věnovaný péči o domácnost, a to zejména u žen, jako důsledek rozvoje terciární sféry, růstu vybavení domácnosti i změn ve sféře hodnotových orientací (u mužů se poněkud zvětšil).

5. V rámci volného času vzrostlo množství času věnovaného sledování hromadných sdělovacích prostředků, které převzaly i značnou část klasických vzdělávacích funkcí [20], rozšířil se čas na aktivity spjaté s rekreací (práce na obytné zahradě, na chatě apod.), fyzické aktivity, zejména sport a procházky. Stagnující a do jisté míry i klesající úroveň měly aktivity spja-

⁸ Setření o využití času, ÚKLKS v r. 1961, FSÚ ČSSR v r. 1967. Přepočteno [21].

⁹ Popis těchto změn ovšem nemůže být vyčerpávající, neboť dosud nedisponujeme údaji zachycující-

cími jak dlouhodobější historickou retrospektivu, tak stav po přechodu národního hospodářství na pětidenní pracovní týden a 42,5 hodinový režim.

Tabulka 3. Některé aktivity volného času v týdenním časovém fondu v hodinách podle pohlaví a socioprofesionálních skupin v ČSSR⁸

Aktivita	Pohlaví	Dělníci		Zaměstnanci		Družstevníci	
		1961	1967	1961	1967	1961	1967
procházky, rekreace, sport	muži	3,1	3,9	3,0	4,1	0,9	1,3
	ženy	2,2	2,6	2,3	3,3	0,6	0,9
poslech rozhlasu a televize	muži	9,0	10,8	7,4	10,2	8,3	9,1
	ženy	5,5	7,1	5,1	7,2	6,2	6,0
kulturně tvořivé aktivity	muži	0,6	0,1	0,8	0,2	0,3	0,0
	ženy	0,2	0,0	0,4	0,1	0,1	0,0
návštěva kina, divadla, koncertu apod.	muži	1,4	0,7	1,6	0,9	0,9	0,5
	ženy	1,5	0,8	1,5	1,0	0,7	0,5
sebevzdělávání včetně četby	muži	7,2	4,8	10,2	8,0	5,6	3,6
	ženy	2,7	2,6	4,4	3,8	2,4	1,6
veřejná činnost	muži	2,6	0,8	3,7	1,8	3,5	1,6
	ženy	0,8	0,4	1,4	0,5	1,0	0,6
pasivní odpočinek	muži	3,0	2,4	1,3	1,4	3,0	2,3
	ženy	1,3	1,3	1,1	0,9	1,8	1,4

té s tradičními formami vzdělávání, amatérskou kulturní tvořivostí a některými formami společenské participace, kde byl ovšem pokles vyvolán spíše symptomy blížící se společenské krize v letech 1968–1969 než úpadkem zájmu.

V šedesátých letech se na místo předpokládaného zvýšeného zájmu o vzdělávací a kulturní aktivity prosadila spíše tendence posilování životní úrovně a promítnutí dosaženého stavu životní úrovně do nových a kultivovanějších forem bydlení, stravování, ošacení, do vytváření podmínek pro atraktivnější formy trávení dovolených.¹⁰ V tomto procesu se ustálily nové standardy hygieny, bydlení a oblékání, které samy o sobě představují určitý pokrok, i když nebezpečí jejich hypertrofizace je relativně značné.

V tomto procesu se proměnila i sociální funkce řady aktivit, zejména aktivit spjatých s nákupy, úklidem domácnosti a stravováním v rodině. Růst kupní síly obyvatel a zkvalitnění nabídky zboží v obchodech vytvořily v šedesátých letech situaci, při níž obstarávání nejrůznějších potřeb pro domácnost a pro její příslušníky není již (alespoň v některých situačních kontextech a přes problémy, které zde dosud trvají) jen obtížnou a vyčerpávající povin-

ností, ale i prostředkem volby, prostředkem realizace určitých vyšších, například estetických potřeb, kulturním aktem. To platí zejména v oblastech, jež hrají v životě alespoň určitých společenských skupin výraznou individuálně stylotvornou funkci (např. oblékání mládeže). Právě tak některé činnosti spjaté se stravováním v rodině nabýly ve zvýšené míře funkce podtržení přátelských a rodinných vazeb. Řada těchto posunů je však jen situačně podmíněna.

Procesy, které v této oblasti proběhly, sice poněkud zrelativizovaly hranici mezi volným časem a ostatními činnostmi, nicméně nezrušily ji a ani ji nemohou zrušit. Prožívání volného času, závislé zdánlivě jen na svobodné volbě, je ve skutečnosti značnou mírou podmíněno celou řadou faktorů. Jestliže pro diferenciaci v množství volného času je v naší společnosti rozhodující zařazení či nezařazení do pracovního procesu, věk a pohlaví, pak pro způsob jeho strukturace a prožívání vystupují jako rozhodující faktory socioprofesionální postavení, charakter vykonávané práce a vzdělání. Jako druhořadé, tzn. méně vlivné faktory, se uplatňují příjem, pohlaví, rodinný stav a počet dětí [6; 16]. Rozsah této diferenciace ukazují typické činnosti, s nimiž se různé socioprofesionální skupiny

Tabulka 4. Typické činnosti volného času u různých socioprofesionálních skupin¹¹

Aktivity	Nekvalifikovaní dělníci	Kvalifikovaní dělníci	Nižší zaměstnanci	Vyšší zaměstnanci	Inteligence	Ženy v domácnosti	Důchodci
sledování televize		×				×	×
návštěva kina		×			×		
vycházky, turistika		×				×	
sportovní diváctví		×	×	×	×		
tanec, společenská zábava		×	×				
návštěva restaurací, vináren							
společenské hry		×		×	×		
návštěva divadla			×	×	×		
poslech hudby z desek			×		×		
práce ve společenských organizacích				×			
četba beletrie				×	×	×	×
návštěva přednášek				×	×		
věnování se rodině				×		×	
výlety autem					×		
koncerty					×		
zahrádkaření						×	×
ženské ruční práce						×	

identifikují a jimž se věnují často ve svém volném čase. Rozdílů jsou jak v jejich počtu, tak v jejich druhu. U nekvalifikovaných dělníků, kteří vykazují nejméně volného času a mají většinou pouze základní (často nedokončené) vzdělání, se neobjevuje ani jedna typická činnost, což naznačuje mimo jiné nevykrytalizovanost jejich chování ve volném čase. Poměrně nejvícestranněji tráví volný čas odborní zaměstnanci a příslušníci inteligence [5; 6], jimž se do značné míry přibližují kvalifikovaní, zejména průmysloví dělníci [16]. Značná meziskupinová diferenciacie existuje i v úrovni vkusu a v úrovni akceptovaných kulturních hodnot, přičemž této diferenciaci vůbec neodpovídá dichotomická koncepce elitní a masové kultury. Výzkum v Ostravě v roce 1968 ukázal, že převážná část obyvatel velkého průmyslového města, která prošla řadou mobilitních a migračních změn, se po stránce preference a osvojování kulturních hodnot „orientuje na díla solidní populární úrovně, popří-

padě na kulturní hodnoty prostých, jednoduchých struktur stylu, stavby a myšlenek, dostupných komunikativně komukoli, bez ohledu na stupeň jeho předběžné přípravy“.¹² Zároveň byla zjištěna značná míra heterogenity vkusu: respondent, který se v hudbě identifikoval s výtvoři efemérní avantgardy, se výrazně orientoval na populární filmy, milovník Dos Passose sledoval nejraději, pokud jde o hudbu, šlágry. Převážná část obyvatel preferovala kulturní hodnoty ležící mezi náročnou tvorbou a povrchními a často neumělými výtvoři. Podobné výsledky obsahují jak některé studie příjmu kulturních hodnot, zejména čtenářských zájmů [17], tak studie vkusu v oblasti bydlení [9]. Efektem cílevědomého boje proti kýči není hromadné akceptování vrcholných, komunikačně obtížných kulturních hodnot a výtvorů (a výsledky výzkumů ukazují, že vkusová „elasticita“ není taková, aby tohoto cíle bylo možno dosáhnout v blízké budoucnosti, nehledě již na spornost podobného záměru),

¹⁰ Jen pro ilustraci: Na počátku zavádění pětidenního pracovního týdne v roce 1966 se množství času věnovaného domácím pracím zvýšilo o volné sobotě (ve srovnání se sobotou pracovní) o 81 % [27]. Sládková [17] uvádí, že asi 10 % dospělé populace se věnovalo v r. 1971 ve volném čase další výdělečné činnosti.

¹¹ Výsledky výzkumu volného času v Ostravě 1968 [5; 6].

¹² Za díla solidní populární úrovně jsou pokládána např. díla „regionální klasiky“ (díla A. Jirásky, H. Sienkiewicze, M. Jókaije), kvalitní detektivky (Simenon, Christie), kvalitní díla z oblasti literatury faktu a populární literatury, z hudby např. nejkvalitnější pop music, dobrá opereta, dobrý musical (West Side Story, My Fair Lady) atd. [6].

ale daleko spíše přesun od úrovně neumění a nevksu do úrovně relativně solidního populárního standardu.

Rovněž rozdíly v úrovni vkusu a akceptovaných kulturních hodnot jsou značně vázány na socioprofesionální postavení. složitost vykonávané práce a vzdělání (a to nejen na vlastní vzdělání „konzumenta“, ale i na nejvyšší dosažené vzdělání v rodině, v níž žije). Tato skutečnost má zajímavé souvislosti, protože ukazuje v novém světle význam podstatné změny v sociální struktuře středoškolsky a vysokoškolsky vzdělané populace, na níž došlo v ČSSR po roce 1948.¹³

Těž intenzivní vertikální profesionální mobilita, která — právě tak jako procesy postupné eliminace a transformace sociálních nerovností — je charakteristickým rysem československé sociální struktury, má výrazný a přitom homogenizující vliv na způsoby využívání volného času, úroveň spotřeby a participace na kulturním životě. I když dosavadní výzkumy [16] ukazují, že úroveň využívání volného času, obsah a formy kulturní participace jsou zejména funkcí aktuálně dosažené úrovně vzdělání, vliv minulých třídních, profesionálních a vzdělanostních struktur, ať již v rozměru intergeneračním či intrageneračním, není zanedbatelný. Zkušenosti, návyky a aspirace získané v odlišných životních podmínkách se promítají do současného života příslušníků tříd, profesionálních a vzdělanostních skupin. Sociální mobilita se tak stává jedním z konkrétních společenských mechanismů, jimiž se ruší dřívější, dlouhodobým vývojem v kapitalistické společnosti fixované rozdíly ve způsobu života ve volném čase tříd a profesionálně vzdělanostních skupin naší společnosti.

V dlouhodobém sledování změn ve strukturách mimopracovní doby a volného času se tedy názorně ukazuje mnohostrannost souvislosti této oblasti života s celkovými změnami československé společnosti. Rozvoj volného času, optimalizace

jeho struktur a dopadů na člověka není jen otázkou dalšího zkracování pracovní doby a tvorby či propagace takových vzorů pro volný čas, které by přispívaly k všestrannému rozvoji člověka a k dynamické integraci socialistického společenského řádu, ale je především složitým výsledkem fundamentálních procesů ve společenských vztazích v etapě přechodu od kapitalismu k socialismu, změn v celkovém postavení jednotlivých tříd a vrstev naší společnosti, důsledků vlastnických přeměn i socialistické industrializace, urbanizace a kulturní revoluce. Výrazné omezení hodnotového principu a tržních mechanismů ve sféře služeb pro volný čas, změny v charakteru práce, růst kvalifikace a vzdělanosti, vysoká prostorová migrace a profesionální mobilita, urbanizace, vyrovnávání rozdílů mezi českými zeměmi a Slovenskem, to vše jsou konkrétní a historicky omezené prostředky a formy, jimiž se prosazuje zásadně odlišný společenský kontext volného času v socialistické společnosti na rozdíl od předchozích společenských formací. Dlouhodobým efektem těchto prostředků je překonávání základních třídních a skupinových diferenciací a nerovností v této sféře a otevření prostoru pro rozvoj individualizovaných potenci každého jednotlivce v intencích socialistické a komunistické společnosti.

Právě v kvalitativně novém napojení struktur volného času a mimopracovní doby na jejich celospolečenské zdroje i reprodukční mechanismy a ve změnách funkcí volného času spočívají základní specifika změn, jimiž prošel volný čas ve sledovaném období a jejichž efektem není jen zkrácení pracovní doby a zvýšení množství volného času a počtu nepracovních dní, ale především odstranění třídního antagonismu, který na jednom pólu v životním způsobu buržoazie produkoval nadbytek a zahálku a na druhé straně v životě pracujících, zejména dělníků, existenční nejistotu, hrozbu nezaměstnanosti, bezohlednou intenzifikaci ve sféře

¹³ V podmínkách československé společnosti, která prošla radikální socialistickou revoluční přeměnou, má i intergenerační stabilita ve sféře vzdělání náboj širší sociální změny, neboť otcové a synové prošli v průběhu vzdělávání zcela odlišnými enkulturačními tlaky a procesy, zprostředkovanými na straně

otců buržoazní školou, na straně synů školou socialistickou. Ještě významnější je tento sociální kontext u změn v třídní a profesionální pozici, kde socialistické přeměny radikálně přetvořily celý sociální rámec existence tříd a profesí.

práce a úpravy pracovní doby, bez zřetele k základním potřebám a zájmům pracujících.

Vyrovňování mezitřídních a meziskupinových rozdílů je složitým a dlouhodobým procesem, prosazujícím se nejenom v historickém čase vývoje společenských formací a konkrétních společností, ale i v rozměru generačním a individuálním. Homogenizační tendence se dosud rozsáhleji prosadily zejména v oblasti podmínek pro tvorbu a realizaci volného času — v oblasti zákonných úprav pracovní doby, rozšíření a činnosti institucí, částečně ve sféře vybavenosti domácností a základních struktur mimopracovní doby. Daleko méně pokročily tyto procesy ve sféře vlastních aktivit volného času, kontaktů s kulturou či rekreačního chování.

Svědčí to o tom, že změny ve volném čase nejsou automatickým produktem změny celospolečenských podmínek, ale že se v nich promítají mnohé, třídními specifiky dlouhodobě formované tradice a zvyklosti, jejichž pozitivní překonání vyžaduje rovněž dlouhodobé cílevědomé a systematické úsilí strany a státu.

Literatura

- [1] Brejchová, S. — Holečková, B. — Košnarová, V.: *Postavení žen v ČSSR*. Praha 1962.
- [2] Cejp, M.: *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času*. Praha, ÚVK 1973.
- [3] Fábry, V.: *Volný čas a aktivita městského člověka*. Bratislava, VÚKVM 1970.
- [4] Fábry, V.: *Volný čas obyvatelov dediny*. Bratislava, VÚKVM 1972.
- [5] Filipcová, B. a kol.: *Volný čas Ostrava, I.—VII*. Praha, SÚ ČSAV 1970.
- [6] Filipcová, B. a kol.: *Volný čas a kultura v průmyslovém městě*. Praha, ÚKVC 1974.
- [7] Galla, K.: *Dolní Rověň. Sociologický obraz české vesnice*. Praha 1939.
- [8] Chyba, A.: *Postavení dělnické třídy v kapitalistickém Československu*. Praha, Svoboda 1972.
- [9] Jarošová, H.: *Esteticko-sociologické aspekty bydlení v Bratislavě*. Praha, Ingstav 1972.
- [10] Kadlecová, Z.: *Rozhlas a volné soboty*. Informace studijního oddělení Čs. rozhlasu. Praha 1968.
- [11] Linhart, J.: *Education — the Indispensable Factor for Leisure*. Praha, ECLÉ 1973.
- [12] *Minění žen o zaměstnání, domácnosti, rodině*. I., II. Praha, ÚVVM 1972.

- [13] Podoláková, K. — Valná, J.: *Spůsob života zaměstnaných žen v mimopracovním čase*. Bratislava, VÚŽÚ 1973.
- [14] *Pražané o bydlení a výstavbě*. Praha, ÚVVM 1972.
- [15] Rázga, V.: *Štúdium zmien v pracovnom čase ako zložka povahy práce vo vedeckotechnickej revolúcii*. Bratislava, ČVÚP 1970.
- [16] Roško, R. — Linhart, J.: *K problematike tvorby socialistického životného štýlu v ČSSR z hľadiska intervencie štátu*. Bratislava, SAV 1971. (Nepublikovaný materiál.)
- [17] Sládková, S.: *Průzkum postojů veřejnosti ke kultuře, k její funkci ve volném čase člověka a k významným kulturním a uměleckým hodnotám a tvůrcům*. Praha, ÚVK 1972.
- [18] Šimek, M. — Randlíková, A.: *Průzkum postojů mládeže k vybraným kulturním hodnotám a zájmovým kulturním aktivitám*. Praha, ÚVK 1971.
- [19] Štěpová, V.: *Vybavenost domácností v ČSSR některými předměty dlouhodobé spotřeby*. I., II. Praha, VÚO 1973—1974.
- [20] Vitečková, J.: *Přednáškové aktivity jako forma přenosu vědecké informace*. Praha, FON UK 1971.
- [21] Vitečková, J.: *Struktura časového fondu obyvatel ČSSR*. Praha, ÚFS ČSAV 1974. Nepublikovaný materiál.
- [22] *Volný čas Pražanů*. Praha, ÚVK 1973.
- [23] *Volný čas v ČSSR. Soubor sociálně ekonomických údajů a kulturních statistik*. I.—III. Praha, SÚ ČSAV 1969.
- [24] Vydrová, J.: *Kvalitativní diferenciace vybraných druhů spotřeby podle základních spotřebitelských skupin*. Praha, ITAZ 1970.
- [25] Vydrová, J. — Štěpová, V.: *Výzkum vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby*. Praha, ITAZ 1970.
- [26] *Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním rozvojem společnosti*. Studie ÚFS ČSAV č. 8, Praha 1973.
- [27] *Výzkum postojů pracujících k volným sobotám v roce 1966*. Hradec Králové 1967.

Резюме

Лингарт И. - Витечкова Я.: Развитие рабочего и вне рабочего времени и досуга в социалистической Чехословакии

В статье дан обзор основных тенденций развития свободного и вне рабочего времени в послевоенные годы в Чехословакии. В этом развитии мы находим как ряд общих черт с развитием в других социалистических странах, так и некоторые особенности.

В долгосрочной перспективе проступают прежде всего следующие тенденции:

- а) постепенное сокращение рабочего времени в масштабах недели, года и всей жизни и постепенное увеличение вне рабочего времени;

- б) универсальность внедрения законодательной регуляции рабочего времени в жизнь широких масс включая и работников сферы услуг и сельского хозяйства;
- в) изменение структуры внерабочего времени в пользу увеличения доли деятельностей свободного времени;
- г) постепенное уменьшение межклассовых, межгрупповых и региональных различий в величине свободного времени, в условиях его использования и в способах его проведения и восприятия.

Хотя процессы гомогенизации общества протекают довольно интенсивно, особенно в отношении условий для проведения свободного времени (законодательство по рабочему времени, общественная оснащенность досуговой деятельности и оснащенность хозяйств предметами долгосрочного пользования, в т. ч. и предназначенными для использования свободного времени), дифференциация в сфере свободного времени остается еще значительной (эта дифференциация, как правило, больше, чем дифференциация по доходам) и зависит в основном от образования, характера и сложности труда, а отчасти и от уровня доходов. Образование, доходы и сложность труда воздействуют в основном на различия в способах использования свободного времени и на стремления, связанные со свободным временем, тогда как количество свободного времени и некоторые другие показатели структуры внерабочего времени больше зависят от возраста и пола, точнее говоря от разделения ролей в семье. В этой связи подчеркивается активная роль социалистических преобразований социальной структуры и социалистической собственности на средства производства в выравнивании условий формирования и использования свободного времени и в процессах складывания ценностных установок в сфере досуга.

Выясняется, что сглаживание межклассовых и межгрупповых различий является длительным и сложным процессом протекающим не только в историческом времени развития общественных строев и конкретных обществ, но и в масштабах поколений и индивидуальной жизни. Изменения в сфере свободного времени не являются автоматическим следствием общественных условий — в них отражаются многочисленные традиции и навыки, выработанные в течение длительного времени под влиянием классовой специфики, преодоление которых требует также долгосрочных, целеустремленных и систематических усилий со стороны партии и государства.

Summary

Linhart, J. — Vitečková, J.: Development of Working Time, Free Time and Leisure in Socialist Czechoslovakia

The paper summarizes the basic developmental trends of free time and leisure in post-war Czechoslovakia. The development in Czechoslovakia has a number of features in common with the development in other

socialist countries, as well as some specific characteristics.

In a long-term temporal cross-section, it is especially the following tendencies that make themselves felt:

- a) gradual shortening of working time in the week, annual and life cycles, and a gradual extension of free time;
- b) universality with which legislative regulations of the working régime assert themselves in the life of broad masses of working people: this applies also to workers in the sphere of services and agriculture;
- c) restructuralization of free time in the interest of increasing the share of leisure activities;
- d) gradual reduction of interclass, intergroup and regional differences in the duration of leisure time, in the conditions of its utilization and in the ways of its realization and spending.

Notwithstanding the fact that processes of the society's social homogenization are operating with great intensity and asserting themselves especially in the area of conditions for leisure (i. e. in the sphere of legal regulations concerning working time, of institutional equipment for leisure activities as well as of household equipment with objects of long-term consumption, inclusive of objects designed for leisure), the sphere of leisure continues to remain considerably differentiated (while the range of this differentiation generally exceeds that of income differentiation), particularly in relation to education, to the character and complexity of work, and, in part, to the level of income. But education, income and complexity of work affect primarily the differentiation of the ways of utilizing leisure and the aspirations connected with leisure, while the amount of leisure as well as some other free-time structures are more affected by age and sex — more accurately said, by the division of roles in the family. In this context, emphasis is laid on the active role of socialist social-structure transformations and on the socialist ownership of production means in levelling the conditions for the creation and utilization of leisure, as well as on processes of affecting the formation of valuable habits in the area of leisure.

The elimination of interclass and intergroup differences appears to be a complex and long-termed process asserting itself not only in the historical time of the development of social formations and concrete societies but also in generation and individual dimensions. Changes in leisure are not an automatic product of all-social conditions but reflect a great number of traditions and practices that have been formed by specific class characteristics for a long period of time; their overcoming presupposes long-termed, goal-directed and systematic efforts of the Party and of the State.

FRANTIŠEK ZICH

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Měření vlastností sociálních objektů v sociologickém výzkumu

Problematika měření je nedílnou součástí každé metodologické učebnice sociologie. Souvisí to se snahou po exaktnosti sociologického bádání. Měření ve společenských vědách však není jednoduchou záležitostí, přináší řadu vážných metodologických problémů, z nichž mnohé dovolují vyslovovat zásadní pochybnosti o smyslu a výsledcích měření vůbec. Tyto problémy do značné míry souvisejí s nedoceněním významu správného teoretického východiska měření nebo s akceptováním různých empiristických tezí.

Měření vlastností objektů v sociologii nelze podle našeho soudu smysluplně aplikovat jako výzkumnou metodu, nemáme-li ujasněny základní otázky vztahu kvalitativní a kvantitativní stránky sociálních jevů. Nedostatky a omyly měření v sociologii, zvláště v buržoazní, plynou prakticky z toho, že je přehlížena dialektická jednota těchto dvou stránek sociálních jevů. Měření vlastností je prováděno na základě aprioristických teoretických koncepcí nebo často i bez jakýchkoliv teoretických východisek.

Metodologie marxistického sociologického výzkumu vychází z takového pojetí sociálního jevu, v němž se jev (včetně sociálních objektů) chápe jako strukturovaný relativně samostatný objekt s vnitřní dynamikou prvků, která v souvislosti s okolím je zdrojem jeho historického pohybu. Existence jevu je možná jen v sociálním kontextu s okolím, z něhož je jev vydělen jako relativně odlišná kvalita. Každý sociální jev je tvořen dialektickou jednotou svých kvalitativních i kvantitativních stránek. Kvalita je to, co určuje (určitost) jev, a to jak jev přírodní, tak společenský. Je výrazem relativní stálosti podstatných stránek jevů. Každý jev má tuto svoji kvalitativní určitost, její změna znamená jeho změnu v jev jiný, nebo jeho zánik.

Kvalita jevu se projevuje ve vlastnostech. Prostřednictvím těchto vlastností poznáváme vnitřní určitost — kvalitu jevu. Například smysl a cíl určité skupiny můžeme posuzovat jen z projevů, vztahu této skupiny ke skupinám jiným. Každý jev má řadu vlastností, což souvisí s nekonečností relací jevů a jejich stránek jako objektivní reality. Kvalita je pak právě to, co spojuje tyto různé vlastnosti v jednotu, co určuje celistvost jevu. Z toho, co již bylo řečeno, je zřejmé, že proces postižení kvantitativní stránky jevu (objektu) předpokládá současně jeho přesné kvalitativní vymezení. Kvalita jevů existuje jen v souvislosti s jejich kvantitativní stránkou. Tvoří s ní dialektickou jednotu, podílí se tedy i na vymezení určitosti jevu, ale charakterizuje tento jev z hlediska jeho vlastností. Těmito vlastnostmi může být veličnost, počet, délka, změna atd. Právě tyto vlastnosti jevů jsou předmětem měření, v němž jde o postižení jejich rozměru. Proces stanovení kvantity jevu, kvantitativní vyjádření určité vlastnosti, samozřejmě předpokládá její kvalitativní určitost. Kvalitativní a kvantitativní určitost objektu jsou tedy navzájem velmi úzce spojeny.

Vědecký fakt

Z toho, co zde zatím bylo řečeno, plyne, že měření se vztahuje především na kvantitativní stránky sociálních objektů, respektive na jejich vlastnosti. Prostřednictvím kvalitativní a kvantitativní určitosti těchto vlastností je určována kvalita jevu jako celku. Stanovení kvantitativní dimenze vlastnosti se provádí postupy, které nazýváme měření. „Předmět, stav, pokud obsahuje kvantitativní stránku a pokud je tedy měřitelný, se nazývá veličina,“ [1 : 166] uvádí Filkorn a charakterizuje takto měření, kterým se postihuje kvantitativní stránka předmětů, stavů, dějů. Veličina

existuje nezávisle na našem vědomí, tedy objektivně, je zjišťována měřicím nástrojem, který ji však nepostihuje vyčerpávajícím způsobem. Stupeň postižení kvantitativní stránky vlastností objektů závisí značně na měřicím nástroji. Výsledkem měření jsou fakty. Fakty bývají často ztotožňovány s jevem samým. V takovém případě jde o označení části objektivní reality, jak se s tím setkáváme např. u L. S. Merzona: „... fakt F_2 poznání odpovídá faktu skutečnosti F_1 “ [14 : 178]. Podobně též V. V. Kosolapov uvádí, že v sovětské filozofické literatuře je rozšířeno pojetí faktu jako objektivního jevu nebo procesu a v druhém smyslu se chápe jako poznatek [13 : 45]. Fakt je současně průsečík subjektu pozorování a jevu, který existuje mimo tento subjekt. Co je třeba rozumět pod pojmem fakt? V rovině jeho běžného používání jím rozumíme něco, co je nezvratné, skutečné, co se stalo apod.

Fakt je sice nejvíce objektivní výpovědí o skutečnosti, ale současně obsahuje i subjektivní moment. Takto rozporný není ovšem jen fakt běžné individuální zkušenosti, ale objektivní a subjektivní momenty jsou přítomny i ve vědeckých faktech. Vědecký fakt se liší od běžné skutečnosti především tím, že se při jeho stanovení systematicky postupuje k ověřování, k nalezení zákonitého opakování. Jediné se zde přibližuje k obecnému, usiluje se o pravdivé vyjádření tohoto obecného. Přes skutečnost, že i fakt ve vědě nese stigma individuality pozorovatele, je vědecký fakt velmi těsně spojen s teorií.

V pojetí vědeckého faktu se výrazně liší marxistický přístup od přístupu buržoazní vědy. Nejvýrazněji to vystupuje ve srovnání s pozitivistickými koncepcemi. Pozitivisté především tvrdí, že jevy popsané ve faktech jsou reálné, ale původ faktů je neznámý, a proto věda nemůže poskytnout více než popis jevů. Co se týče vymezení jevů (co jsou samy o sobě a v čem je jejich příčina), uvádí A. Comte, že to jsou otázky, na něž pozitivní filozofie nemůže odpovědět [4 : 10]. Tento přístup vede k agnosticismu, k odmítání možnosti poznat vnitřní zákony jevů. Také další forma pozitivismu,

zastávaná E. Machem, K. Pearsonem a dalšími, tvrdí, že fakty mají duchovní podstatu. Opět se zde připouští, že osvětlení jevů je možné jen tehdy, klademe-li otázku „jak“?, nikoli „proč“?

Neopozitivistická koncepce rovněž neposunula pojetí faktu dopředu. Fakt se chápe jako základní element logického systému, mimo nějž nelze o objektivním světě více říci. U Russela — představitele tzv. logického atomismu — se například setkáváme s tvrzením, že fakt je logickou substancí světa, z toho však neplyne, že fakty vyjadřují jeho objektivitu, naopak existence věcí je podle něho otázkou víry. Podobně další představitelé neopozitivismu chápou fakty zkresleně, většinou tak, jako by právě fakty tvořily svět [20 : 139].¹ Tyto příklady jsou jistě dostačující pro to, aby jasně vynikla idealistická podstata tohoto pojetí světa.

Problémy nemarxistických koncepcí faktu vyplývají z neschopnosti dialektického spojení subjektu a objektu v procesu poznávání světa. V nemarxistických koncepcích se staví proti sobě smyslové a racionální, teoretické a empirické. Marxismus naopak nechápe fakt jen jako výsledek gnoseologického procesu, ale pojímá jej v jeho reálných dimenzích. Spojuje proces poznání s praxí. Je to právě dialektika poznání — praxe, která umožňuje překonávat jedinečnost a náhodnost a odhalovat obecné a zákonité. V tomto smyslu je třeba chápat Leninovo pojetí sociálních faktů jako společenských činností lidí. Gnoseologický proces bezprostředně spojený s praxí znamená živé nazírání aktivního subjektu na objektivní realitu, který tedy není jen její pasivní součástí. Fakt vystupuje v této souvislosti také jako bezprostřední spojení teoretické a empirické složky procesu poznání. Je možno říci, že objektem, který je odrážen v rovině faktického poznání, se může stát jen takový jev, jenž je současně nějakým způsobem zařazen do sféry lidské praxe.

Fakty jako prvky poznání mají různý charakter z hlediska stupně ověření. V. V. Kosolapov uvádí, že je možno rozdělit je na vědecké a nevědecké. K nevědeckým

¹ L. Wittgenstein udává: „1.1. Svět je souhrn faktů, ne věcí; 1.11. Svět je určený fakty a tím, že jsou to všechny fakty“ a dále „1.13. Fakty v logic-

kém prostoru tvoří svět; 1.2. Svět se dělí na fakty“ [20 : 139].

faktům poznání patří fakty „umělecké“, fakty „zdravého rozumu“, ale především běžné poznatky lidí. Aby se fakt² stal faktem vědeckým, „... musí být zahrnut do toho či onoho systému vědeckého poznání“ [12 : 47]. Smyslem vědecké teorie, do níž je fakt zahrnut, je jeho vysvětlení, to znamená vysvětlení jeho základních souvislostí směřujících k objasnění podstaty celého zkoumaného jevu. Zařazování faktu nelze chápat formálně, odtrženě od celého procesu zkoumání. Jestliže fakt funguje v procesu zkoumání jako zprostředkující článek, pak je zřejmé, že jeho charakter není výhradně empirický. Ve vědě se k získávání faktů používá zpravidla určitého prostředku fixování empirických údajů. Může jim být protokol o experimentu, v němž experimentátor zaznamenává pozorované údaje, nebo například v sociologii je tímto prostředkem dotazník, záznamový list, protokol o pozorování apod. Prostředek vědeckého popisu jevu nebo jeho stránek neslouží jen k fixaci jednoho údaje. Zpravidla se pracuje s řadou údajů, které vypovídají o určité stránce pozorovaného objektu. Z těchto jednotlivých dat³ je zpravidla cestou statistického průměru získán fakt, tj. poznatek o vlastnosti daného jevu.

Žádný fakt přes svůj smyslový původ tedy není výsledkem jen přímého smyslového poznání, v pozadí se vždy v určité větší nebo menší míře projevuje teoretická koncepce, podle níž byl konstruován prostředek pozorování a fixace. Také proces syntetického vyjádření napozorovaných dat vede k zobecňování a zařazení faktu do širšího teoretického kontextu.

Každý sociální objekt má řadu rozmanitých stránek. Abychom se dostali k myšlenkovému odrazu tohoto předmětu, k jeho vysvětlení, musíme tyto jeho stránky fixovat pro myšlení. Nelze samozřejmě provádět vyčerpávající popis těchto stránek, neboť každý jev existuje v nekonečném množství vlastností a vztahů. Je součástí teoretické práce v procesu bádání (včetně tvorby hypotéz) koncipovat takový nástroj fixace dat o objektu, aby postihoval všechny jeho relevantní vlastnosti. Tento proces

redukce souvislostí a vlastností jevu je tak zprostředkovaně přítomen v procesu získávání faktových výpovědí, je „transformovanou teorií“ v empirické fázi zkoumání. Důležitou vlastností takových výpovědí, která již uvedené souvislosti prostředku fixace dat (techniky) zajišťuje přítomnost teoretické složky ve faktech, je skutečnost, na kterou upozorňuje V. Filkorn [7 : 37]. Faktová výpověď jako výpověď musí obsahovat alespoň jeden obecný pojem. Je to důležité předně z čistě logických důvodů, neboť kdyby faktová výpověď neobsahovala obecný pojem, který umožňuje fixovanou stránku jevu zařadit (definovat), ztrácela by zcela svůj smysl. Nepřinesla by žádnou informaci. Současně tato podmínka znamená existenci dalšího spojení teorie a empirie ve faktu. Obsahem obecného pojmu, který má smysl opět jen v kontextu s dalšími pojmy v rámci určité teorie, je ve faktové výpovědi implicitně přítomna tato teorie.

V souvislosti s tím se nabízí znovu úvaha o specifice věd, zde speciálně o specifice sociologie. Složitost a nevyčerpatelnost všech stránek sociálního jevu v procesu poznání objektivního světa nezbytně vyžaduje prohlubování specializace poznávání stránek jevu do stále větší hloubky. Specifika je pak dána hlavně tím, že daná věda jako relativně ucelená teoretická koncepce určitých stránek skutečnosti si v procesu svého rozvoje, který nutně musí reflektovat praxi, shromažďuje takové fakty, které dále posilují tuto specifiku. Současně prohlubujícím se poznáním roste nezbytnost přesahování této specifiky a vznikají proto nové vědecké teorie (odvětví) jak užšího, tak širšího obsahu. Přístup reflektující skutečnost, že konkrétní věda pracuje většinou jen s určitým druhem faktů, které popisují jen určité stránky jevu, opravňuje patrně V. A. Jadova k tomu, aby mluvil o sociologických faktech v odlišení od faktů sociálních. Jadov formuluje obsah pojmu „sociální fakt“. Vymezuje jeho obsah výčtem: hromadné události, které se vztahují k významným společenským aktům individuálního, skupinového,

² Všimněme si, že se zde význam termínu fakt pohybuje v rovině, pro níž je v češtině adekvátní spíše označení poznatek.

³ Tato data označuje V. Filkorn jako faktové vý-

povědi. Jsou to výpovědi, které opisují konkrétní jevy (vlastnosti, věci, události apod.) existující v určitém čase na určitém místě [7 : 37].

reálného nebo verbálního původu a k produktům činnosti lidí. Jestliže se popis a zobecňování sociálních jevů provádí systémem pojmů sociologické teorie, a ne nějaké jiné sociální teorie, v tom případě je možno mluvit o „sociologických faktech“ na rozdíl od sociálního faktu obecně [9 : 29]. Domníváme se, že toto rozlišení není přesné, zvláště akcentuje-li Jadov spíše pojetí sociálního faktu ve smyslu sociálního jevu jako součásti sociální reality. Sociální jevy mohou být zkoumány řadou jiných společenských věd z hlediska různých teoretických koncepcí. Dokonce je možno říci, že i „sociologické fakty“, tj. faktové výpovědi získané na základě fixační techniky koncipované z hlediska sociologické teorie, mohou být akceptovány a transformovány v jiných vědách nebo teoriích.

Pokud jde o charakter faktů jako součásti vědeckého poznávacího procesu, je třeba ještě podtrhnout spjatost teorie a empirie, která se projevuje v jejich dialektické jednotě. Fakty proto nejsou, do slovně vzato, jen základem, počátkem poznání, ale jsou i pokračováním teoretické složky poznání. „Kdyby věda měla bázi, kterou by tvořily faktové výpovědi jako začátek indukce a základ verifikace, a kdyby byla čistě hierarchicky budována, jazyk vědy by se skládal z dvou oddělených částí: z observačního a teoretického jazyka“ [7 : 41]. Tuto tezi je třeba pokládat za základní pro pochopení cyklického charakteru poznání. Má nesmírný význam i pro hodnocení sociologických výzkumů a jejich místa v rámci sociologického bádání vůbec.

Pojetí měření v sociologii

Pro náš další výklad problémů měření je důležitá především skutečnost, že fakt je průsečíkem teoretického a smyslového. To se projevuje především v požadavku, aby měřicí nástroje nebyly konstruovány nahodile. Teoretická východiska musí být transformována do roviny fixace dat, tj. do protokolárního záznamu, který je fakticky nástrojem prvotního měření. Za účelem bližšího vysvětlení této teze ovšem musíme provést osvětlení pojmu měření.

Sociologie a sociologický výzkum se za-

bývají jevy hromadného charakteru. Smyslem výzkumu je hledání pravidelností a zákonitostí výskytu a existence jevů. Tomuto cíli musí být podřízeno i měření jako nástroj zkoumání. Sám pojem měření ve společenských vědách a v sociologii zvláště je značně nejasný a je chápán nejednoznačně. O tom nejlépe svědčí diskuse, která se na základě kritické stati K. Berky [1] rozvinula v minulých letech na stránkách Sociologického časopisu. Berka podrobil zevrubně kritice dosavadní praxi měření v našich sociologických výzkumech a přispěl tak značně k metodologické sebe-reflexi empirické sociologie. Vyvolaná diskuse naznačila složitost problému i směry možného řešení. Nepřinesla však definitivní sjednocení v pojetí pojmu měření v sociologii [15 : 514]. Diskutující se především shodli na tom, že měřit v sociologických výzkumech je nezbytné a nanejvýš užitečné, je rovněž nezbytné pokračovat v propracovávání metodologických základů měření. Tomuto úsilí není na překážku ani skutečnost, že není možné v této etapě vyslovit uspokojující definici měření.

Podle našeho soudu je důležité podřídit celou problematiku požadavkům praxe, tj. požadavkům uplatnění měřících postupů v poznávacím procesu sociologického výzkumu.

Definice měření, které byly vysloveny v diskusi o měření, se liší především svým rozsahem. Někteří autoři chápou měření velmi široce. Tak J. Řehák uvádí definici v širším smyslu: „*Měření v širším smyslu* (krátce měření) je proces realizace homeomorfního zobrazení empirického systému s relacemi do jednoznačně určeného abstraktního systému s relacemi“ [17].

Tato definice připouští, aby do měření byly zahrnuty i takové postupy, jako je klasifikace a škálování. Přednost takto široce pojaté definice měření vidí někteří autoři především v tom, že to odpovídá požadavkům dosavadní praxe poznávání složitých forem materiálního světa. M. Illner přijímá v podstatě výše uvedenou definici J. Řeháka a soudí, že definici měření by mohl vyhovovat proces zobrazování do abstraktního prostoru, odpoutaný od pojmu čísla a požadavku kvantitativních vztahů. Základní operace v abstraktním prostoru

musí mít pak netriviální empirickou interpretaci [8 : 524].

Měření v tomto pojetí zahrnuje také kvalitativní určování vlastností a předmětů a není totožné pouze s kvantifikací, respektive s vyjádřením kvantitativní stránky jevu, jak to chápe K. Berka, který ve své stati uvádí: „Měřením chápeme zobrazení nějakého empirického relačního systému do reálně číselného systému s netriviální empirickou interpretací základních numerických operací“ [1 : 546]. Takto pojaté měření, uvádí Berka, se vztahuje na veličiny spojitě. Tím se také měření odlišuje od čítání, které se vztahuje na diskrétní veličiny. Toto pojetí měření, které má svou paralelu ve fyzikálním měření, je specifický případ měření v oblasti sociálních věd. V tomto smyslu je i oprávněné. Tato okolnost vede také zřejmě J. Řeháka k definici měření v užším smyslu, „... při němž je oblastí abstraktního systému jakákoliv alespoň dvouprvková část množiny reálných čísel a relacemi se rozumí úplné uspořádání prvků oblasti a kvaziseriální uspořádání vzdálenosti mezi nimi“ [1 : 646].

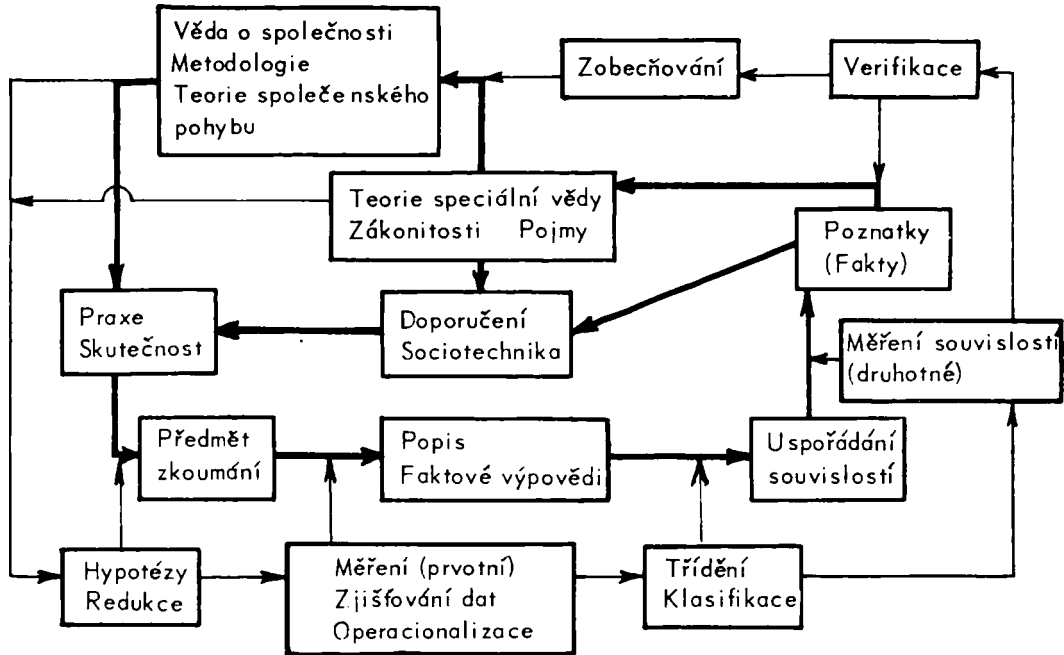
Měření v širším smyslu chápe pak jako proces přiřazování „... abstraktních entit objektům empirického světa tak, aby vztahy mezi těmito entitami odpovídaly vztahům mezi příslušnými objekty“ [17 : 646]. Takto chápané měření v podstatě zahrnuje celý empirický stupeň poznání: entitami, které jsou přiřazovány objektům, mohou fakticky být čísla, znaky i slova.

Z tohoto stručného přehledu diskuse o způsobu vymezení měření je především zřejmé, že rozdílnosti v přístupech souvisí s ontologickou charakteristikou měřeného jevu. Rozdílnosti sociálních a fyzikálních jevů si všímá v uvedené diskusi o měření F. Kahuda. Upozorňuje na skutečnost, že sociologická terminologie se nemusí ztotožňovat s terminologií matematickou. Jako příklad uvádí, že Cantorův pojem kontinua má jiný význam v matematice a jinak je kontinuum chápáno v sociologii. Správně dále upozorňuje na skutečnost, že měření sociálních jevů je teprve v počátcích, že této situaci odpovídá i značná terminologická nejednoznačnost a že specifika sociologického měření je odlišná od specifiky fyzikálního měření [10 : 72].

Domníváme se, že tento názor dobře vystihuje problematiku specifiky měření v oblasti sociologického zkoumání. V současné době jsme ve stadiu hledání adekvátních měřících postupů sociálních jevů, které samozřejmě nemohou být postaveny jen na empiristické bázi. Je proto správné spolu s K. Berkou odmítnout takové praktiky měření, které vycházejí z teorií ad hoc a jsou povyšovány na univerzální metody. Současně je ovšem třeba konstatovat, že právě tento stav nutí výzkumníky neustále hledat, zkoušet postupy, které by exaktněji reflektovaly poznávanou skutečnost. Tato činnost je dána přímo praxí a nezbytností postihování kvantitativních vlastností sociálních jevů jako předpokladu jejich hlubšího poznání. Tato činnost, vedle vyložené pragmatické funkce, spočívající v možnosti pozorování určitých stránek různých sociálních objektů, má význam i pro teoretickou oblast.

Bez metodologické analýzy měřících postupů nelze seriózně provádět ani interpretaci v meritorní oblasti výzkumu, ani zobecňování těchto postupů jako předpokladu plodného úsilí tvorby vědeckých teorií měření sociálních jevů. Nesporný přínos diskuse o měření proto spočívá podle našeho soudu především v tom, že strhla roušku z mýtu exaktnosti čísla v sociologických výzkumech, upozornila na komplikovanost a složitost měření sociálních jevů a v neposlední řadě nepřímou formulovala i úkoly pro metodologii pracující v této oblasti. Rozpracování marxistické koncepce měření sociálních jevů musí nezbytně reflektovat dialektickomaterialistickou metodu, obsaženou v tomto případě hlavně v kategoriích teorie a praxe, kvantitativní a kvality. Tyto principy je nezbytné aplikovat spolu s relevantními principy ostatních věd – matematiky, logiky, kybernetiky ap. – v živém procesu sociologického poznávání sociálních jevů. Jen na tomto základě je možno postupně koncipovat vědecké metody měření sociálních jevů a překonat zjednodušení empirismu. Tyto problémy musí nezbytně sociologie řešit v procesu svého fungování, nelze „zastavit poznání“ do té doby, než bude vybudována metodologie měření sociálních jevů. Smysluplný a úspěšný proces poznání souvisí s respektováním jedno-

Schéma: 1

ty předmětu a metody, stejně jako teorie a praxe.

Jestliže se z tohoto hlediska podíváme na problém definice měření v sociologii, nejeví se nám bezprostředně tak významný. Zdá se však, že s ohledem na charakter předmětu zkoumání, je přiměřenější chápat měření v sociologii v širším slova smyslu.⁴

Pojetí měření, jak je chápáno například v oblasti fyzikálních věd, je příliš specifické a pro použití u sociálních jevů málo funkční.⁵ Přikláním se proto k takovému používání pojmu měření v sociologii, které zahrnuje procesy zobrazování vlastností sociálních jevů a jejich relací do abstraktního systému, s vědomím, že tyto procesy představují širokou paletu postupů, včetně čítání, klasifikace a měření, které zde bylo označeno jako měření v užším smyslu ap.

Sociální jev je ve své totalitě složitý a vnitřně strukturovaný a vstupuje do procesu poznání vždy jen z určitého parciálního hlediska. Tyto okolnosti jsme již do-

statečně osvětlili jinde. Zde si všimneme místa, které zaujímá měření jako nástroj poznání ve vztahu k sociálnímu objektu.

Z hlediska sociologického zkoumání je účelné pro tyto potřeby uvést logické schéma, které respektuje podle našeho názoru dialektický vztah teorie a empirie a v němž jsou všechny základní fáze dostatečně zřetelně odděleny (viz schéma 1). V mezích možnosti schematického znázornění postihuje schéma 1 vztah teoretické a empirické složky v procesu výzkumu a funkci hypotézy v tomto poznání. Tento proces představuje relativně uzavřený cyklus, v němž v různých etapách vystupuje s různou intenzitou ta nebo jiná činnost, ale každý konkrétní dílčí postup v sobě zahrnuje implicitně prvky postupů předcházejících i následujících. Vnitřní okruh představuje meritorní postup výzkumu, zatímco vnější označuje metodické kroky, které musí výzkumník učinit, chce-li postoupit úspěšně v procesu poznání. Výzkum se zde tedy

⁴ S tímto přístupem se setkáváme jak u marxistických autorů, např. u Beljaeva [3], tak u západních sociologů.

⁵ V *Malém encyklopedickém slovníku* je měření

definováno takto: „určování velikostí fyzikálních a jiných veličin, či srovnávání s ustálenou mírou (standardem, etalonem)“. *Malý encyklopedický slovník*. Academia 1972, s. 700.

chápe jako víceméně jednorázová akce, která postihuje zkoumaný sociální jev jen z hlediska určité stránky, v sociologickém výzkumu se zpravidla při této akci empirického charakteru abstrahuje od historického momentu existence jevu, který je respektován až ve fázi zobecňování poznatků. Sociologický výzkum má zpravidla vždy charakter empirické akce a je proto

objektů. Výsledkem tohoto měření je faktová výpověď, vyjádřena hodnotou znaku. Sociálním objektem je člověk, skupina nebo organizace. Můžeme měřit jen takové vlastnosti objektů, které reálně existují, tj. mají svůj objektivní projev. Je-li předmětem prvotního měření vlastnost jednoho člověka, lze tento proces znázornit následujícím schématem:

Schéma 2

a) objekt $\longrightarrow$ vlastnost $\longrightarrow$ znak $\longrightarrow$ hodnota znaku

nebo b) objekt $\longrightarrow$ vlastnost $\longrightarrow$ složka $\longrightarrow$ znak $\longrightarrow$ hodnota znaku

parciální záležitostí v rámci badatelské činnosti celé vědy.

Ze schématu je také zřejmé, v jakém smyslu je třeba chápat, že fakty jsou základem vědy, a jakou funkci plní měření v sociologickém výzkumu. Každý sociální objekt má množství různých vlastností, které vytvářejí složitou, vzájemně podmíněnou dynamickou strukturu, úzce spojenou s ostatními objekty (jejich stránkami) sociálního systému. Kvalitativní vymezení relativních vlastností, určení jejich kvantitativní dimenze, je základem poznávacích procesů. Toto zjišťování, jak je zřejmé ze schématu, představuje fázi prvotního měření vlastností sociálních jevů. V procesu sociologického výzkumu vystupuje do popředí zvláště silně nezbytnost objasnění vazby jev – vlastnost. Složitost vyplývá z kvalitativní rozdílnosti sociálních jevů jako předmětů sociologického bádání. Předmětem zájmu sociologických výzkumů může být sociální skupina (třída, kolektiv pracujících, rodina, zájmová skupina apod.), událost (např. sociální revoluce), vztah (ekonomické vztahy mezi skupinami, postoj apod.) atd. Z toho je zřejmé, že sociální jev, který se v určité relaci stává předmětem sociologického výzkumu, vystupuje v jiné souvislosti jako vlastnost jiného, zpravidla složitějšího sociálního jevu. Sociální jev takto pojatý zahrnuje nejen sociální objekty, ale i jejich vlastnosti a vzájemné relace. *Prvotním* měřením budeme rozumět takové zjišťování, které se vztahuje na vlastnosti sociálních

Bod b) znázorňuje postup relativně jednoduchý, například vlastností člověka je, že zaujímá určitý postoj ke sportu: abychom mohli tuto vlastnost vyjádřit, je nezbytné ji blíže identifikovat, proto ji rozkládáme na složky. U postoje mohou být těmito složkami například znalosti (kognitivní dimenze), citový vztah a tendence k jednání. Úroveň těchto složek vyjadřujeme znaky. Při rozkladu vlastnosti do složek jde fakticky o proces dezagregace pojmu vyjadřujícího složitější vlastnost sociálního objektu. Znamená to tedy, že vlastnosti objektů mohou být jednoduché, vyjádřené jednou hodnotou (například věk, pohlaví), nebo složité, které jsou rozloženy do více jednoduchých zjištění. Z těchto zjištění je možno složit syntetický znak, vyjadřující úroveň složité vlastnosti.

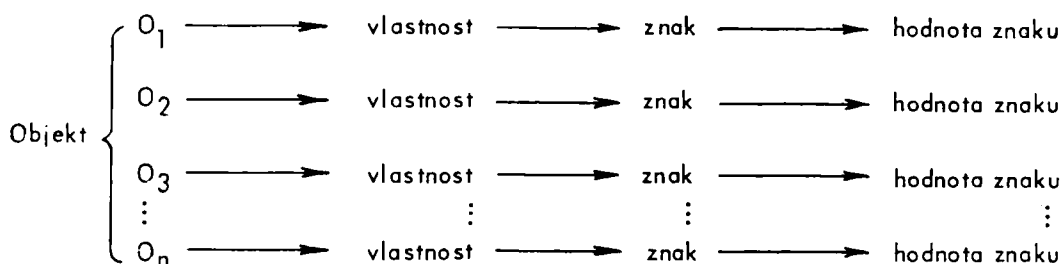
Z metodologického hlediska sledujeme v tomto procesu měření důležité vazby mezi jednotlivými kroky. Předně jde o vztah objekt – vlastnost. Jedině přesné kvalitativní určení vlastnosti ve vztahu k objektu je základem pro její měření. Samozřejmě kvalitativní určení vlastností představuje ovšem poznávací proces a musíme se proto často spokojit s hypotetickým nebo i dočasně konvenčním definováním. V takovém případě je ovšem nezbytné hypotetické vymezení během poznávacího postupu upřesnit.

Vazba vlastnost – složka vlastnosti se uplatňuje, jak již bylo řečeno, jen tam, kde jde o složitější vlastnosti. Prakticky se jedná o dezagregaci pojmu na několik složek.

Tento postup není rovněž libovolný, souvisí vždy s teoretickou koncepcí příslušné oblasti. Teprve vazbu mezi složkou vlastnosti a znakem označujeme jako operacionalizaci, která obsahuje zpravidla postup přiřazování abstraktních znaků konkrétním objektům z hlediska definované vlastnosti (složky). Výsledkem tohoto postupu je tedy zachycení určité stránky objektu. Smysl tohoto zobrazení spočívá v možnosti pozorování vlastností u různých objektů.

V sociologických výzkumech se zpravidla zabýváme zkoumáním složitějších objektů – sociálních skupin. V této souvislosti vystupuje v rovině prvotního měření problém vztahu individuálního nositele vlastnosti a vlastnosti skupiny. Například postoj pracovního kolektivu k racionalizaci práce není dán prostou sumací postojů jednotlivých pracovníků, ale tvoří relativně samostatnou kvalitu. Měření skupinového postoje prostřednictvím změření postojů individuálních je sice možné, ale nepostihuje vlastnost skupiny jako celku, ale fakticky distribuci této vlastnosti ve skupině, která je pouze složkou měřené vlastnosti složeného objektu. Tento fakt nebývá vždy dostatečně respektován. Běžně se za změření vlastnosti sumativního objektu pokládá charakteristika jejího rozložení. Jde o měření, které je použitelné jen u jednoduchých vlastností. Celý postup prvotního měření vlastností sumativních objektů můžeme v tomto případě znázornit takto:

Schéma 3

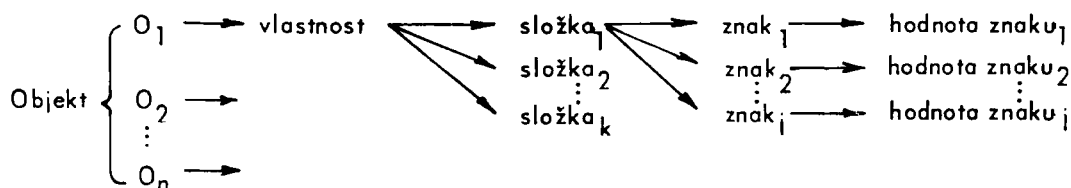

V tomto případě jde o měření jednoduché vlastnosti (např. pracovní zařazení jednotlivých objektů, které je fakticky jejich klasifikací podle určité kvality). Smysluplnou vlastností souboru, kterou v tomto případě zjišťujeme, je jeho struktura, daná kvalitou.

U složitých vlastností, které je nutno rozložit na konečný počet složek, dochází k proměně – viz schéma 4.

Většina vlastností sociálních objektů, které zkoumá sociologie, má tento složitý charakter. Zůstaňme u příkladu, který jsme uvedli výše. Postoj pracovního kolektivu k racionalizaci je možno rozložit v souladu s chápáním tohoto pojmu na složku: citovou, kognitivní a tendence k jednání [16 : 264]. Každá z těchto složek musí být operacionalizována tak, aby ji bylo možno uspokojivě změřit. Měření může proběhnout různými způsoby, např. pozorováním, experimentem nebo dotazem. Znamená to, že ke každé složce postoje je v souladu s operacionalizací získána řada údajů rozdílného charakteru. Například u složky tendence k jednání můžeme získat údaje verbálního původu ve formě odpovědi na otázku nebo může být přímo zjištěno relevantní jednání. Tak u našeho příkladu může člen pracovního kolektivu odpovědět, že připravuje návrh na racionalizaci práce, nebo může být zjištěn stav této přípravy. Tyto údaje jsou vyjadřovány znaky. Jejich syntetické vyjádření charakterizuje příslušnou složku vlastnosti objektu. V praxi výzkumů se tento syntetický údaj získává sumací baterie otázek, skórem škály apod. V sociologických výzkumech se provádí tato syntéza nejčastěji právě na bázi škály konstruované k měření příslušného postoje. Přitom jsou v položkách šká-

ly zahrnuty zpravidla všechny složky vlastnosti, což není zcela přesné, zvláště s ohledem na to, že prvotní údaje mají většinou verbální původ a nerespektují tak specifiku jednotlivých složek vlastností. Z podobných důvodů není rovněž zcela správný postup, kdy je složka vlastnosti vyjadřo-

vána jen jedním znakem, například odpověďmi na otázku: „Jste ochoten pracovat na zlepšovacích návrzích?“ Tato otázka představuje vlastně jednoduché vyjádření vlastnosti a je značnou redukcí složitosti postoje člověka.

První měření vlastností tedy představuje složitý postup logického zjednodušování a zpětně i proces shrnování informace. Vlastnost jednotlivce v sumativním objektu zkoumání je nutno vyjádřit syntetickým údajem, abychom mohli posuzovat strukturu tohoto objektu z hlediska příslušné vlastnosti, popřípadě porovnávat tento objekt s objekty jinými.

Postupy, které jsou zaměřeny na porovnání vlastností rozdílných sociálních objektů, zjišťování souvislostí a posuzování rozdílů, označujeme jako *druhotné* měření a ve schématu č. 1 je naznačena fáze jeho použití. V oblasti sociologických výzkumů jde zpravidla o aplikaci postupů matematické statistiky.

Na závěr této úvahy o měření vlastností sociálních objektů je nutno udělat malou poznámku. Konkrétní výzkumná témata sociologických výzkumů nejsou zpravidla formulována tak, že je u nich zřejmé, že jde o měření vlastností. Zpravidla jde o sociální problém. Realizace empirického výzkumu v případě, že jej chápeme jako teoreticko-empirickou akci však v každém případě nezbytně vyžaduje první měření, tj. zjišťování údajů o vlastnostech nositelů sociálního problému, a dále tvorbu syntetických znaků, vyjadřujících vlastnost složeného objektu.

Měření vlastností sociálních objektů

V předcházející úvaze jsme se zabývali vymezením předmětu prvního měření. Zde

si všimneme hlavně způsobů měření. V souladu s výše přijatým výměrem tohoto pojmu chápeme měření jako přiřazování abstraktních entit vlastnostem sociálních objektů. Toto přiřazování není libovolné, ale má logický charakter, tj. děje se na základě určitých pravidel a podmínek.

Vlastnosti objektů lze z hlediska procesu měření různě klasifikovat. Výše jsme uvedli rozdělení vlastností na jednoduché a složité, které je nezbytné dezagregovat na dílčí složky. Ve skutečnosti je možné zavedením dalších hledisek rozložit každou vlastnost na dílčí složky. Z hlediska měřících postupů a požadavků bývají vlastnosti rozdělovány na intenzivní a extenzivní. K. Berka navrhuje trichotomické dělení vlastností, a to: extenzivní – inextenzivní – intenzivní. Z těchto vlastností jen extenzivní jsou měřitelné,⁶ zatímco inextenzivní lze uspořádat (např. oblba zpěváka) a intenzivní nelze ani stupňovat [2].

Vlastnosti objektů je možno jako objektivní jevy popisovat. Pro potřeby srovnání řady objektů je nezbytné tento popis standardizovat. Popis objektů, který byl proveden bez standardizace, neumožňuje dostatečně exaktně porovnávat, a tedy ani třídit a agregovat. Každý popis vlastnosti objektu – je-li formulován alespoň přirozeným jazykem – však obsahuje možnost komparace, i když ne zcela exaktní. Z vědeckého hlediska jde o velmi primitivní způsob měření. Vlastnostem se v tomto případě přiřazuje hodnota znaku (zpravidla slovo), které referuje na úrovni příslušné zkušenosti. Srozumitelnost této informace je dána obecně známým obsahem slov. Například je možno postoj skupiny označit slovem „dobrý“. Je zřejmé, že tento způsob „měření“ je velice přibližný, závisí na výkladu slova „dobrý“, které má široký

⁶ K. Berka zde ovšem chápe měření v užším smyslu, jak jsme uvedli výše.

rozsah. Standardizace umožňuje překonávat tyto obtíže a je v tomto smyslu předpokladem měření.

Ve výše uvedených schématech jsme výsledek primárního měření označili jako hodnotu znaku. Co rozumíme tímto pojmem znak? Funkci *být znakem* „ lze obecně charakterizovat... schopností označovat, zastupovat (ve vědomí nějakého subjektu) jinou věc než sebe sama a jen sebe sama... nejde o jakékoliv označování, nýbrž pouze o zastupování ve smyslu *gnoseologickém*, v procesu odrazu ve vztahu subjekt – objekt“ [5 : 327].

V tomto obecném smyslu se pojem znak v sociologických výzkumech používá jen při označování kvalitativních jevů (intenzivních vlastností). Například muž, žena jsou znaky pro označení pohlaví člověka. Nelze zde dále odlišovat hodnotu tohoto znaku vyjadřující kvantitativní dimenzi. Naproti tomu například sledování televize, věk, vzdělání apod. jsou vlastnosti, podle nichž je možno objekty řadit. Pro tyto případy, tj. v podstatě pro vlastnosti inextenzivní a extenzivní, se chápe pojem znak v jiném smyslu, který označuje J. Řehák jako paralelu vlastnosti: „... různé stavy vlastnosti jsou symbolicky označovány a systém těchto označení tvoří znak“ [18]. Tento přístup se nám zdá být plodný, současně odráží dosavadní praxi měření v sociologii.⁷ Každá vlastnost (složka) reálných objektů má řadu konkrétních stavů, tyto stavy jsou vyjadřovány hodnotou znaku. Znak ovšem není zrcadlovým odrazem vlastnosti nebo její složky. Je vždy odvislý od způsobu jeho konstrukce a má ve vztahu k vlastnosti vždy parciální charakter, neboť každá reálná vlastnost je složitější než její zachycení v poznávacím procesu. To znamená v praxi, že ke konkrétní vlastnosti může být konstruována řada znaků. Mezi nejjednodušší patří například otázka v dotazníku: Pokládáte svoji informovanost o politických otázkách za:

1. velmi uspokojivou
2. uspokojivou
3. málo uspokojivou
4. neuspokojivou

Znak, který je touto otázkou tvořen jako paralela vlastnosti spokojenost s informovaností o politických problémech, zahrnuje sice množinu reálných stavů těchto objektů, ale ve značně zjednodušené poloze. Je to přibližný model vlastnosti. Spokojenost s informovaností jako vlastnost sociálních objektů může proto být měřena jinými a přesnějšími konstrukcemi znaků. Současně je tedy také zřejmé, že znak v tomto pojetí je měřicím nástrojem a že sama konstrukce tohoto nástroje není nezávislá na stupni dosaženého poznání problému.

Implicitně je v každé otázce obsažena i operacionální definice vlastnosti. V tomto případě by měla asi toto znění: spokojenost s informovaností subjektu o politických otázkách je dána stupněm sebehodnocení, vyjádřeným odpovědí na položenou otázku. Také z této formulace vyplývá, že daná vlastnost není takto konstruovaným znakem vystižena vyčerpávajícím způsobem. V našich sociologických výzkumech se často stává, že si řešitelé nejsou dostatečně vědomi významnosti operacionálního definování znaku a postupují při konstrukci měřicích technik velmi volně. Tím dochází k faktickému posunu v procesu měření. Například se stává, že otázka je chápána ve zcela jiné poloze, než jak to vyplývá z logického smyslu. V našem případě například tak, jako by byla znkem informovanosti člověka o politické problematice. Závěry z tohoto zjištění pak znějí: daná populace je dobře, uspokojivě, neuspokojivě atd. informována. Evidentně jde o chybnou interpretaci, kdy se zaměňuje vlastnost „být informován“ za vlastnost „být spokojen s informací“.⁸

Podobných příkladů bychom mohli uvést celou řadu. Ukazují na nezbytnost operacionální fáze sociologických výzkumů. V této souvislosti je třeba připomenout, že operacionalizace představuje v marxistické sociologii nedílnou součást teoretické složky poznávacího procesu, jak jsme již uvedli výše. Je konkretizací rozkladu teoretických pojmů do roviny empiricky sledovatelné. Má evidentně několik úrovní, jak je možno pozorovat z výše uvedených schémat. Operativní vymezení vlastnosti

⁷ V odborné literatuře se můžeme setkat s pojmem „proměnná“, který má v podstatě stejný význam jako pojem znak. Např. F. N. Kerlinger uvádí:

„proměnná je symbol, jemuž jsou přiřazována čísla nebo hodnoty“ [11 : 43].

objektu se děje na základě výzkumného záměru. Dezagregace složitých vlastností tvoří další stupeň operacionalizace tohoto záměru. Třetí stupeň v tomto procesu pak představuje definování znaků. Tento proces tvoří jednotu, která musí být vnitřně konzistentní. To znamená, že operativní definice znaku musí vyjadřovat (alespoň částečně) inkriminovanou vlastnost. Kerlinger uvádí, že operacionální definice je specifikací činnosti badatele při měření proměnné. Určuje výzkumníkovi postup, a tím i význam proměnné [11 : 45]. Operacionální definice znaku bezprostředně navazuje na definici vlastnosti, je však konkrétnější, především v tom smyslu, že určuje postup, jak změřit tuto vlastnost.

Celý proces od výběru relevantních vlastností objektu přes jejich definování na všech stupních představuje postup vymezování předmětu výzkumu. Tento předmět se nekryje s objektem, jak uvádí V. N. Sadovskij, je jeho odrazem na daném stupni poznání objektu. Předmět je vydělován z objektu během praktickopoznávací činnosti, na tomto vydělení vystupuje předmět před subjektem poznání jako objektivizovaný, což vyvolá někdy iluzi, jako by šlo o objekt samý [19 : 56]. Pro zdárný proces poznání je velmi důležité znát způsob, jak se konkrétní předmět zkoumání vytvářel.

V sociologických výzkumech u nás je třeba těmto postupům věnovat větší pozornost než dosud. Zejména operacionální definování znaků představuje důležité postupy, umožňující adekvátní měření vlastností objektů. V této souvislosti je nezbytné upozornit na jednostrannosti měření, které se opírá jen o znaky zjišťující úroveň vědomí. Jde o neopodstatněnou redukci složitosti sociálních jevů na dílčí složky, které nepostihují základní souvislosti a jejich objektivní existenci. Základní podmínkou měření v sociologii proto musí být respektování komplexního pojetí sociálních jevů již v operativní fázi výzkumu, to znamená respektování faktu materiální determinace vědomí, dynamiky a vzájemné souvislosti jevů. Marxistická sociologie

proto stojí před důležitým úkolem rozpracování postupů měření, které by zahrnuly nejen složku vědomí sociálních objektů, ale mnohem intenzivněji a všestranněji i složku bytí. V jiné rovině musí tyto postupy reflektovat jak subjektivní, tak objektivní stránky existence sociálních jevů. V praxi to tedy znamená neredukovat sociologický výzkum jen na výzkum mínění. Překonání těchto jednostranností je možné jen cestou důsledného uplatňování marxistického pojetí vztahu teorie a empirie ve všech stupních a fázích výzkumu.

Literatura

- [1] Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 5.
- [2] Berka, K.: *Kritické poznámky k pojetí měření v československé sociologii*. Sešity. Praha, UFS 1971.
- [3] Beljajev, E. V.: *Problemy sociologičeskogo izmerenija*. Voprosy filosofii 1967, č. 7.
- [4] Comte, A.: *Sociologie*. Praha 1923.
- [5] Čížek, F. a kol.: *Filosofie, metodologie, věda*. Praha 1969.
- [6] Filkorn, V.: *Úvod do metodologie vied*. Bratislava, vydavateľstvo SAV 1960.
- [7] Filkorn, V.: *Cyklický aspekt vedeckej metódy*. Filosofía, 1973, č. 1.
- [8] Illner, M.: *Poznámka k pojetí měření v sociologii*. Sociologický časopis 1972, č. 5.
- [9] Jadov, V. A.: *Sociologičeskoje issledovanie*. Moskva, Nauka 1972.
- [10] Kahuda, F.: *Měřit i porovnávat ve společenských vědách*. Sociologický časopis 8, 1972, č. 1.
- [11] Kerlinger, F. N.: *Základy výzkumu chování*. Praha 1972.
- [12] Kosolapov, V. V.: *Fakt kak osnovanije naučnogo znanija*. In: *Logika naučnogo issledovanija*. Moskva, Nuka 1965.
- [13] *Logika naučnogo issledovanija*. Moskva, Nauka 1965.
- [14] Merzon, L. S.: *Problemy naučnogo fakta*. Leningrad 1972.
- [15] *Měření ve společenských vědách. Závěry z diskuse o měření v sociologii*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 5.
- [16] Nakonečný, M.: *Sociální psychologie*. Praha 1970.
- [17] Řehák, J.: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 6.
- [18] Řehák, J.: *K pojmu znak v sociologii*. Sociologický časopis 8, 1972, č. 6.

* Často se však musíme s podobným způsobem spokojit. Jde o ty případy, kdy je nemožné definovat uspokojivě znak nebo není možné provést prvotní měření. V takovém případě provádíme ne-

přímé měření prostřednictvím ukazatelů, které zastupují znak nějaké vlastnosti. V praxi se pak s těmito ukazateli a jejich hodnotami — i když ne zcela oprávněné — pracuje jako se znaky.

- [19] Sadovskij, V. N.: *Metodologické problémy výzkumu objektů, které tvoří systémy*. In: Sociologie v SSSR. Praha 1967.
- [20] Wittgenstein, L.: *Tractatus Logico-Philosophicus*. In: Logický empirizmus a filozofia prírodných vied. Bratislava 1968.

Резюме

Зих, Ф.: Измерение свойств социальных объектов в социологическом исследовании

Статья посвящена проблематике измерения свойств социальных объектов. В первой части обсуждается вопрос значения качественной определенности социальных явлений в качестве предпосылки для эффективного измерения свойств социальных объектов. Качественная и количественная сторона явлений образуют диалектическое единство в результате чего процесс определения количества явления не может быть оторван от его качественной определенности. Далее автор занимается вопросом о понимании научного факта. Он приводит обзор некоторых определений социального факта и подчеркивает отличие научного факта от факта обыденного познания. В понимании научного факта марксистский подход резко отличается от подхода буржуазной науки. Наиболее наглядно это видно при сравнении с концепциями позитивистов. Краткие критические замечания посвящены подходу Э. Маха, Б. Рассела и Л. Виттгенштейна. Понимание факта, представленное в этой статье, подчеркивает, что факт является точкой пресечения чувственного и рационального ступеней познания. Факты в таком понимании являются не только основой, исходным пунктом познания, но и продолжением теоретического слагаемого процесса познания. В части, посвященной специфике измерения в социологии, автор возвращается к недавней дискуссии по этому вопросу на страницах Социологического журнала. Дискуссия об измерении в общественных науках не может быть закрыта и невозможно сформулировать однозначные заключения. Поэтому в статье результаты дискуссии оцениваются вновь и разрабатывается понимание измерения в социологии. В основном автор склоняется к более широкому определению измерения, которое понимает этот процесс как присвоение объектам эмпирического мира абстрактных сущностей так, чтобы соотношения этих сущностей отвечали соотношениям между объектами. Далее вводится понятие первичного измерения свойств социальных явлений, под которым понимается установление интенсивности свойств социальных объектов. Результатом этого измерения является фактовое высказывание, как правило выраженное значением знака. Приводится схема измерения свойств (простая и сложная) социальных объектов. Автор обосновывает место первичного измерения в процессе осуществления социологического исследования. В заключительной части рассматривается способ измерения свойств социальных объектов.

Подчеркивается значение стандартизации способа измерения и значение процесса выработки инструментов и знаков измерения в связи с необходимой операционализацией общих понятий. Процесс операционализации в марксистском социологическом исследовании представляет собой неотъемлемую часть теоретического компонента процесса познания. Оперативное определение свойств объекта производится на основании задач исследования. Расчленение сложных свойств образует одну из ступеней операционализации задачи. Весь процесс должен образовать внутренне связанное единство.

Summary

Zich F.: Measurement of the Properties of Social Objects in Sociological Research

The paper deals with problems of measuring the properties of social objects. In the first part, the question of the significance of the qualitative certainty of social phenomena as a precondition for effectively measuring the properties of social objects is discussed. Due to the fact that the qualitative and quantitative aspects of phenomena form a dialectical unity, the process of determining the quantity of phenomena is inseparable from its qualitative certainty. The following part is devoted to solving the conception of the scientific fact. A survey of some definitions of the social fact is introduced and the difference between the scientific fact and the fact of current cognition is pointed out. In the conception of the scientific fact, the Marxist approach markedly differs from bourgeois science. This appears most conspicuously in comparison with positivistic conceptions. E. Mach's, B. Russel's and L. Wittgenstein's approach and contacts are subjected to brief examination. In the conception of fact presented in this paper, the fact is considered to be a point of intersection of the sensorial and the rational cognition level. Facts conceived in this way represent not only the basis, the beginning of cognition but also the continuation of the theoretical component of the cognitive process. In the part concerned with the specific features of measurement in sociology, the discussion on these problems that recently took place in the Sociological Review is referred to.

The discussion on measurement in social sciences cannot be closed, nor an unambiguous conclusion be formulated. This is why the results of the discussion are reevaluated here and a conception of measurement in sociology is worked out. In substance, we tend to accept the broader definition of measurement conceiving this process as an assignment of abstract entities to objects of the empirical world in a way making the interrelations among these entities correspond to the interrelations among the relevant objects.

Further, the conception of the primordial measurement of properties of social phenomena — whereby we understand the ascertainment of the intensity of properties of social objects — is introduced. As a result of this measurement, the fact statement is, as a rule, expressed in terms of the value of the variable. A diagram of the measurement of properties (simple and complex) of social objects is presented and reasons are given for the significance of primordial measurement in the process of carrying out sociological research.

In conclusion, the paper discusses the method of measuring the properties of social

objects and emphasizes the importance of the standardization of measurement methods as well as the significance of the process of creating measurement instruments and variables on the basis of the indispensable operationalization of general concepts. In Marxist sociological research, the operationalization process represents an integral part of the theoretical component of the cognitive process. The operative definition of the properties of objects is determined by the research aim. The desegregation of complex qualities forms one of the operationalization levels of this research aim. The entire process must constitute an internal consistent unity.

O aplikabilite matematicko-logického modelovania pri sociálnom plánovaní v podniku

Spoločenský význam a efektívnosť plánov sociálneho rozvoja podnikových kolektívov sú zrejmé a nie je potrebné ich zdôrazňovať. Napriek tomu naša súčasná podniková prax v tejto oblasti nie je uspokojivá. Príčin je iste viac, a to ako metodického a metodologického, tak aj organizačného charakteru. Medzi nedostatky súčasných prístupov k tvorbe plánov sociálneho rozvoja v podnikoch patrí tiež nedoceňovanie a niekedy až prehliadanie technicko-technologického aspektu fungovania priemyselného podniku. Často sa zabúda, že podnikový kolektív, jeho povaha a štruktúra sa vyvíja a mení v úzkej nadväznosti na povahu a štruktúru technického, technologického a ekonomického aspektu fungovania každého podniku. Cieľom príspevku je objasnenie práve tejto problematiky, t. j. problematiky komplexnosti plánov sociálneho rozvoja v podniku.

Základné pravidlá a nástroje matematicko-logického modelovania

„Formálno-logický spôsob myslenia sám o sebe nie je nový, nové nie sú ani snahy o jeho využitie v praxi. V poslednej dobe však formálna logika začína úzko spolupracovať s kybernetikou. Mnohé dôležité smery teoretických výskumov v oblasti logiky sú priamo inšpirované ideami kybernetiky a použitie logiky v humanitných vedách nie je v tomto smere výnimkou.“ [2]

O skutočnom presadzovaní sa matematickej logiky a teda aj matematicko-logického modelovania v našej výrobnéj praxi je však možné hovoriť iba v období posledných rokov. Nemalú zásluhu na tom má koncepcia matematicko-logického modelovania, rozpracovaná Martinom Mosným na Výskumnom ústave zväračskom v Bratislave. [7], [8], [9]

Od prvých aplikácií v technickej praxi začína sa čoraz viac využívať tento prístup aj v rôznych objektoch spoločenských [3], [4], [6].

Narába sa pritom so súborom presne definovaných pravidiel ohraničovania oblasti skúmania, jej analýzy a syntézy. K tomuto účelu boli rozpracované špecifické nástroje matematicko-logického modelovania, ktorými sú argumenty, funktoxy, formule, štruktúrne a blokové schémy matematicko-logického modelovania.

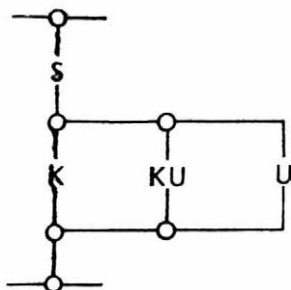
Argument matematicko-logického modelovania je vyjadrením predstavy subjektu o objekte, jave a pod. Ku každému argumentu matematicko-logického modelovania je možné priradiť označenie jeho vlastnosti (významový kód) alebo poradia (poradový kód).

Funktoxy matematicko-logického modelovania sú vyjadrením vzťahov medzi argumentami. Rozlišujú sa funktoxy pozitívneho a negatívneho charakteru, podľa počtu ovplyvňovaných argumentov funktoxy jedno-, dvoj-, až n-argumentové, ďalej je možné rozlišovať funktoxy poznávania, identifikácie, premiestňovania, delenia, stabilizovania, spojovania a pod. Vzájomné vzťahy argumentov a funktoxy sú vyjadrované pomocou formlí, štruktúrnych a blokových schém matematicko-logického modelovania. Kvôli väčšej zrozumiteľnosti budeme v ďalšom výklade používať štruktúrnych schém matematicko-logického modelovania.

U každej pracovnej sústavy (S) je možné rozlišovať tri základné súbory jej činiteľov. Sú to činitele do pracovnej sústavy vstupujúce (K), činitele v pracovnej sústave sa nachádzajúce (KU) a činitele z pracovnej sústavy vystupujúce (U), tak ako je to znázornené na obr. 1.

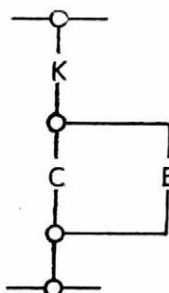
Pod súborom činiteľov K rozumieme

Obr. 1

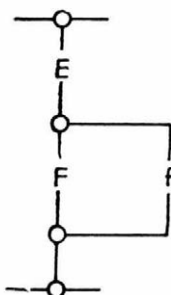
súhrn pracovných predmetov C a komplex pracovných prostriedkov a pracovných činností E (obr. 2).

Obr. 2

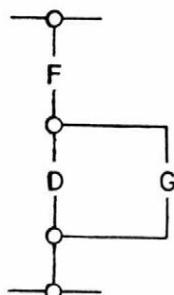
Činiteľa E je teda možné členiť na informočno-energeticko-hmotného činiteľa F a orientovanú činnosť f (obr. 3).

Obr. 3

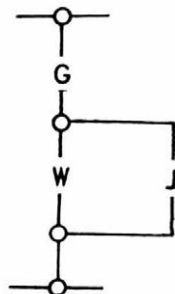
Činiteľ F je deliteľný na činiteľov prírodných D a umelých G (obr. 4).

Obr. 4

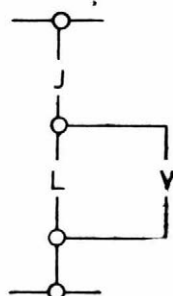
Činiteľ G sa skladá z činiteľa informačného W a energeticko-hmotného J (obr. 5).

Obr. 5

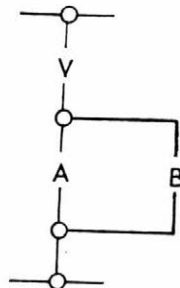
Činiteľa J je opäť možné členiť na dva druhy. Je to činiteľ energetický L a hmotný V (obr. 6).

Obr. 6

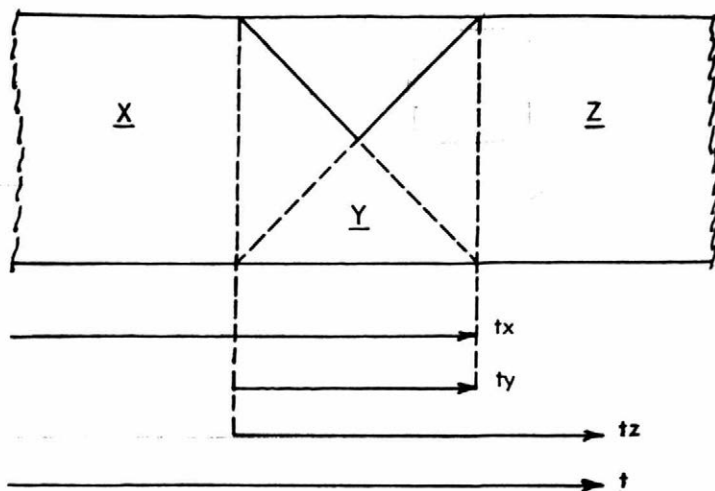
A napokon činiteľa V členíme na pracovnú silu A a hmotný pracovný prostriedok B (obr. 7).

Obr. 7

Je zrejmé, že každý z uvedených činiteľov môže vykazovať variabilnosť podľa druhov, vlastností, a je teda ďalej členiteľný podľa požadovaných poznávacích hladín či rozlišovacej úrovne.

Obdobným spôsobom môžeme postupovať pri analýze súboru činiteľov U. Chápeme ním produkty pracovnej sústavy, ktoré členíme na žiadúce Q a nežiadúce N (obr. 8).

Činiteľa Q je ešte možné členiť na výrobky I a potenciálne prostriedky P (obr. 9.)

Usporiadané zoskupenie jednotlivých činiteľov pracovnej sústavy sa uvádza na obr. 10.

Dynamizácia modelu (resp. skúmanie časových súvislostí pracovných sústav a ich činiteľov) vychádza z predpokladu, že v každej zmene stavu pracovnej sústavy (zmene stupňa technického rozvoja, ukončenie plánovacieho obdobia, ukončenie technologickej operácie atď.) sú identifikovateľné štádium vzniku (X), jestvovania (Y) a zániku (Z) každého z čiastkových stavov pracovnej sústavy (obr. 11), ktoré je možné skúmať v závislosti na čase. Pre každý z týchto stavov je možné pomocou formúl a schém matematicko-logického modelovania vymedziť kvalitatívno-kvantitatívne charakteristiky činiteľov participujúcich na vzniku, jestvovaní a zániku jednotlivých stavov. Syntézou týchto submodelov sa získa komplexný matematicko-logický model skúmanej pracovnej sústavy, ktorý vypovedá o štruktúre sústavy a jej zmenách v závislosti na čase, o kvalitatívno-kvantitatívnych charakteristikách participácie jednotlivých činiteľov systému

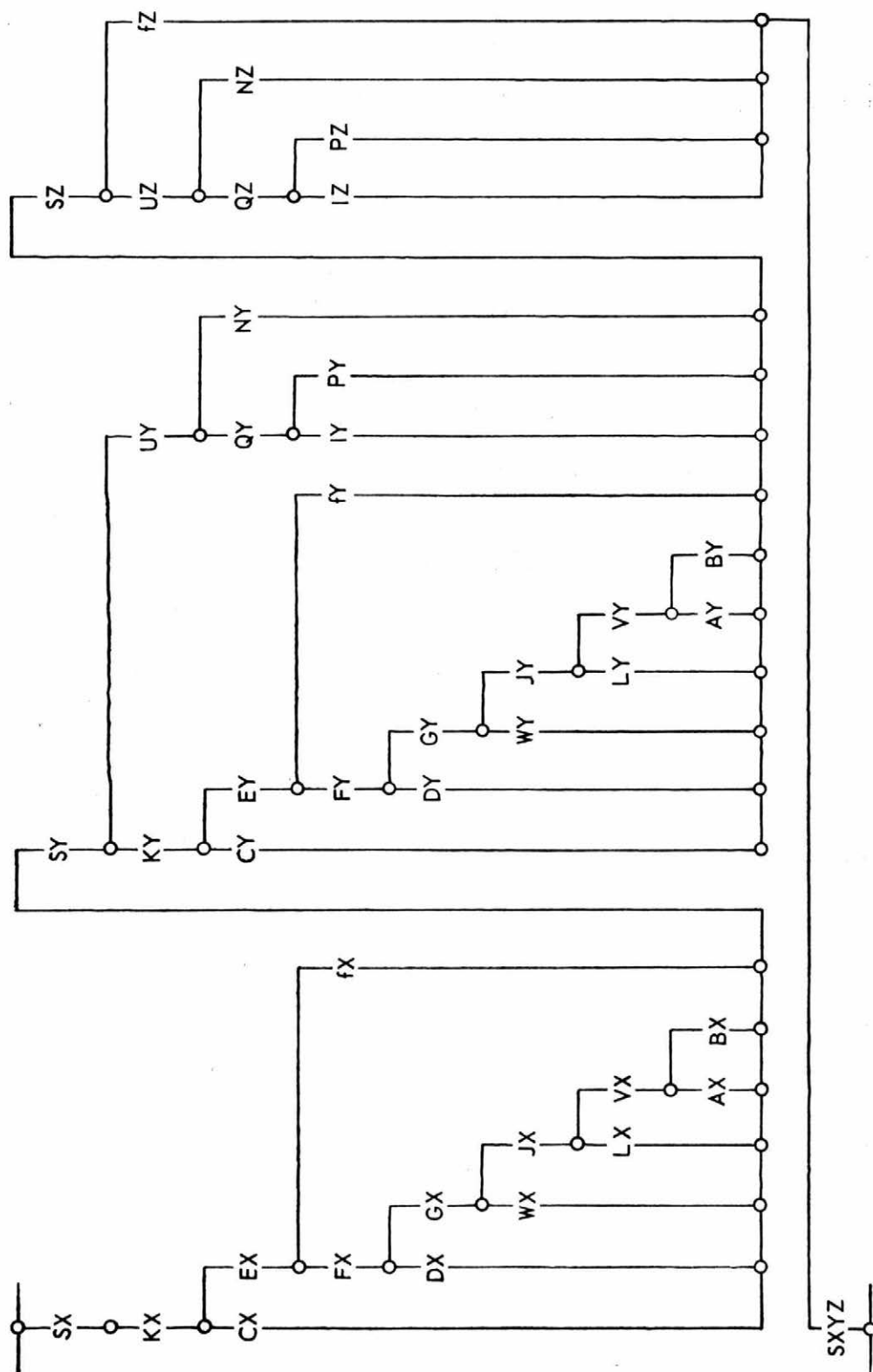
na jeho fungovaní a vymedziteľných cieľových stavoch skúmanej sústavy.

Podľa svojej príslušnosti k jednotlivým štádiám pracovnej sústavy je možné jej činitele znázorniť tak, ako sa to uvádza na obr. 12.

Kolektív pracovníkov podniku ako objekt modelovania

Objektom plánu sociálneho rozvoja v podniku je kolektív jeho pracovníkov (spoločenský systém podniku), jeho štruktúra (organizačná, veková, sociálna, profesionálna, kvalifikačná, príjmová a pod.) a jej účelne orientované zmeny. Akákoľvek predikcia a plánovanie sociálneho rozvoja podnikového kolektívu však predpokladá nielen zohľadňovanie vlastného objektu plánu sociálneho rozvoja (t. j. kolektívu pracovníkov), ale aj jeho relevantného doplnku. Za relevantný doplnok kolektívu pracovníkov v podniku považujeme základné komponenty (činitele) pracovného procesu, t. j. pracovné prostredie, pracovné predmety, pracovné prostriedky, pracovné činnosti a produkty práce.

Zahrnutie týchto činiteľov do vecne-ob-

sahovej náplne sociálnych plánov však vyvoláva potrebu aplikácie nových, adekvátnejších, metodologických prístupov. Jedným z nich je matematicko-logické modelovanie, ktorého stručnej charakteristike bola venovaná predchádzajúca kapitola. Z hľadiska tejto metódy je možné jednotlivé kroky metodického postupu tvorby plánu sociálneho rozvoja v podniku definovať nasledovne:

- 1 — identifikácia objektu,
- 2 — identifikácia relevantného doplnku objektu,
- 3 — retrospektívna analýza,
- 4 — prognóza,
- 5 — transformácia prognózy do koncepcie a plánu.

Identifikáciou objektu plánu sociálneho rozvoja podniku sa rozumie jednoznačné definovanie tých atribútov pracovného kolektívu, resp. jeho jednotlivých členov, ktoré charakterizujú štruktúru a základné procesy v spoločenskom systéme podniku.

Identifikáciou relevantného doplnku objektu je definovanie tých činiteľov technického a ekonomického systému podniku, z ktorých a prostredníctvom ktorých je možné normatívne odvodzovať základné cieľové funkcie ďalšieho rozvoja kolektívu pracovníkov podniku (napr. ich vekovú, profesnú a kvalifikačnú skladbu).

Funkciou retrospektívnej analýzy je určiť funkčný vzťah medzi zmenami povahy a štruktúry pracovného kolektívu a jeho relevantného doplnku.

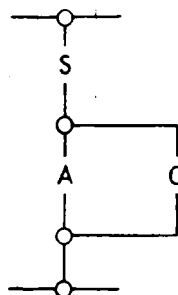
Tažiskom prognostickej etapy prác je identifikácia rozdielu medzi súčasnými a cieľovými stavmi objektu na základe poznania rozdielu medzi súčasnými a cieľovými stavmi tých činiteľov, ktoré boli v predchádzajúcom texte definované ako jeho relevantný doplnok. Vyústením prognózy je definovanie množiny pravdepodobnostných stavov spoločenského systému podniku k stanovenému časovému horizontu.

Definovaním jednoznačného algoritmu vývoja spoločenského systému podniku vo vzťahu k vytýčeným cieľom, včítane organizačno-riadiacich náležitostí jeho realizácie, je posledná etapa tvorby plánu sociálneho rozvoja ukončená.

Aj z rámcového opisu tvorby plánu sociálneho rozvoja podnikového kolektívu je zrejmé, že umožňuje aplikabilitu celého radu známych prognostických a rozborárskych metód a techník. Akonáhle si však určíme ako jednu z úloh plánu sociálneho rozvoja podniku jeho prepožiteľnosť na automatizovaný systém riadenia, narazíme na problém jednoznačnej definovateľnosti, kódovateľnosti a štrukturovanosti nášho objektu vo vzťahu k možnostiam a potrebám výpočtovej techniky a operatívneho riadenia. A práve tento problém, domnievame sa, je úspešne riešiteľný prostredníctvom matematicko-logického modelovania tak, ako sa to vo všeobecnej podobe uvádza ďalej.

Základné činitele pracovnej sústavy (S) z hľadiska potrieb tvorby plánu sociálneho rozvoja sú pracovná sila (A) a jej relevantný doplnok (O) — obr. 13.

Obr. 13

Relevantný doplnok (O) členíme na pracovný predmet (C), pracovné prostredie (D), pracovný prostriedok (B), pracovné činnosti (f) a produkty práce (I) — obr. 14.

Pracovníkov podniku (A) členíme na pracovníkov technicko-hospodárskych (A_1) a robotníkov (A_2). Predpokladajme, že technicko-hospodárskych pracovníkov je ďalej možno členiť na pracovníkov riadiacich (A_{11}) a správnych (A_{12}) a že robotníkov je možno členiť na robotníkov základných (A_{21}) a robotníkov pomocných (A_{22}) — obr. 15.

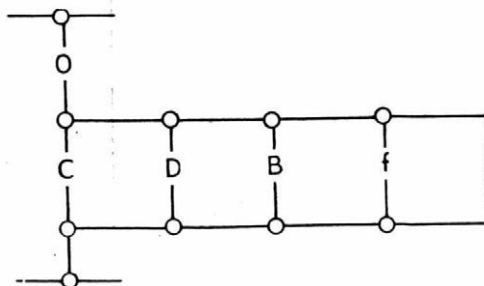
U každého pracovníka budeme ďalej rozlišovať tiež jeho charakteristiky, ktoré sú pre tvorbu plánu sociálneho rozvoja významné. Sú to napríklad pohlavie, vek, organizačná príslušnosť, vzdelanie, profesia,

pracovný príjem, vzťah k práci, zdravotný stav a pod. — obr. 16. Z takto usporiadaných informácií je možné zostaviť štruktúrnú schému činiteľa A v podobe vhodnej pre uloženie do pamäti samočinného počítača — obr. 17.

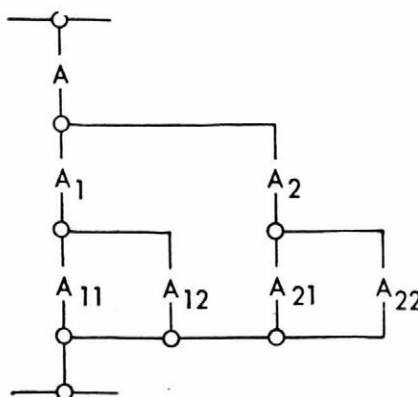
v závislosti na čase (t) od určitej minulosti po súčasný stav — obr. 19.

Z poznania vzťahu $R_{A(t)} = f [R_{C(t)}, R_{B(t)} \dots]$ je možné pre akúkoľvek zmenu technologických alebo technicko-ekonomických parametrov fungovania podniku v ča-

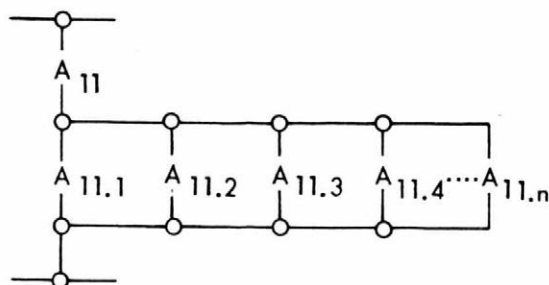
Obr. 14

Obr. 15

Obr. 16

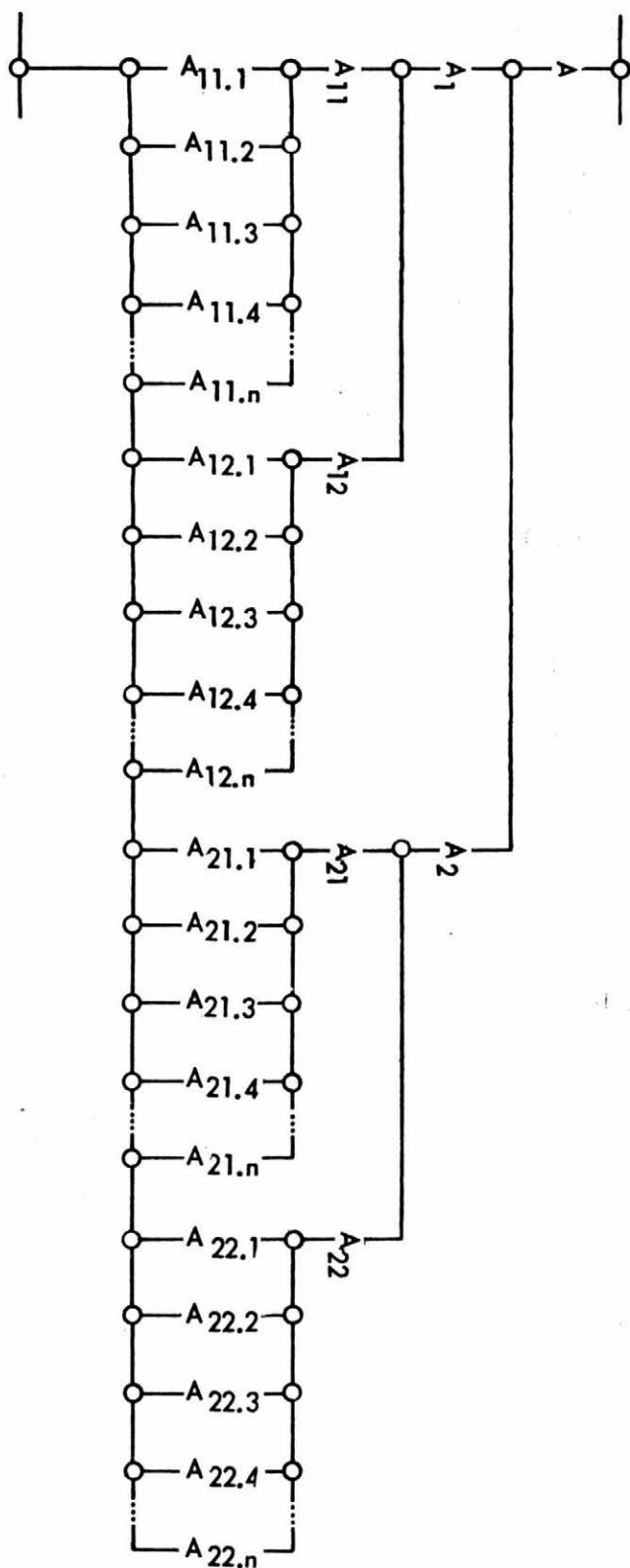

Dynamizácia modelu spočíva v identifikácii zmien činiteľa A (pracovná sila) v závislosti na čase, resp. v identifikácii rozdielov (R) činiteľa A v časových bodoch $T_1, T_2 \dots T_n$ od určitej minulosti po súčasný stav — obr. 18.

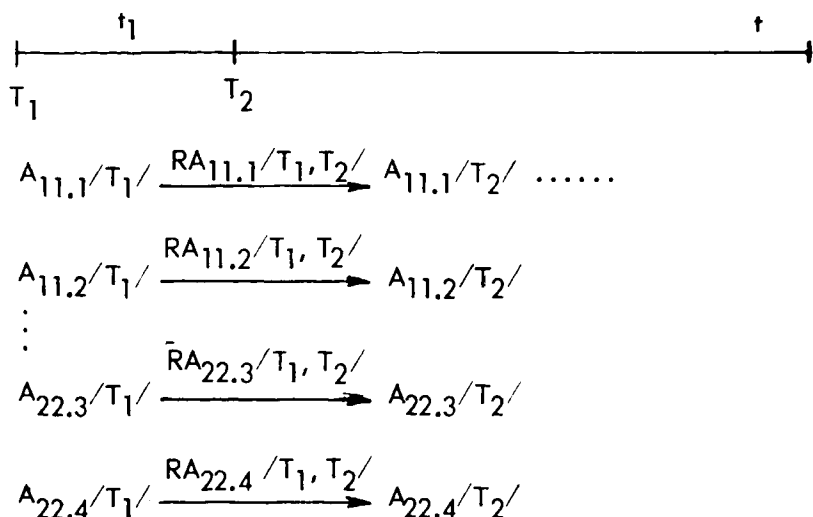
Analogicky je možné odvodiť zmeny ostatných činiteľov pracovného procesu

se po horizont prognózy odvodiť štruktúrne zmeny činiteľa A — obr. 20.

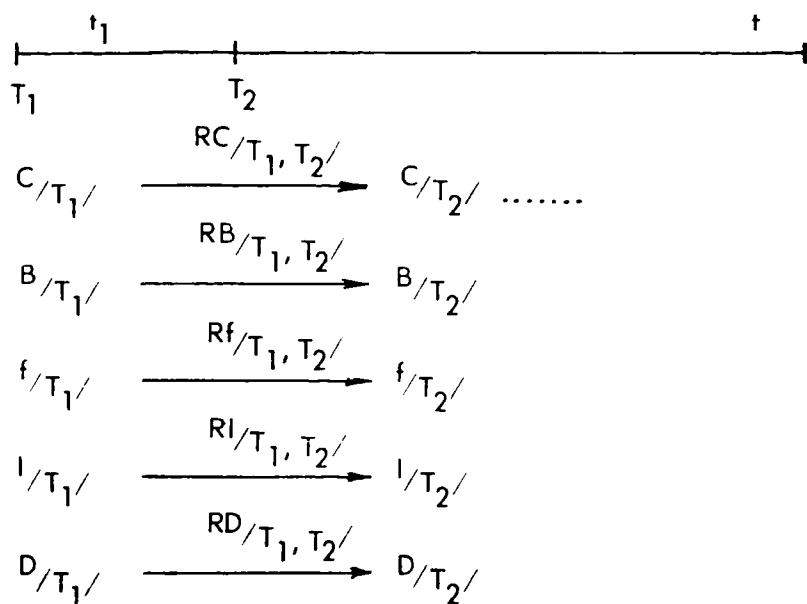
A napokon zostáva ešte definovať také organizačno-riadiace pôsobenia f' , prostredníctvom ktorých je možné odstrániť rozdiel (R_A) medzi skutočným (α) a žiadúcim (β) stavom objektu v plánovacom období — obr. 21.

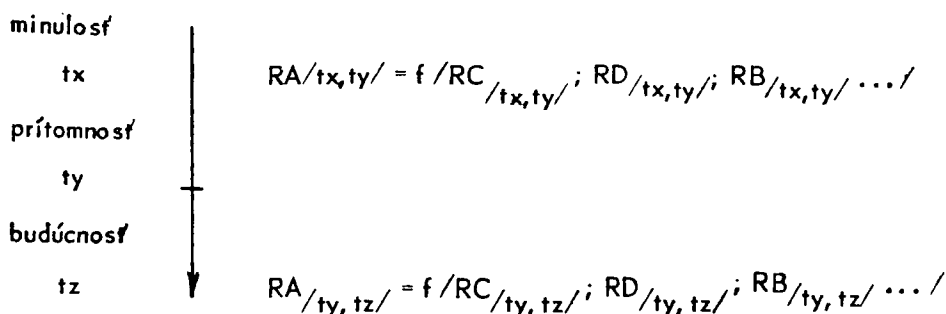

Обр. 18

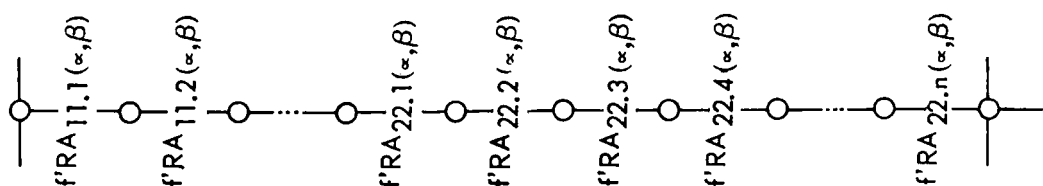

Обр. 19

Obr. 21

Problém mimomodelových štruktúr

Je zrejmé, že opísaný prístup je orientovaný prevažne na formálno-organizačný aspekt fungovania a rozvoja kolektívu pracovníkov podniku. Tvorca plánu sociálneho rozvoja musí však brať zreteľ na jestvovanie celého radu neformálnych, technologicky nedeterminovaných aspektov, ktorých predikcie a plánovanie sa opiera o špecifické sociologické a sociálno-psychologické zákonitosti správania sa kolektívov ľudí. Ide predovšetkým o problematiku medziľudských vzťahov, sociálnych služieb pracovníkom, ideovo-výchovnej práce, spôsobu života pracovníkov a pod. Je preto potrebné paralelne riešiť otázku mimomodelových štruktúr, t. j. verbálno-numeric- kých doplnkov matematicko-logického modelu orientovaných na identifikáciu a analýzu uvedených problémových okruhov.

Záver

Príspevok je pokusom o vymedzenie miesta matematicko-logického modelovania v oblasti pre tento prístup doposiaľ netradičnej v oblasti plánovania sociálneho rozvoja podnikových kolektívov.

Autor sa pri jeho spracovaní opieral skôr o znalosť výsledkov aplikácie metódy v technickej praxi, ako v sociálnom plánovaní. Určenie užitočnosti matematicko-logického modelovania v sociálnom plánovaní je teda ešte vecou budúcnosti. Dá sa však očakávať, že aj tu nájde svoje uplatnenie.

Použitá literatúra

- [1] Alan, J. a kol.: *K metodológii dlhodobých prognéz v oblasti práce*. Syntéza č. 6 1973, s. 186–200.
- [2] Birjukov, B. V.: *Logicko-kybernetické*

metody v humanitných viedách. Fil. časopis, XXII, 1974, č. 2, s. 185–199.

- [3] Gál, F.: O využiteľnosti matematicko-logického modelovania v prognózovaní. Trend, v tlači.
- [4] Choluš, V. — Gál, F.: Mosného koncepcia matematicko-logického modelovania pracovných sústav. Syntéza, v tlači.
- [5] Lipták, F.: Modelovanie a modely pri štúdiu pracovno-organizačných systémov, Bratislava, ČSVÚP 1972.
- [6] Lipták, F. a kol.: Modelovanie a projektovanie pracovno-organizačných systémov — verifikácia. Bratislava. ČSVÚPSV 1974.
- [7] Mosný, M.: Štúdium vhodnosti grafických metód a matematicko-logických modelov pre jednoznačný popis zložitých pracovných sústav, Bratislava ČSVÚPSV 1970.
- [8] Mosný, M.: Základné pravidlá skúmania pracovných sústav a popis ich činiteľov. Bratislava, ČSVÚP 1970.
- [9] Mosný, M.: Metodický prístup k riešeniu zložitých úloh z oblasti kybernetiky prostredníctvom matematicko-logického modelovania. DT Košice, 1973, s. 1–96.
- [10] Perlaki, I.: Komplexný prístup k zvyšovaniu socio-ekonomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií. Sociologický časopis, 1975, 11, č. 2, s. 159.
- [11] Pichňa, J.: Sociologie podniku, Bratislava, Práca 1972.
- [12] Tachovský, J.: Prognózování strojrenských výrobních procesů do r. 1990. Praha, VÚSTE 1974.

Резюме

Гал Ф.: О применимости математико-логического моделирования в социальном планировании предприятия

В статье дается характеристика некоторых проблем применимости математико-логического моделирования в социальном планировании на предприятии. Дело идет о методе, существующие до сих пор применения которого почти исключительно касаются технической практики. Исполняемость его в планировании социального развития вытекает из следующих фактов:

— правила и орудия математико-логического моделирования дают возможность идентифицировать объект моделирования в форме, которая адекватна требованиям современной вычислительной техники и создания автоматических систем управления промышленными предприятиями;

— построение метода позволяет такой качественный и количественный анализ и синтез объекта моделирования, которые считаются с его системными свойствами, т. е. цельность, разнородность, управляемость и т. п.

Статья сама делится на две части. В первой дается общая характеристика математико-логической модели рабочей системы. Во второй части характеризуется проблематика при-

менения метода в моделировании тех факторов рабочей системы, которые являются реальным содержанием плана социального развития.

Объект плана социального развития на предприятии в статье понимается как общественная система предприятия все целесообразно ориентированные изменения. При этом характер метода дает возможность принимать во внимание также детерминирующие влияние существующей среды самого объекта социального развития (техническая и экономическая системы предприятия).

В сравнении с традиционным подходом новым является прежде всего способ идентификации желаемых, поставленных целью состояния объектов. Притом мы исходим из определения различия между начальными и окончательными состояниями собственного объекта плана социального развития, его существенного дополнения и их функционального отношения.

Этим создается адекватная информационная база для такой трансформации прогноза в концепцию и план, которая соответствует современным требованиям процессов управления и принятия решений.

Summary

Gál F.: On the Applicability of Mathematical-logical Modelling within Social Planning in the Enterprise

The paper characterizes some problems of the applicability of mathematical-logical modelling in social planning within the enterprise; this involves a method whose applications, so far, have almost exclusively related to technical practice. Its applicability in social-development planning is given by the following facts:

- The principles and instruments of mathematical-logical modelling facilitate the identification of the object of modelling in a form adequate to the requirements of contemporary computer technique and the development of automatized systems of industrial-enterprise management.
- The development of the method makes possible a qualitative and quantitative analysis and synthesis of the object of modelling which respects its system qualities — i. e. integrity, heterogeneity, manageability, etc.

The paper itself consists of two fundamental parts; the first of these gives a general characterization of the mathematical-logical model of the working system. In the second part, problems connected with the application of the method in modelling the factors of the working system forming the objective content of the social-development plan are characterized.

The object of the social-development plan of the enterprise is conceived as the social

system of the enterprise and its goal-directed transformations. At the same time, the nature of the method makes it possible to consider the determining impact of the relevant environment of the actual object of the social-development plan (i. e. technical and the economic system of the enterprise).

In comparison with the traditional approach, it is primarily the method of identifying the object's desirable goal states that

represents an innovation. It is based on defining the difference between the initial and the goal states of the actual object of the social-development plan, its relevant complement and their functional interrelation.

Thus an adequate information basis is formed for introducing a transformation, prognosis into the conception and plan of a kind satisfying the present requirements of management and decision-making.

J. Bauerová: Zaměstnaná žena a rodina.

Praha, Práce 1974. 160 s.

Jako teoretický úvod k zahájení Mezinárodního roku ženy vydalo nakladatelství Práce koncem roku 1974 knihu J. Bauerové *Zaměstnaná žena a rodina*. Jde o komplexní pohled na velmi aktuální problematiku zaměstnaných žen v naší společnosti, který jsme v poslední době v naší odborné sociologické literatuře postrádali.

Práce je rozdělena do čtyř hlavních kapitol, analyzujících problém jednak z teoretického, jednak z praktického hlediska v jeho nejvýznamnějších promítnutích.

První kapitola, *Žena a společnost*, je orientována teoreticky, podává stručný přehled idealistických názorů na úlohu ženy ve společnosti a konfrontuje je s marxistickým přístupem k ženské otázce.

Je zde kriticky pojednáno o koncepcích vycházejících z fyziologicko-psychologických rozdílů mezi mužem a ženou a absolutizujících jejich platnost ve všech sférách společenského života. Podle těchto koncepcí jsou muži a ženy nositeli zásadně jiných kvalit. Jsou mezi nimi hluboké rozdíly a je božským, v pozdějších pojetích přírodním zákonem, že obě pohlaví se odlišují nejen biologicky, ale i ve svých duševních a mravních hodnotách. Tato fyzická a duševní různost podmiňuje i odlišné postavení mužů a žen ve společenské dělbě práce a je příčinou jiné ekonomické a sociální úlohy každého z obou pohlaví. Prvenství muže a jeho všestranná převaha nad ženou je pokládána za neměnnou samozřejmost. Z biologické mateřské funkce ženy jsou vyvozovány dalekosáhlé negativní důsledky, které činí ženu v oblasti duševních schopností, a tím i při uplatnění ve světě práce něčím zcela jiným, než je muž. Argumentuje se její menší logičností, menší schopností abstrakce a vysokou emotivností. Žena je považována za jednotku, která se nevyvíjí, neboť jsou jí jednou provždy dány určité schopnosti a vlastnosti, které nelze měnit. Nemůže se proto měřit s mužem v intelektu, v nadání a většinou ani v mravních hodnotách.

Vedle tohoto pojetí ženy vytvořila buržoazní věda současně i zcela opačný obraz, který zdůrazňuje kladné vlastnosti ženy – citlivost, dar intuice, jemnost, smysl pro krásno atd. Avšak ani toto pozitivní hodnocení není většinou uznáním jejího práva na odpovídající postavení ve společnosti. Odlišné vlastnosti se chápou jako doplněk vlastností muže, jako zjemňující živel tohoto světa, kterému vládne muž.

Autorka činí stručný exkurs po oblasti buržoazní filozofické, sociologické i psychologické literatury, která se tak či onak dotýká problematiky ženy. Oceňuje v tomto směru pokrokový přínos J. A. Condorceta a utopických socialistů, především Charlese Fouriera a Roberta Owena. Dotýká se konfliktu progresivního pojetí J. S. Milla s regresivním pojetím A. Comta a ilustruje názory krajních představitelů biologické teorie ženy. Mezi něž patří například A. Schopenhauer, F. Nietzsche, R. Virchow a na něž navazuje psychoanalytická koncepce S. Freuda, potvrzující podřadnost ženské psychiky i povahových a morálních rysů. Biologická teorie ženy byla ve značné míře přejata i českou buržoazní sociologií – A. Bláhou, E. Chalupným, A. Dratvovou a dalšími, kteří viděli výhradní poslání ženy v mateřské funkci, jež ji psychicky i sociálně předurčuje k jinému životu než muži.

Na pozadí kritického zhodnocení idealistických koncepcí rovíjí J. Bauerová marxistický přístup k problému. Marxistické stanovisko k intelektu a duševním schopnostem ženy se opírá o nejnovější poznatky vědy, z nichž vyplývá, že inteligence, schopnosti a nadání jsou rozprostřeny v celém lidském rodu, tedy jak mezi muži, tak mezi ženami. Dosud existující duševní rozdíly mezi pohlavími nejsou dány ani bohem, ani přírodou, ale jsou podmíněny výchovou a tradicemi. Výchovou jsou muži a ženy orientováni na rozvíjení odlišných schopností a pěstování různých druhů talentů.

Marxistická srovnávací psychologie stejně jako biologická věda a fyziologie ukazují, že z biologických rozdílů mezi muži a ženami nevyplývají rozdíly v inteligenci a nadání. Příčiny, proč se ženy dosud v takové míře nepodílely na vědeckých objevech a tvůrčí práci, spočívají převážně v tom, že muži měli na rozdíl od žen všechny možnosti v těchto oblastech pracovat.

Porobení ženy vzniklo jako historický jev a bylo vyvoláno nikoli biologickými, ale společenskými příčinami, konkrétně vznikem soukromého vlastnictví. Proto je také úplný zánik podřízeného postavení ženy neodlučitelně spjat s jeho odstraněním. Jakmile jsou zlikvidovány příčiny, které vyvolaly v život porobu ženy, vytvářejí se také objektivní reálné předpoklady pro znovunastolení vyrovnaného vztahu mezi oběma pohlavími.

Analýza Marxe, Engelse a Lenina také v tomto směru vyúsťuje v závěr, že osvobození ženy je podmíněno třemi základními činiteli: zapojením ženy do ekonomické činnosti, existencí socialistického hospodářství a vytvoře-

ním takových výrobních odvětví, která zmírní a postupně odstraní práci v domácnosti. Všichni tito autoři zdůrazňují, že přestože první průmyslová revoluce a s ní související zapojení žen do produktivní společenské výroby vytváří předpoklady jejich osvobození, teprve socialistická revoluce je počátkem rozhodujícího zvratu v tisícileté porobě ženy, je však pouze počátkem procesu na kvalitativně vyšší úrovni, který je nutno prohlubovat a řídit, neboť neprobíhá samočinně.

Pravdivost těchto závěrů potvrzuje i naše socialistická praxe. Přestože bylo dosaženo úplné formální rovnoprávnosti žen a neexistuje pracovní oblast, kam by žena neměla teoreticky přístup a kde by se nemohla uplatnit (kromě prací jejímu zdraví škodlivých), není opravdová rovnoprávnost v denním životě ještě zcela uskutečněna. Zbytek fašistických přístupů k postavení ženy a její úloze za socialismu v některých směrech stále přetrvávají, a to nejen u mužů, ale i u žen. To se projevuje v dělení povolání na mužská a ženská i tam, kde z hlediska zdravotního není důvodu, proč by určité povolání nemohla vykonávat žena. Projevuje se to také v tom, že i když značné množství žen zastává nižší a střední hospodářské a politické funkce, vyšší a vrcholné funkce vykonávají ženy zatím jen ojediněle. Péče o domácnost a výchovu dětí je v řadě případů považována za jejich jedinou společenskou úlohu. Lze vytypovat tři hlavní zdroje této situace:

a) dosud nevyřešené sociálně ekonomické problémy, spjaté na jedné straně s zaměstnaností žen, na druhé straně s obstaráváním domácnosti a rodiny;

b) pozůstatky dlouhé tradice, která vymezila ženám ve společnosti určité místo, práva a povinnosti a také určitý druh chování; v myslích lidí má priorita muže dosud velmi významnou úlohu;

c) vliv současné buržoazní ideologie, která se soustřeďuje především na kritiku zaměstnanosti žen s dětmi a vyzdvihuje mateřství jako jediné společenské poslání ženy.

Všechny uvedené zdroje jsou dosud živé a účinný boj proti nim předpokládá soustavné a opakované vysvětlování marxistického světového názoru, jehož součástí je i řešení ženské otázky.

Druhá kapitola. *Zaměstnanost žen jako sociální jev*, se rozpadá do tří samostatných částí, z nichž první je věnována charakteristice základních rysů ve vývoji současné zaměstnanosti žen, druhá práci a postavení žen u nás za první republiky a třetí zaměstnanosti žen v ČSSR.

Mezi obecné rysy současné zaměstnanosti žen patří především její *růst*. Ženy v dnešním světě vyrábějí jednu třetinu všech materiálních statků a přinášejí svůj podstatný vklad do rozvoje světové kultury a vědy. V r. 1970 činil celkový počet všech obyvatel naší zeměkoule 3 635 195 tisíc osob. Výdělečně činných bylo 1 500 777 tisíc, z toho 519 014 tisíc žen, tj. více než jedna třetina všech zaměstnaných

osob na světě. V průměru každá třetí žena na světě je výdělečně činná. V socialistických zemích je tento poměr daleko vyšší a růst ekonomické aktivity žen probíhá rychlejším tempem než v zemích kapitalistických. Autorka dokumentuje tento růst konkrétními daty z jednotlivých zemí.

Dalším rysem soudobé ženské zaměstnanosti je *nerovnoprávnost v odměňování*. Přestože v r. 1968 byla řadou zemí ratifikována konvence Mezinárodní organizace práce stanovící zásadu stejné mzdy za stejnou práci, není tato zásada v praxi dodržována ani signatáři konvence. Jsou vytvářeny kategorie „lehkých“ nebo „ženských“ prací, jsou stanoveny minimální mzdy pro ženy a i v rámci téže profese jsou používány odlišné mzdové sazby pro muže a pro ženy. Také tato praxe je v knize ilustrována na konkrétních datech.

Neméně významným rysem charakterizujícím trendy zaměstnanosti žen jsou *změny v její struktuře*. V průmyslově vyspělých zemích dochází ke změnám odvětvové struktury zaměstnanosti v tom smyslu, že spolu s rozšiřováním služeb klesá počet ekonomicky činného obyvatelstva v zemědělství, které se přesouvá do průmyslu, eventuálně přímo do terciární sféry. Tento trend, tj. přechod pracovní síly z odvětví materiální výroby do odvětví služeb, je typický především pro ženy.

Poslední rys představuje *vzrůst počtu vdaných zaměstnaných žen*. Je typický pro všechny socialistické a pro některé kapitalistické státy. Vysoká zaměstnanost mladých žen v období aktivního mateřství je závažný jev, neboť se týká jednoho z velmi důležitých faktorů – populace. Ekonomickou aktivitu žen však nelze stavět do kontrastu s porodností. Růst či pokles populace není především otázkou zaměstnanosti, ale podmínek, které jsou pro ženy vytvářeny, a to jak v pracovní, tak v mimopracovní sféře. Je nepochybné, že socialistické státy mají v tomto ohledu nesrovnatelně větší možnosti a perspektivy než státy kapitalistické.

Druhá část druhé kapitoly se zabývá *prací a postavením žen u nás za první republiky*. Pojednává o tradici vysoké ekonomické aktivity žen v našich zemích, která již v r. 1930 činila 25,5 % všech výdělečně činných osob, přičemž tento údaj ještě nepostihuje statisíce domáckých dělnic a žen pracujících v zemědělství. Statistickým materiálem je dokumentována vyhraněná mzdová diskriminace ženské práce, špatné pracovní podmínky a přednostní omezování zaměstnanosti žen v době krize.

Předmnichovská buržoazní republika měla všechny charakteristické rysy rozvinuté průmyslové společnosti ovládané monopolním kapitálem. Docházelo k masovému zbídačování pracujících, z nichž nejvykořisťovanější skupinu představovaly zcela objektivně ženy. K těžkému postavení zaměstnaných žen přispívala jak jejich nižší kvalifikace a různé předsudky, tak menší politická organizovanost, a tedy i menší schopnost obrany.

Zaměstnanost žen v ČSSR je název třetí části druhé kapitoly. Jsou zde podrobně analyzovány změny, k nimž došlo v naší zemi v období budování socialismu, pokud jde o strukturu pracovní síly vůbec a ženské pracovní síly zvláště (47 % všech ekonomicky aktivních osob činí ženy). Argumentace této části je velmi bohatě dokumentována tabulkovým a statistickým materiálem. Ženská zaměstnanost je zkoumána z více aspektů: V prvé řadě z hlediska věku, rodinného stavu a počtu dětí. V této souvislosti se objevuje zajímavý trend – vysoké procento zaměstnanosti žen ve věku 20–30 let, tedy v době, kdy se rodí první děti nebo kdy děti jsou ještě malé. Toto procento dosahuje 80 % žen příslušné věkové skupiny, což znamená, že naprostá většina mladých žen – matek malých dětí – se vrací po narození dítěte zpět do pracovního procesu. To přirozeně klade mimořádné nároky na rozšíření a zkvalitnění péče o dítě i služeb všeho druhu, které by ulehčily ženám starost o domácnost.

Jiný přístup ke skladbě ženské pracovní síly představuje její distribuce z hlediska *odvětví národního hospodářství*. Autorka analyzuje trendy přírůstků žen pracujících v jednotlivých hospodářských odvětvích, dotýká se vlivu faktoru město-venkov a konečně věnuje zvláštní pozornost problému feminizace některých oborů. Charakterizuje její zdroje, které jsou dány a) vznikem průmyslových oborů blízkých tradičnímu pracovnímu zaměření žen, tj. jejich původní domácí průmyslové činnosti, b) možností pracovat v relativně fyzicky méně náročných oborech, c) menšími nároky na kvalifikaci. Uvažuje o perspektivách jevu feminizace a o možných řešeních jeho negativních vedlejších efektů v současnosti.

Třetí kapitola je věnována *vzdělanosti a kvalifikaci žen jako rysu naší současnosti*. Její první část se jmenuje *Úspěchy a stíny vzdělání a kvalifikace žen dneška*. Východiskem pro analýzu je zde marxistická teze, že růst a zaměření kvalifikace žen jsou podmíněny nejen hospodářským a vědeckotechnickým pokrokem, který klade své konkrétní požadavky na kvalitu jak mužské, tak ženské pracovní síly, ale především třídním uspořádáním společnosti. Její platnost je dokumentována srovnáním významu ženského vzdělání a uplatnění ženské kvalifikace v kapitalistické a socialistické společnosti.

Je nesporné, že vzdělanost vůbec a vzdělanost žen zvláště v celosvětovém měřítku stoupá. Avšak zatímco v socialistických zemích je smysluplným cílem, v kapitalistických se stává jakýmsi samocílem, a to ještě především pro ty vrstvy, které si ji mohou dopřát. Hlavním uznávaným posláním ženy zůstává rodina a domácnost. Eventuální vzdělání, získávání kvalifikace či zaměstnání jsou zpravidla považovány za jakousi přechodnou etapu. předcházející hlavnímu poslání. Značné procento dívek se vůbec vzdává jakékoli přípravy pro život a čeká jen na provdání. Proto

i za současného stavu rozvoje mechanizace a automatizace ve vyspělých kapitalistických zemích jsou ženy zaměstnávány na podružných pracích, které sice vyžadují rychlost, dovednost a zručnost, ale nikoliv odbornou kvalifikaci. Rozvoj spojený s vědeckotechnickou revolucí tak ještě více prohlubuje vykořisťování ženské práce, neboť charakter kapitalistických výrobních vztahů sice vede k technickému pokroku, ten však vyžaduje specificky kvalifikovanou pracovní sílu. Získávají-li ženy vzdělání, získávají je v převážné většině v tradičních oborech a nezdívka je nemožnou, nebo dokonce – v souladu s očekávanou rolí – nechtějí uplatnit.

V socialistických zemích roste vzdělání a odborná příprava občanů pro povolání daleko rychleji než v kapitalistických zemích. Platí-li to pro občany vůbec, platí to pro ženy zvláště. Trend obrovského růstu ženské vzdělanosti a jejich zapojení do náročných pracovních oborů je v knize dokumentován řadou údajů z SSSR, Bulharska, NDR, Maďarska, Polska a Rumunska. Novým, typickým rysem vzdělání v těchto zemích je současné vzrůst počtu žen na školách technických, což naznačuje, že jejich všestranné zapojení do procesu vědeckotechnické revoluce dostává stále širší základ. A to je právě úkolem všech socialistických zemí v dnešní době: vytvářet podmínky k odstranění tradičního odborného zaměření žen a umožnit jim uplatnění v mnoha dalších oborech.

Vzdělanost žen v ČSSR je diskutována v druhé části třetí kapitoly. Autorka zde vychází z celkové vzdělanostní úrovně našeho obyvatelstva a z jejich tradic. Hodnotí pozitivní reformy v oblasti školství, které se uskutečnily během uplynulých dvaceti pěti let a vyústily ve vytvoření jednotného socialistického školského systému a ve vybudování husté sítě všeobecné vzdělávacích, odborných a vysokých škol. Bohatým statistickým materiálem dokumentuje růst vzdělanosti všech stupňů. V této souvislosti se zaměřuje zejména na učňovské, střední a vysoké školství, jeho skladbu studentů z hlediska pohlaví a některé problémy, které je třeba z hlediska optimálního pokrytí potřeb národního hospodářství i individuálního vývoje jedince řešit.

Zatímco na středních školách dnes převažují dívky, v učňovských školách dosud výrazně převažují chlapci (30 % dívek). Po ukončení povinné školní docházky dívky častěji odcházejí přímo do zaměstnání nebo na střední školu. Od r. 1967 není plněn nábor do učebních oborů, zejména nábor dívek. Také pokrytí oborů je v tradičním duchu nerovnoměrné.

Tato situace produkuje na jedné straně ne-kvalifikované ženské síly, které při současných požadavcích v průmyslu i ve službách působí jako brzdicí prvek, na druhé straně přesycuje střední všeobecně vzdělávací a střední odborné školy, takže zde dochází k feminizaci (zejména v některých oborech). Počet dívek na středních všeobecně vzděláva-

cích a středních školách pro pracující v ČSSR činil ve školním roce 1971/72 62,9 % dívek, na středních odborných a odborných školách 55,6 %. Tento jev je ovlivňován celou řadou faktorů, jako je přežívání některých představ o mužských a ženských profesích, větší neochota rodičů umístit dívku v internátu učňovské školy, nevyhraněnost představ o budoucím povolání atd.

Jedním z významných kroků k odstranění těchto problémů je nová koncepce učňovského školství, v níž jde o to prohloubit profesionální a všeobecně teoretickou přípravu dělnické mládeže a otevřít jí přístup k získání úplného středního vzdělání a k možnosti studia na vysokých školách – zavedením učebních oborů ukončených maturitou. Tím bude odstraněna výrazná děličí hranice mezi studenty a učiteli, mezi fyzickou a duševní prací a budou naopak spojeny praktické zkušenosti a dovednosti s širšími teoretickými poznatky, což nepochybně přispěje k větší atraktivnosti těchto nových učebních oborů, a to i pro dívky.

Dynamičnost růstu ženské vzdělanosti se projevuje i v rovině vysokého školství. V r. 1968/69 činil podíl dívek na počtu vysokoškolských studentů 38 %. Také zde však dosud do jisté míry působí tradiční orientace. Dívky studují především na univerzitách a na školách ekonomických. Malé procento žen je na fakultách strojních a elektrotechnických, na fakultě jaderné a fyzikálně inženýrské.

Dosavadní vývoj kvalifikace a vzdělání má v naší zemi některé nedostatky, které je třeba odstraňovat. Je však třeba vidět, že právě neobyčejně rychle rostoucí vzdělanost žen je jedním z nejpokrokovějších rysů naší společnosti, neboť nejen zapojení žen do ekonomické činnosti, ale i vysoká kvalifikace umožňuje odstraňovat nerovnost mezi muži a ženami v praktickém životě.

Poslední, čtvrtá kapitola, nazvaná *Zaměstnanost žen a jejich úloha v rodině*, je rozdělena na tři části. V první jsou analyzovány *základní společenské úlohy ženy*, a to v konfrontaci buržoazního a marxistického pojetí.

Na pozadí konfliktu dvojí, resp. trojí úlohy ženy – ženy-matky, ženy-pracovnice a ženy-občanky – autorka zaslíbeně promítá názory buržoazních zastánců věčného ženství, kteří řešení konfliktu dvojího (trojího) poslání ženy vidí v jeho redukci na jediné. Argumentují (např. A. Mayer, E. S. Bogardus a další) přirozenou dispozicí „ženské duše“, negativními důsledky zaměstnání žen pro výchovu mládeže, pro pevnost manželských a rodinných vztahů, pro fyzické a psychické zdraví ženy atd.

Spor o poslání ženy má na Západě svůj druhý pól v koncepcích poukazujících na pokrokové prvky spojené se zaměstnaností žen (např. V. Kleinová, A. Myrdalová a S. Beauvoirová). Tyto koncepce však převládající obraz ženy zatím příliš neovlivnily.

V socialistických zemích se naproti tomu vyvíjeli úsilí, aby nedílnou součástí života žen

byl jak jejich úměrný podíl v péči o domácnost, tak uplatnění v zaměstnání i politická aktivita jako konkrétní výraz jejich rovnoprávného podílu na řízení socialistického státu.

Tento problém je však nutno řešit konkrétně historicky, s přihlédnutím k řadě subjektivních i objektivních okolností. Optimální skloubení mateřského, zaměstnaneckého a občanského poslání ženy je náročné a obtížné. Závisí na osobnosti ženy, jejím věku, počtu a stáří dětí, postoji manžela k její práci, na tom, zda je v rodině osoba, která může ženu zastoupit, na úrovni bydlení, délce dojíždění, úrovni služeb a v neposlední řadě na péči a zájmu závodu o rozvíjení a využívání schopností žen.

Praxe ukazuje, že přes řadu dosud nepříznivě působících faktorů se naprostá většina žen dokázala s většími či menšími obtížemi vypořádat s nároky kladenými na mateřskou a zaměstnaneckou roli, o čemž svědčí právě vysoká ekonomická aktivita našich žen. Nedostatkem je zatím menší účast žen v občanském životě, avšak i v této oblasti se postupně dosahuje stále lepších výsledků. Vyrůstá pokolení žen, jejichž životním cílem není jen vytvořit si útulnou domácnost a zajistit finanční přínos rodině, ale jejichž snaha směřuje k bohaté pracovní náplni, k vykonávání zajímavé a kvalifikované práce a k účasti na veřejném společenském životě.

V posledních dvou částech čtvrté kapitoly je stručně pojednáno o péči o děti zaměstnaných matek v ČSSR a o problémech a opatřeních souvisejících s péčí zaměstnané ženy o domácnost.

Na statistickém materiálu je ilustrován rozvoj jeslí a mateřských škol, školních družin a klubů mládeže i školního stravování, vykazující stále stoupající trend. V r. 1971 činil počet jeslí v ČSSR 1606, počet mateřských škol 8292, počet školních družin 9607, počet stravníků školního stravování 1548 tisíc.

Jsou zde zhodnocena další významná opatření našeho státu ve prospěch rodin s dětmi, jako je celá soustava peněžní formy pomoci rodinám s dětmi, tj. přídatky na děti, vyrovnávací příspěvek v těhotenství, mateřský příspěvek, podpora při ošetřování člena rodiny, půjčky pro mladá manželství, zdravotní péče o matky a děti, dětská rekreace, slevy na dani ze mzdy, na dopravě, nájemném, dětském odívání, dotace na učebnice aj.

Pokud jde o práce v domácnosti, jsou zde vytypovány základní problémy, je pojednáno o hlavních pracích v domácnosti (příprava jídel a nákup, úklidové práce, péče o prádlo a oděv) a jsou navržena možná řešení, která by odstranila přetrvávající disproporci vyjádřenou již tím, že v důsledku péče o domácnost má zaměstnaná žena u nás zhruba o 40 % méně volného času než muž, bez ohledu na to, že muži věnují v průměru profesionální práci více času než ženy.

V závěru knihy autorka optimisticky hodnotí další vývoj profesionální práce žen, zejména poukazem na výraznou dialektickou

vazbu mezi prospěchem ženy a prospěchem společnosti: čím více bude stát a jeho organizace přebírat práce, které dnes vykonávají jednotlivé ženy pro jednotlivé rodiny, tím větší vklad budou ženy přinášet k vytváření společenských, hmotných a kulturních hodnot.

*

Jak již bylo uvedeno v úvodu, kniha J. Bauerové *Zaměstnaná žena a rodina* je dilem, které bylo prostředředně vynuceno nejen narůstáním naléhavých problémů praxe, ale i potřebou vytvoření solidní teoretické báze pro řešení konkrétních otázek. Kolem pracujících žen, zejména matek s malými dětmi, je stále ještě řada nevyřešených momentů. Existuje také celá řada analýz a studií, které se z toho či onoho dílčího aspektu o řešení pokoušejí. Dosud však chyběla vyšší rovina pohledu, podávající jak komplexní marxistickou koncepci, tak její aplikaci v oblasti společenské praxe i analýzu této praxe.

Je přirozené, že při sledování tohoto cíle nemohla práce J. Bauerové stejně podrobně postihnout všechny stránky problému, jímž je ženská otázka. Volba byla vedena přímočaře — k ústřednímu momentu: k účasti ženy na společenské produktivní práci jako hlavnímu předpokladu její emancipace. Ostatní stránky byly dotčeny pouze v souvztáznosti k němu. Pro jejich další rozpracování je recenzovaná práce dobrým východiskem.

Eva Bártová

O. Čmolík — J. Varholík: Pokolení

Praha, Mladá fronta 1974, 257 s.

„Významným činitelem v procesu socialistické výstavby je mladá generace. Strana si váží přirozeného elánu a smyslu mládeže pro všechno pokrokové a spojuje s ní komunistickou budoucnost naší země. Péče o zdárný rozvoj mládeže, o její výchovu v duchu vědeckého světového názoru, proletářského internacionalismu a socialistického vlastenectví je proto prvořadým zájmem a úlohou strany a celé společnosti.“¹

Z tohoto postoje naší komunistické strany k mládeži zřejmě vycházeli autoři. Dlouholetí pracovníci v československém mládežnickém hnutí, při psaní této publikace o mladé generaci, kterou vydalo nakladatelství Mladá fronta ke konci roku 1974. Dali si za úkol přispět k objasnění některých zákonitostí rozvoje socialistické společnosti z hlediska výměny generací. V této knize podali také charakteristiku mladé generace jako sociálně demografické skupiny, dále se pokusili formulovat teoretické otázky organizace, vzdělání a výchovy mládeže v současných podmínkách naší společnosti. Autoři provedli též kritický rozbor antimarxistické teorie „generačního konfliktu“ a dalších revizionistických a antisocialis-

tických koncepcí, které byly před nedávnem šířeny i v Československu.

Publikace je členěna do čtyř hlavních kapitol. V první kapitole, *Mládež v sociální struktuře společnosti*, jsou nejprve vymezeny pojmy pokolení, generace, mládež a jejich vztah ke společnosti. Autoři uvádějí řadu přístupů k definici pojmu „mládež“ a nakonec, přes všechny obtíže, které s vymezením tohoto pojmu souvisejí, podávají vlastní definici mládeže, kterou charakterizují takto: „Mládež je značně dynamická, sociálně demografická společenská skupina ve věku 15–30 let. Má charakteristické obecné biologicko-psychologické, sociálně ekonomické a sociálně psychologické rysy, vlastnosti a hodnotové orientace, podmíněné charakterem sociálních vztahů ve společnosti. Mládež je společenský faktor, významující se dočasností a zároveň univerzálností, nacházíme jej v jakékoli společnosti, na kterémkoli stupni vývoje, má některé zvláštnosti, odlišující jej od ostatních věkových skupin společnosti.“

V této kapitole si také kladou otázku, zda existuje konflikt pokolení, neboli „generační konflikt“, a v této souvislosti analyzují názory buržoazních sociologů, kteří aktivně propagují teorii generačního konfliktu (např. J. Kennana, L. Feuera, D. Bella, W. Millse aj.) a kteří se snaží různými cestami dokázat, že mládež je takřka jediná revoluční síla současnosti (H. Glaser), nebo že dokonce mladá inteligence je ve vyspělých západních kapitalistických státech jedinou „radikální hybnou silou vývoje“ (W. Mills). Značná část této kapitoly je také věnována analýze teorií „proroka radikálního mládežnického a studentského hnutí“ v USA, Francii, Itálii a NSR H. Marcuse.

Kapitulu uzavírají tím, že vědecký a objektivní je pouze třídní přístup k mládeži, nelze tedy pojímat mládež jako samostatnou, kompaktní sociální třídu, stojící proti všem ostatním třídám a sociálním skupinám společnosti.

Ve druhé kapitole, nazvané *K problému posloupnosti generací*, se autoři zabývají nejprve tím, v čem tkví podstata posloupnosti generací, a dokazují, že posloupnost pokolení je vlastně sociologickou zákonitostí, která platí po celou dobu lidské historie, ve všech společensko-ekonomických formacích, že je nezbytným předpokladem rozvoje společnosti, která vyjadřuje to, že nově generace zachovávají a utvrzují výdobytky pokroku dosažené předchozí generací a dále je rozvíjejí. Zároveň charakterizují posloupnost pokolení jako sociální proces a ukazují, že posloupnost pokolení má své specifické zvláštnosti. Dále se autoři podrobně zabývají specifikou posloupnosti generací v socialistické společnosti, mechanismy směny generací v socialismu, jednou a rozdíly generací a jejich aktivními úkoly v rozvoji společnosti, základními subjektivními faktory směny generací v socialistické společnosti. Kapitola je zakončena úvahou o úloze komunistické strany a svazu mlá-

¹ Rezoluce XIV. sjezdu KSČ, Praha, Svoboda 1971, s. 39.

deže v procesu uskutečňování poslušnosti generací za socialismu.

Třetí kapitola je věnována problematice *Mladá generace a její organizace v socialistickém Československu*. V této kapitole je nejprve podána sociologická a demografická charakteristika naší současné mladé generace, jsou ukázány strukturní změny československé socialistické společnosti vůbec a mládeže zejména. Další část kapitoly se zabývá organizací mládeže v naší společnosti a politicko-organizačními zásadami jejího působení — úkoly svazu mládeže, základními principy výstavby svazu mládeže. Dále je podán stručný historický vývoj mládežnického hnutí v Československu od doby vzniku samostatného československého státu až do dnešní doby.

Závěr kapitoly tvoří kritika některých teorií československých autorů o úloze mladé generace a mládežnické organizace v socialistické společnosti z let 1967–1969, které měly záporný vliv na část naší mládeže. Jedná se zejména o ty teorie, které hodnotily jevy bez tříd-ního přístupu, které se snažily popřít vedoucí úlohu strany a proti zásadám marxismu-leninismu stavěly teorie o tzv. „demokratickém socialismu“.

Čtvrtá a poslední kapitola se zabývá *současnými problémy výchovy mladé generace v duchu socialistických a komunistických idejí*. V této kapitole se autoři nejprve zabývají vztahem mladé generace v ČSSR k základním hodnotám socialismu, socialistickým vlastnictvím mladé generace a vztahem k jiným národům. Kapitola je proložena zajímavými výsledky několika anketních šetření mezi mládeží. Dále jsou zde nastíněny základní směry komunistické výchovy mládeže v současném období socialistické společnosti — výchova k práci a socialistické morálce, socialistické vlastnictví a proletářský internaciona- lismus, vědecký světový názor, výchova v duchu revolučních tradic, ateistická výchova mládeže.

Závěr kapitoly je věnován problematice práce a vzdělání mládeže v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí.

Tato zajímavá publikace je doplněna bohatou bibliografií a cenným tabulkovým materiálem, ve kterém jsou obsaženy některé demografické údaje o mladé generaci v ČSSR, sestavené na základě materiálů Federálního statistického úřadu. Rozsah problémů mládeže v socialistické společnosti pochopitelně není možné vyčerpat v jediné publikaci. Nicméně se autorům práce *Pokolení* podařilo významně přispět k objasnění některých základních otázek pojetí mládeže v socialismu i ke zpřesnění koncepcí práce organizace mládeže. K nepochybným kladům publikace patří snaha aplikovat a využít v práci o československé mládeži metodologická východiska sovětských autorů, vypořádat se s nesprávnými teoretickými koncepcemi i rozvinout některé základní teze marxismu-leninismu o politickém systé-

mu socialistické společnosti v oblasti práce organizace mládeže.

Názory autorů budou nepochybně dalším rozvojem socialistické praxe i teorie doplňovány a zpřesňovány. To ovšem publikaci neubírá na významu, naopak. Od konce šedesátých let je to v české literatuře první pokus o systematické objasnění problémů mládeže v socialistické společnosti.

Alena Kunstová

Aktuální otázky integrace věd o člověku
(Sborník statí ze sympozia konaného 19.–20. listopadu 1973 v Liblicích).

Praha, Československá sociologická společnost při ČSAV 1974, 229 s.

„... přírodní vědy zahrnou i vědu o člověku stejnou měrou jako věda o člověku zahrne přírodní vědy: bude to jedna věda.“

Slovy Karla Marxe se otevírá sborník statí přednesených na sympoziu *Aktuální otázky integrace věd o člověku*, sympoziu uspořádaném v r. 1973 v Liblicích sekci sociologie pro integrální zkoumání člověka Československé sociologické společnosti.¹ Sborník věnovaný aktuálním otázkám života člověka a nezbytnosti integrálního přístupu k fenoménu člověk zahrnuje kromě úvodních referátů 14 příspěvků. V prvním z nich (*Není lidského světa bez lidí*) navazují A. Sirácky a K. Rychtařík slovy „vše lidské, člověčensky krásné, vše nejkrásnější v našem světě a vlastně i samotná schopnost žít jako člověk, může existovat jen proto, že člověk žije ve společnosti lidí“ (s. 12) přímo na úvodní slova K. Marxe. Oba autoři ve své statí nejprve analyzují koncepcie západních sociologů a filozofů, jejichž společným znakem je zkoumání člověka mimo konkrétní společenské vztahy, konkrétní historické podmínky, zkoumání a hodnocení jakéhosi „obecného“ člověka či člověka „vůbec“, existujícího nezávisle na konkrétních společenských vztazích. Součástí těchto koncepcí je i snaha dokázat, že mezi jedincem a společností existuje věčný antagonismus, že společenské prostředí představuje vždy prostředí cizí, nepřátelské a nepřírozené „přírozeným“ vlastnostem jedince. Kritikou teorií sociální akce, biologické nedokonalosti, teorie sociálních typů atp. se dopracovávají k formulaci základních východisek marxistického sociologického přístupu k jedinci. Tento jedinec, který má jak svoji individuálnost, tak i společenskost, který žije ve své individuálnosti i ve své společenské formě existence, zajímá sociologii jako příslušník určité společenské skupiny, vrstvy, třídy, jako příslušník určité společnosti, jako nositel určitých sociálních vlastností, sociálně podmíněných rysů, jako jedinec zaujímající jisté místo v systému společenských vztahů. Je logické, že autoři se při své formulaci zá-

¹ Viz Lenin, V. I.: *Nejbližší úkoly sovětské moci*. Spisy, sv. 27. Praha, SNPL 1954.

kladních východisek museli nutně dotknout i vztahu jedinec-instituce. Irituje je však nejen vztah jedinec-instituce, ale zvláště fenomén „institucionalizace našeho života“. Nepopírají, že dochází k intenzifikaci této institucionalizace. Poukazují však jak na existenci určitého napětí v relaci člověk-instituce a na naše, v současné době zatím jen sporé poznatky o kladech a záporech tohoto napětí (z hlediska rozvoje jedince, naplňování jeho potřeb atp.), tak i na nesprávnost absolutizace všudypřítomnosti nebezpečí jakéhosi „obecného“ institucionálního světa, institucionálního světa vůbec. Instituce jsou specifickým nástrojem lidské činnosti i specifickým nástrojem realizace společenských cílů. Instituce mohou být použity proti člověku, jejich tvůrci, právě tak jako mohou jejich tvůrci, člověku, sloužit. Rozhodující je, a v tom je nutné s autory plně souhlasit, v rukou jakých společenských sil se tyto instituce nacházejí.

V druhém z příspěvků (*Podstata marxisticko-leninského přístupu ke zkoumání člověka*) vychází A. Fazík z Marxovy teze, že lidská podstata není abstrakcí spočívající v jednotlivém individuu, ale že je souhrnem společenských vztahů. To ovšem neznámá, že by člověk byl pouze pasivním výtvorem společenských vztahů, ale jak Fazík správně podtrhuje, je současně i jejich tvůrcem. Je objektem a současně jejich subjektem – přičemž těmito vztahy nelze chápat jen vztahy ekonomické, neboť člověk je souhrnem všech společenských vztahů. Fazík podtrhuje metodologický význam tohoto východiska, zvláště ve zkoumání podstaty člověka z aspektu různých věd, a upozorňuje i na důsledky nebezpečí vznikajícího z nedoceňování významnosti či opomíjení významu i jiných než ekonomických, popřípadě třídních vztahů (vztahů národnostních, politických, kulturních atp.). Marxovi bývá jeho kritiky mnohdy vytýkáno, že se zaměřil především na analýzu vztahů ekonomických a že nevěnoval, zvláště ve svých pozdějších pracích, dostatečnou pozornost člověku a řešení jeho otázek. Fazík odhaluje příčiny prioritního zaměření K. Marxe na ekonomické vztahy, aby současně ukázal, že analýzu ekonomických vztahů Marx fakticky otevřel prostor k analýze vztahů ostatních. V *Ekonomicko-filozofických rukopisech* z r. 1844 hovořil Marx o člověku jakožto jedinci, jemuž jsou vlastní bohaté lidské potřeby, o člověku potřebujícím totalitu lidského životního projevu. Uvažoval nad možnostmi rozvoje bytostných sil člověka. Hovořil ovšem i o tom, že lidské bytosti je možno formovat ve skutečné lidské až tehdy, je-li vyřešena otázka vztahů ekonomických. Marx také nikdy nehovořil o člověku „vůbec“, o nějaké abstraktní lidské bytosti, ale objektem jeho úvah a analýz byl vždy konkrétní, společensky zařazený člověk, jedinec, který příslušel ke společnosti určitého typu, jedinec, který byl příslušníkem určitých společenských skupin, jedinec, který byl výtvorem působení určitých společenských poměrů.

Juraj Suchý uvádí svoji stať (*Otázky socializace lidské bytosti*) k hlubšímu zamýšlení provokující úvahou o trojím původu syntetických teorií, reprezentujících prostor integrace vědeckých poznatků. Některé syntetické teorie chápe Suchý jako produkt generalizačního úsilí, odehrávajícího se na půdě vědeckých disciplín řešících komplexní problémy, které se nacházejí za hranicí jejich „disciplinární kompetence“. Jiné teorie, a ty početné převažují, reprezentují nadstavbové generalizace, jejichž místem vzniku je styk dvou či více vědeckých disciplín. Třetí typ představují, podle Suchého, syntetické teorie, zevšeobecnující extrapolace konkrétních závažných vědeckých přínosů za hranice jejich bezprostřední platnosti. Tyto syntetické teorie plní podle autora v rozvoji současné vědy funkci „agresivního předvoje“, působícího na samém okraji rozvoje vědeckého poznání. Jejich společnými znaky je vysoký stupeň teoretického zevšeobecnění empirických východisek a vysoká hypotetičnost formulovaných teoretických závěrů. Obsáhlým úvodem, věnovaným původu syntetických teorií a jejich funkci, vstupuje Suchý na půdu úvah o socializačních teoriích jako teoriích, jimž je vlastní vysoký stupeň syntézy poznatků v podstatě všech společenskovedních odvětví. Autor ve svém příspěvku podrobně analyzuje dva možné způsoby přístupu k socio-kulturní integraci člověka do společenského systému. Při aplikaci tzv. operacionálního přístupu je kladen důraz na částečné zkoumání konkrétních problémů socializace, aniž by se důsledně vyjasňovaly celkové souvislosti socializace i její funkce v životě společnosti. Při aplikaci tzv. teoretického přístupu dochází k ujasňování systémové povahy socializačního procesu. Myslím, a zde se plně se Suchým neztotožňuji, že nelze dávat jednoznačně přednost jednomu přístupu před druhým, neboť – a v tom je podle mne podstata rozřešení „sporu“ – efektivnost obou přístupů tkví v jejich vzájemné spojitosti. Souhlasím se Suchým v tom, že je to teoretický přístup, který umožňuje syntetizovat „různorodé poznatky pocházející z různorodých empirických zdrojů“. Současně však druhý přístup umožňuje mimo jiné verifikovat závěry vytvořené na základě aplikace tzv. teoretického přístupu. V další části svého příspěvku věnuje Suchý pozornost samému pojmu socializace a na základě rozboru strukturně funkcionalistické koncepce (a i koncepcí jiných) ukazuje omezenost psychologických pojetí socializace i neudržitelnost koncepcí, podle nichž představuje personalizace proces protichůdný socializaci.

Otázkami socializace se ve své stati (*K psychologické interpretaci osobnosti a její socializaci*) zabývá i Z. Helus. Jak naznačuje již samotný název, v ohnisku jeho zájmu stojí psychologické pojetí socializace, již Helus chápe jako „utváření osobnosti v procesu jejího společensko-kulturního začleňování“ (s. 55) a za jejíž základní mechanismus považuje sociální učení.

Proces socializace je centrem zájmu i dalšího příspěvku zařazeného do sborníku.

I když J. Wolf nazval svůj příspěvek *Antropologická hlediska socializace člověka*, přistupuje k procesu socializace skutečně integrativně. Proces socializace pro něj představuje proces, jenž je vyvrcholením a současně propojením všech předchozích biopsychických procesů odehrávajících se v jedinci jak z hlediska fylogenetického, tak i ontogenetického. Lze s ním plně souhlasit v tom, že procesu socializace člověka je nutné věnovat více pozornosti, že je ho nutné považovat za mnohem významnější než proces biologického zrání, neboť sociální deformace představují ve vyspělých společnostech větší problém než deformace biologické. Uvažuje o specificky antropologických hlediscích, vychází Wolf ze základních východisek marxistické antropologie, v níž je člověk nahlížen jako bytost společenská, tvořivá a tvořící, jako jedinec, který se v procesu svého biosociálního a kulturního zrání stává osobností sui generis. Příspěvek J. Wolfa seznamuje čtenáře i s pracemi sovětských autorů věnovaných studiu vzájemných vztahů biologických a sociálních faktorů ve fylogenetickém a ontogenetickém vývoji člověka. Seznamuje jak se staršími pracemi, vzniklými v počátcích existence SSSR, tak i s pracemi současných autorů (Ananjev, Karsajevská atd.). Obsáhle diskutuje zvláště s Karsajevskou, u níž vyzdvihuje její naprosto správné zdůvodnění nutnosti chápat proces antropogeneze a socializace jako proces „nahrzení“ biologického sociálním. Z této skutečnosti totiž vyplývá, že a) zákonitosti společenské nelze redukovat na zákonitosti biologické, b) společenské zákonitosti nelze odvodit z individuálních vlastností, avšak c) každý výzkum, který opomíjí individuální zvláštnosti lidí a překonanou biologickou podstatu člověka, nutně riskuje, že opomene určité podstatné momenty společenské skutečnosti. V souvislosti s těmito úvahami o sepijatosti biologického a sociálního a o překonání biologického sociálním Wolf dále velice fundovaně diskutuje různé teorie antropogeneze vypracované sovětskými odborníky, jež se soustřeďují kolem otázky, zda právě proces přechodu člověka k společenskému životu nepředstavuje determinantu přerušení procesu biologické evoluce.

Vztahem biologického a sociálního i kritikou některých nesprávných teorií vyvěrajících v podstatě z přeceňování buď biologického, či sociálního se ve své stati (*Některé teoretické problémy reflexního okruhu v integraci věd o člověku*) zabývá M. Sovák a dále Jaroslav Suchý (*Bipolarita vývojových jevů*). Suchý chápe bipolaritu vývojových jevů jako výraz „dialektické jednoty oddělené poznávaných a zdánlivě protikladných komponent, které jsou určujícími elementy lidského vývoje“ (s. 118). Jde zde tedy o jednotu času, somatické a psychosociální složky člověka a o jednotu organismu a prostředí. Z toho ovšem logicky vyplývá, že minulost, přítomnost a bu-

doucnost tvoří jediný celek a že poznávání vývojových perspektiv je možné. Dále z toho plyne, že lidský jedinec je v každé situaci výslednicí biologických i společenských zákonitostí určujících jeho vývoj a že každý lidský organismus musí být nahlížen jako součást většího celku, přičemž mezi celkem a jeho částmi existuje zpětnovazební vztah. Výsledkem bipolarity činitelů vývoje tedy je interakce genetického základu s přírodním a společenským prostředím, jejíž výsledek je diferencovaný.

K. Zeman (*Psychická choroba a společnost*) klade čtenáři několik otázek, nutně evokujících potřebu hluboce se nad nimi zamyslet. Nejprve se zabývá významem psychopatologického systému, jehož funkci spatřuje jak v artikulaci psychické choroby, tak zvláště v „osmyslení zdánlivě iracionálního symptomu duševní choroby, v nalezení jeho kauzality v toku duševního dění a v zařazení faktu duševní choroby do celkového myšlenkového univerza určité kultury“ (s. 222). Na první pohled by se mohlo zdát, že Zemanův příspěvek působí ve sborníku cizorodě. To by však byl základní omyl, neboť Zeman si uvědomuje, že tento psychopatologický systém není výtvorem nějaké vědní disciplíny, například psychiatrie, ale že je jevem, na jehož vytváření se podílejí zdraví i nemocní, že je jevem společenským. Anomálie chování šamana vede u přírodních národů k askriptivnímu přidělení specifického místa ve společnosti; anomálie chování v průmyslově vyspělých společnostech bývají signovány jako formy chování lidí duševní nemocných. Zeman v této souvislosti vyslovuje své obavy z vysoké senzibility moderních společností vůči anomálnímu chování a jeho zdánlivě iracionalitě, faktu skrývajícím nebezpečí potenciálního označování tohoto chování za projev duševní choroby.

A. Suchánek (*Motivační struktury mladistvých při volbě povolání*) a F. Kahuda (*Hodnotová orientace mládeže z hlediska sociologického*) čerpají ve svých příspěvcích především z výzkumů mládeže. Kahuda uvažuje nad sociologickým pojetím hodnot a nad funkcí hodnot v procesu socializace, přičemž kořeny hodnot hledá v komplexu lidského životního procesu, v lidských činnostech, kterými se lidé účastní lidského dění (Marx), ve společenských činech osobností, tj. v sociálních faktorech (Lenin). Z marxistických pozic vysvětluje význam institucionalizace hodnot, funkci instituce sociální kontroly z hlediska stability společenského systému a na výsledcích řady výzkumů orientovaných na postižení hodnotových orientací mládeže v různých zemích blíže osvětluje pozici hodnot v procesu socializace. Také Suchánek se ve svém příspěvku zaměřuje na určitou výseč z široké problematiky socializace, a to na možnosti zkoumání a zjišťování úrovně sociability. Seznamuje s řadou zajímavých výsledků výzkumů realizovaných u učňovské

mládeže i se závěry týkajícími se motivačních struktur a jejich relativní stálosti.

J. Mohelského (*Současný člověk ve společnosti a vědeckotechnický rozvoj*) a K. Khola (*Vědy o člověku a vedení lidí*) společně zajmá člověka jako objekt i subjekt procesů řízení. Mohelský ve svém příspěvku nejprve konfrontuje dva základní způsoby řízení, aby demonstroval, jak odlišným je v těchto systémech řízení postavení člověka, jak odlišný je přístup k „lidskému faktoru“. Dále pak uvažuje o předpokládaných a projektovaných dalekosáhlých změnách, jejichž důsledkem bude nejen rekonstrukce výrobních sil, zásadní proměny materiálních základů lidského života, ale jež vyústí i v tvorbu „nového typu technické civilizace humanisticky uspořádané“ (s. 134). Autor načrtává možnosti kvalifikovaného projektování postavení člověka v tomto novém typu civilizace i nutnost integrovaného přístupu v procesu projektování. Khol operuje s tezí, že s postupující změnou struktur lidských potřeb dochází i k tomuto objektivnímu procesu odpovídajícím změnám v dalších rovinách a že řízení společnosti se stále více stává řízením zájmů, postojů, tvořivosti a dalších aspektů života člověka. Je logické, že přijetí této teze vede Khola k nutnosti zdůraznit význam věd o člověku, neboť vznik těchto věd vlastně představuje uzavření okruhu struktury komplexu věd o řízení. I když s některými dílčími závěry Khola je možné polemizovat, je nutné s ním souhlasit plně v tom, že analýza procesů řízení není možná bez hlubokého studia nejen objektů, ale i subjektů řízení, neboť řízení v podstatě představuje uvědomělou činnost lidské bytosti sledující určité cíle.

Jazykem jako jedním ze specifických lidských projevů, jako jedním ze základních faktorů fylogenetického procesu, vztahem jazyk-práce a jazyk-vědomí, se ve svém příspěvku (*Člověk a jazyk*) zabývá M. Hübschmannová. Nosnou myšlenku jejího statí lze stručně charakterizovat slovy: jazyk je společenský faktor, bez něhož by společnost nemohla fungovat a člověk by nebyl člověkem. Hübschmannová se ve své statí zaměřuje především na sociální bilingvismus, na posuvy v jeho funkci v kontextu celosvětových společenských přeměn a na funkci vědy v řešení interetnické komunikace. Na konkrétním případě Romů analyzuje tři základní přístupy dominantních společností k menšinovým etnicitám – genocidu, etnocidu a bielizaci – a důsledky aplikace těchto přístupů jak z hlediska individuálního, tak společenského. Na příkladu odlišnosti dvou nestejně rozvinutých jazyků (češtiny, slovenštiny – romštiny) demonstrovuje problém integrace nestejně vyspělých a nestejně početných etnicit.

Mezi aktuální otázky společenského vývoje patří nesporně i otázky vzdělávání, jež se v celém světě, bez ohledu na politické, ekonomické a ideologické odlišnosti jednotlivých systémů, posunuly do samého centra pozornosti. F. Hájek (*Člověk, vzdělání a svět*) uva-

žuje nad funkcí vzdělávacího procesu v zemích s různým společenským zřízením především v rovině možností skutečného formování člověka „v sebe sama“, v rovině možností skutečného rozvinutí jeho potenciálních, zatím mnohdy spíše jen tušených schopností. V centru jeho pozornosti stojí velice závažná otázka – a lze vysoce hodnotit, že si tuto otázku položí – jaké vzdělání je schopno zajistit pro homo sapiens vstup do epochy jeho seberealizace a jaký typ společnosti je schopen vybudovat a připravit podmínky k vstupu do této epochy. Odpověď na tuto a mnohé jiné otázky nachází Hájek v analýze rozdílných společenských systémů, v odhalení jejich skutečných cílů i rozboru nástrojů dosahování těchto cílů.

Sborník statí přednesených na sympoziu v Liblicích by na první pohled, usuzováno především na základě inventarizace příspěvků a zběžného seznámení se s nimi, mohl být považován za sborník statí jen volně spjatých ústřední myšlenkou sympoza, za sborník prací přistupujících k fenoménu člověk z hlediska jednotlivých vědních disciplín i z hlediska odborné zaměřenosti jednotlivých autorů statí. Ve skutečnosti tomu tak není, neboť společným znakem všech statí je pokus o integrální přístup k člověku, pokus o přístup k lidské bytosti jako výtvaru, jehož biologická podstata byla a je transformována působením prostředí přírodního a sociálního. Centrem zájmu všech příspěvků je člověk jako bytost společenská, člověk jako výtvar i tvůrce svého přírodního i společenského prostředí, bytost spjatá určitými znaky s ostatními bytostmi svého druhu a odlišující se jinými znaky nejen od druhů ostatních, ale i od příslušníků svého vlastního druhu, neboť představuje výtvar specifický svých společenských poměrů. A právě tato dialektická jednota biologického a sociálního představuje nit táhnoucí se všemi příspěvky. Nelze popřít, že v pokusu o integrální přístup k člověku neuspěli všichni autoři stejně dobře. Někteří se jen s obtížemi vymaňovali ze sítě pevně zafixovaných rámců „svých“ vědních disciplín a svých stereotypů myšlení, pro jiné byl integrální přístup již přístupem „zažitým“. V některých příspěvcích se výrazněji promítla autorova snaha o vlastní orientaci v otázkách integrálního přístupu k člověku, jiné je možno považovat za příspěvky „zralé“. Nicméně další z vážných pokusů o integrovaný přístup k člověku přinesou své ovoce a lze si jen přát, aby takovýchto pokusů bylo více a aby s jejich kvantitou rostla úměrně i jejich kvalita.

Eliška Freiová

E. G. Antosenkov a kol.: Těkučesť rabočej sily na promyšlennych predprijatijach

(Pohyb dělnických kádrů v průmyslových podnicích).

Moskva, Ekonomika 1974, 290 s.

Takto nazvali svou novou knihu sovětští autoři, pracovníci Sibiřského oddělení Akademie

věd SSSR, vedení E. G. Antosenkovem. E. G. Antosenkov je známým autorem řady prací zabývajících se zejména otázkami fluktuace kádrů.

V čem tkví hlavní význam práce, již věnujeme nyní pozornost? V tom, že na základě desítek již realizovaných výzkumů vyvozuje závažné metodické závěry, jak provádět výzkumy fluktuace kádrů v socialistických podnicích. V tomto smyslu autoři právem v úvodu děkují členu korespondentu AV SSSR, v řadě zemí známému sovětskému matematikovi G. Aganbegjanovi za metodologickou pomoc.

Práce má kromě úvodu, závěru a příloh 15 kapitol. V prvních se rozebírá pohyb kádrů jako sociální jev a jeho specifika v socialistických podnicích.

V dalších kapitolách se autoři věnují sběru prvotních informací. Třetí oddíl je věnován zpracování prvotních informací. Nejrozsáhlejší oddíl IV tvoří kapitoly zabývající se analýzou získaných údajů — celkem osm kapitol.

V naší recenzi si povšimneme jen některých významných přístupů. Je přirozené, že zejména tabulkovou část, která je metodicky velmi cenná, nelze činiti předmětem rozboru ve stručné recenzi.

V I. kapitole autoři ukazují, že nejvýznamnější statisticky zachycovaný důvod fluktuace v oficiálních materiálech je „uvolnění na vlastní žádost“. Tento údaj vyžaduje podrobnější analýzu. Již proto, že fluktuace je i ekonomicky jevem významným — vždyť míra fluktuace v celostátním průměru činila v SSSR v r. 1967 22 %.

Tato ekonomická závažnost vedla některé vedoucí hospodářské pracovníky až k úvahám, že bude třeba zabránit odchodu kádrů „na vlastní žádost“ právní normou.

Autoři však poukazují na to, že fluktuace představuje zároveň sverážnou formu kritiky řady reálných nedostatků v podnicích: například malé péče o zlepšování pracovního prostředí, nedostatečného vyjasnění perspektivy pracovníka, nízké úrovně organizace práce v konkrétních dílnách apod. Je proto třeba spíše analyzovat důvody a příčiny fluktuace, než ji právní normou zastavit. Ostatně za podmínek rozvíjející se vědeckotechnické revoluce bude určitá část pohybu dělnických kádrů stále více žádoucí — pohyb nejlepších dělníků na vyšší funkce, na vyšší kvalifikovanou práci, do škol a kursů atd. Takový pohyb dělnických kádrů je vysoce žádoucí a je zárukou rostoucí efektivity práce.

Autoři uvádějí dvě definice fluktuace. Prvá zdůrazňuje makroekonomický přístup. Chápe tedy fluktuaci jako část „obecného pohybu pracovních záloh v národním hospodářství, tvořenou individuálním neorganizovaným přemísťováním pracovníků“ (s. 23).

Druhá definice zahrnuje pod pojem fluktuace všechny druhy přechodů (jak mimo podnik, tak i uvnitř podniku) vycházejících z iniciativy pracovníků samých a odrážejících

určitý stupeň neuspokojení potřeb pracovníků. Tato definice více zachycuje fluktuální faktory a orientuje se spíše na mikrosféru.

Autoři zcela logicky vyvozují závěr, že fluktuaci je možno řešit jediné na základě systémového přístupu, že je „obecným úkolem snižovat nežádoucí fluktuaci dělnických kádrů na všech úrovních řízení průmyslové výroby“ (s. 33) a že toto snižování musí mít formu permanentního procesu, nikoli akce.

Povšimneme si nyní, jak autoři hodnotí zvláště závažnou formu fluktuace — potenciální fluktuaci. Na základě četných výzkumů dokazují, že potenciální fluktuace obvykle výrazně převyšuje fluktuaci reálnou. Tak například na šachtách Kuzbasu činila reálná fluktuace 15,8 %, potenciální však 22,6 %. Neuspokojenost potřeb pracovníků, která je základem potenciální fluktuace, je ovšem třeba včas poznávat. „I zde se bez sociologických metod, bez analýzy procesů potenciální fluktuace nelze obejít, protože jiné metody objevení stadií neuspokojení a její motivace neexistují“ (s. 42).

Podniková praxe jistě ocení, že autoři v každé kapitole sledují metodická a sociotechnická hlediska. Ukazují například, že sběr prvotních informací má začít již studiem osobních karet pracovníků, studiem státních statistických údajů o zaměstnanosti v různých odvětvích; poté probírají různé typy anket, které tyto informace doplňují. Tak podrobně popisují například „anketu dělníka“ (s. 77–82), „anketu motivů fluktuace kádrů“ (s. 82–85) a zvláštní pozornost věnují i instrumentům sběru sociálně psychologických a sociologických informací (s. 85–144).

Ve IV. oddílu autoři radí pracovníkům hospodářské praxe, jak postupovat při analýze získaných informací. Zabývají se zde ukazateli fluktuace (s. 149), analýzou motivů fluktuace na základě získaných údajů a specifickou vahou jednotlivých faktorů fluktuace (s. 167 a další). Celá jedna hlava je věnována vlivu vztahů pracovníků v kolektivu na fluktuální pohyb, který je v řadě průzkumů prokázán. Dříve se projevoval zejména u mládeže a u výzkumných pracovníků, stále více se však stává obecně závažným (s. 229).

Naše vlastní zkušenosti plně potvrzují i závěr autorů, že je nezbytné projednat provedené výzkumy na konferenci s pracujícími, u nichž se výzkum konal, nejlépe na stranicko-vědecké konferenci.

Práci uzavírá bohatá tabulková část, kterou pracovníci praxe rovněž ocení jako instruktivní.

Závěrem lze konstatovat, že recenzovaná práce je jednou ze zdařilých a velmi potřebných prací, ukazujících, jak se pracovníci společenských věd, zejména sociologie, angažují v SSSR při řešení neaktuálnějších otázek hospodářské praxe; poskytuje i našim sociologům řadu užitečných metodických zobrazení již velmi bohaté výzkumné praxe.

Jaroslav Kohout

I. A. Majze -- Ju. S. Meleščenko -- A. I. Novikov (redakční kolektiv): Borba idej i naučno-těchničeskaja revolucija

(Boj idejí a vědeckotechnická revoluce)

Leningrad, Lenizdat 1973, 224 s.

Otázka dialektiky vztahu sociálních revolucí a vědeckotechnického pokroku představuje v současné době jednu z mimořádně závažných sfér ideologického střetnutí marxismu-leninismu s buržoazními a revizionistickými názory na problémy perspektiv dalšího vývoje společnosti. Buržoazní filozofové, sociologové, ekonomové, „kulturologové“, „politologové“ i revizionističtí ideologové se snaží dokázat, že vědeckotechnická revoluce je alternativou, jež vylučuje revoluci socialistickou. Jejich interpretace podstaty, důsledků a perspektiv vědeckotechnické revoluce je založena na přímé apologetice kapitalismu a zastírá tu skutečnost, že vědeckotechnická revoluce urychluje přechod společnosti od kapitalismu k socialismu a zároveň představuje, jak to zdůraznil XXIV. sjezd KSSS, významný aspekt podmínek, za nichž se tento přechod uskutečňuje.

Před časem vyšel v Sovětském svazu sborník *Boj idejí a vědeckotechnická revoluce*, jenž má v oblasti problematiky vědeckotechnické revoluce v souvislosti s ideologickým bojem zásadní význam. Autoři tohoto sborníku shrnují výsledky bádání daného problému v Sovětském svazu a ostatních zemích socialistického společenství a uvádějí jmenovitě přínos významných vědců socialistických zemí, jako jsou: E. A. Arab-Ogly, Ju. A. Arsatov, M. Buhr, B. N. Bessonov, D. I. Česnokov, I. N. Dvorkin, G. G. Diligenskij, H. Domin, P. N. Fedosejev, J. Filipec, I. T. Frolov, S. Ganovskij, D. M. Gvišiani, A. P. Charlamov, G. N. Chromuškin, N. Iribadžakov, M. T. Jovčuk, N. S. Julinová, I. S. Kon, F. V. Konstantinov, V. G. Marachov, H. Meissner, M. B. Mitin, V. I. Michejev, E. D. Modržinskaja, N. V. Motrošilovová, L. N. Moskvěčev, R. Mocek, V. A. Mšvenieradze, M. N. Perfiljev, R. Richta, G. Rose, V. S. Semjonov, Ju. N. Semjonov, L. V. Skvorcov, I. A. Sokolov, B. A. Šaban, Ju. N. Timofejev, Ju. A. Zamoškin.

Autoři publikace *Boj idejí a vědeckotechnická revoluce* zdůrazňují aspekt ideologického boje v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí, který se stává důležitým článkem konfrontace dvou světových soustav. Sborník podává kritickou analýzu buržoazních a revizionistických koncepcí vědeckotechnické revoluce a jejich důsledků v sociálním a duchovním životě současné společnosti. V jednotlivých státech sborníku je podána zevrubná kritika vědeckotechnického fetišismu, který odtrhuje vědu a techniku od politiky a třídního boje, idejí „industriální“ a „postindustriální“ společnosti – těchto nejnovějších pokusů o apologetiku kapitalismu, teorií „konvergence“ kapitalismu a socialismu, „deideologizace“, ultralevých maloburžoazních názorů

i radikálního hnutí mládeže až po kritiku buržoazních koncepcí masové kultury.

Nejvýznamnějším a nejobsáhlejším příspěvkem sborníku je bezesporu jeho úvodní stať autorů I. A. Majzela a Ju. S. Meleščenko *Vědeckotechnická revoluce a krize současné buržoazní ideologie*. Profesor Jurij Sergejevič Meleščenko, jenž patří k iniciátorům této publikace, v průběhu prací na sborníku náhle skonal. Sborník je tak zasvěcen památce tohoto předního sovětského vědce, známého svým velkým podílem na československo-sovětské spolupráci při výzkumu vědeckotechnické revoluce, jmenovitě na práci *Člověk – věda – technika*.

I. A. Majzel a Ju. S. Meleščenko ukazují, jak se reálné tendence rozvoje výrobních sil vlivem působení vědeckotechnické revoluce, projevující se v obou společensko-ekonomických formacích, stávají u buržoazních teoretiků předmětem ideologických spekulací. Ve svých úvahách se přitom buržoazní ideologové odvolávají na jednotlivé, z kontextu vytržené myšlenky K. Marxe a B. Engelse, které si zjednodušeně a dogmaticky osvojili. Zdánlivě tak přijímají některé zásady marxisticko-leninské teorie, jmenovitě teorii marxismu-leninismu o úloze materiální výroby jako určujícího faktoru ve vývoji lidstva, jak to činí např. J. Fourastié nebo J. F. Galbraith. Ovšem vztahy mezi společenskou výrobou a ekonomikou jsou u těchto ideologů zjednodušovány a dějinná evoluce je pojmána čistě jako technická záležitost, jako vymoženost vědeckotechnického pokroku. Fourastié, Aron, Rostow, Galbraith, Toffler a jiní buržoazní teoretikové se tak vzdávají sociálně ekonomických charakteristik současné společnosti. K jejímu označení používají termínu „industriální společnost“, aby tak zdůraznili vysokou úroveň rozvoje průmyslu, techniky a vědy, jež je pro některé oblasti současného třídně rozděleného světa charakteristická. Podobné terminologie používají také k popisu perspektiv rozvoje společnosti. Podle D. Bella obvykle mluví o přechodu od „éry industrialismu“ k „postindustriální společnosti“, kde vedoucí role bude prý náležet převážně vědě.

Cílem těchto koncepcí, jež konečnou nazývají na myšlenky z díla A. Saint-Simona, A. Comta nebo H. Spencera, jak zdůrazňují autoři stati, je odvést pozornost pracujících kapitalistického světa od celospolečenských problémů, zakrýt protikladnost kapitalistického a socialistického řádu, vyličít kapitalismus jako „vědecký, racionálně řízený“ systém a vyvrátit marxisticko-leninské pojetí historického vývoje lidstva. Absolutizace, fetišizace významu a možnosti vědy, techniky, vědeckotechnického pokroku slouží k falešnému tvrzení, že vědeckotechnická revoluce dává univerzální klíč k vyřešení sociálně ekonomických problémů a k odstranění konfliktů současné společnosti. Zvýšení produktivity práce na základě vědeckotechnického pokroku vede prý k neohrazenému růstu blahobytu, ke zvýšení „kvality života“ a k úplné-

mu uspokojení všech členů společnosti. Tak se vědeckotechnický fetišismus přeměňuje ve výmysly o pokojné „transformaci“ a „dekaptalizaci“ kapitalismu.

I. A. Majzel a Ju. S. Meleščenko dále ukazují, že v dnešním buržoazním myšlení vedle vlny optimismu a naděje ve vědeckotechnický pokrok stále častěji zaznívají pesimistické hlasy a spolu s nimi různé antitechnokratické, antiscientistické tendence. Scientisticko-technokratické i existenciálně antropologické koncepte rozvoje vědy a techniky v buržoazní společnosti představují přes svoje konfrontace spojitě nádoby a plní analogickou třídní funkci tím, že obě staví výrobní vztahy společnosti do pozadí. Obě tendence zákonitě odrážejí rozpory v postavení vědy a techniky v kapitalistické společnosti. Optimismus je tak doplňován pesimismem, racionalismus je doprovázen iracionalismem, víra v techniku nejistotou v budoucnost.

Tuto pesimistickou větev v pojetí vědy a techniky dokládá M. A. Kissel názory H. Marcuseho, duchovního vůdce „nové levice“, jehož popularita kulminovala v dobách studentských nepokojů v r. 1968, ve stati *Neoromantická kritika soudobé vědeckotechnické civilizace*. Kissel ukazuje, jak málo nebezpečná pro kapitalistický řád je Marcuseho koncepte „represivní tolerance“, neboť spočívá v tvrzení, že prosperující buržoazní společnost „stráví“ a asimiluje všechny tradiční formy protestu proti ní. Autor podotýká, že pro stručné, lakonické označení Marcuseho koncepte nelze užít přílehavějšího výrazu, než zvolil Ju. N. Davydov pro titulke své stati *Surrealistická revolučnost Herberta Marcuseho*, jež ukazuje na zdroje Marcuseho idejí – avantgardní estetiku dvacátých let s hesly umění jako živého odmítání starého světa a vytváření světa nového, v němž se prý tvůrčí zobrazování stane zákonem jakési vyšší, „pravé“ lidské skutečnosti. Surrealismus se podle Kissela projevuje u Marcuseho nejvíce v jeho práci *Eros and Civilization* (1962), a to myticko-poetickými obrazy Orfea a Narcise, které symbolizují princip života, jenž je v současné době popírán dočasnou sociální skutečností „industriální společnosti“.

U Marcuseho je typické, že při předpovědích o nevyhnutelnosti úpadku vědeckotechnické civilizace nedělá rozdíl mezi státně monopolistickým kapitalismem a socialistickým hospodářským a kulturním systémem. Kapitalismus a socialismus jsou pro něho spíše geografickými než sociálně ekonomickými kategoriemi; v obou s větech prý technizace a automatizace vyvolávají s fatální nutností centralizaci, byrokratickou racionalizaci, standardizaci způsobu života. Člověk se v obou světech stává „jednorozměrným“. „Jednorozměrnost“ je u Marcuseho pojata jako funkční danost a sociální determinovanost lidského chování, které pozbylo pocitu svobody i záliby ve svobodě. Svými názory zapadá Marcuse zcela do proudu teorií „konvergence“, ovšem v pohledu z opačného, pesimistického

pólu pojetí vědeckotechnického pokroku, čili tzv. „negativní konvergence“.

K teoriím „negativní konvergence“ patří jistě také buržoazní koncepte masové kultury a „kulturní konvergence“, o nichž pojednává Z. I. Gerškovič ve stati *Masová kultura a teorie kulturní konvergence*. Podle této koncepte je masová kultura jedním z hlavních prvků byrokraticky organizovaného aparátu jednotné „industriální společnosti“, která prý paušálně unifikuje a nivelizuje osobnost jednotlivce, přetváří ji v tvora prostého jakéhokoli kriticismu, přijímajícího s uspokojením status quo, bez snahy o poznání možných alternativ skutečnosti a snahy o změnu. Masová kultura se v těchto podmínkách chápe jako pouhý prostředek jakési absolutní manipulace širokých mas ze strany vládnoucích „elit“.

Z uvedených příspěvků sborníku *Boj idejí a vědeckotechnická revoluce* jasně vyplývá, že pro všechny konvergenční teorie je typické právě to, že důsledky vědeckotechnického pokroku posuzují nezávisle na sociální struktuře, v jejímž rámci tento pokrok probíhá.

Zásadní nesmiřitelnost k jakýmkoli buržoazním a oportunistickým teoriím je charakteristická také pro ostatní příspěvky ve sborníku. Jejich autory jsou A. K. Andrejev, V. N. Orlov, N. M. Kejzerov, V. A. Mosolov, S. N. Ikonnikovová.

Uvedený sborník ke kritice buržoazních koncepcí vědeckotechnické revoluce je určen propagandistům, vědecké a technické inteligenci, studentům a všem, kteří se zajímají o aktuální problémy současného společenského života a ideologického boje.

Viliam Horňák

Elżbieta Tarkowska: Ciągłość i zmiana socjologii francuskiej: Durkheim, Mauss, Lévi-Strauss

(Kontinuita a změna francouzské sociologie: Durkheim, Mauss, Lévi-Strauss).

Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1974, 278 s.

Jedním ze základních úkolů marxistických sociologů je kritická analýza minulého i současného vývoje buržoazní sociologie. Tato analýza není samoučelná. Má významné ideologické aspekty, neboť přispívá ke kritice těch teoretických koncepcí, jež jsou často východiskem a oporou soudobých myšlenkových směrů, jichž různé složky buržoazie používají při prosazování svých politických a ekonomických zájmů. Zmíněná analýza je však důležitá i z hlediska rozvoje marxistické sociologie samé. V polemice s uvedenými koncepcemi musí marxistická sociologie v praxi dokazovat převahu svých argumentů a své metodologie. Kromě toho se v této polemice pozitivně vyrovnává s otázkami, které sice buržoazní sociologie často správně vytyčuje, ale není je schopna v důsledku své třídní i gnoseologické omezenosti přesvědčivě

řešit. Překonání různých směrů buržoazní sociologie dialekticky znamená totiž nejen je kritizovat, ale pozitivně odpovědět na otázky, jež si kladou, a to na teoreticky i metodologicky vyšší úrovni. Každý, kdo se této problematice věnuje, dobře ví, že je to úkol nesmírně náročný. Předpokládá totiž nejen hlubokou znalost marxistické společenské teorie a metodologie, ale rovněž perfektní orientaci ve vývoji a soudobém stavu buržoazního sociologického myšlení.

Jednou ze složek tohoto myšlení, která rozhodně stojí za kritickou pozorností marxistických autorů, je tzv. francouzská sociologická škola. Konstituovala se na přelomu devatenáctého a dvacátého století a její vznik a profil je nerozlučně spjat s tvorbou nejvýznamnějšího francouzského buržoazního sociologa Emila Durkheima. Šlo o jednu z nejvlivnějších evropských buržoazních sociologických škol vůbec. Její působení se neomezovalo pouze na Francii. K Durkheimovi jako ke svému učiteli se hlásila řada sociologů působících mimo hranice Francie. Stejně tak nelze zmíněný vliv omezit jen na období Durkheimova života. Tradice durkheimovské školy jsou dodnes velmi živé zejména ve francouzském sociologickém myšlení. Ohlasy jednotlivých teoretických a metodologických prvků durkheimismu můžeme ovšem sledovat i v některých dalších soudobých buržoazních sociologických směrech mimo Francii. Jako jeden příklad za všechny uveďme alespoň Parsonsův strukturálně funkcionální sociologický systém. Už tyto fakty jsou rozhodně dostatečně přesvědčivými argumenty pro to, že francouzské sociologické škole je třeba z pozic marxismu věnovat dostatečnou pozornost.

K tomu však přistupuje ještě jedna závažná skutečnost. Z předpokladů, ze kterých Durkheim a jeho žáci vycházeli a jež jsou souhrnně označovány termínem sociologismus, vyplývalo, že sociologie je nejen jednou z mnoha společenských věd, o jejímž právu na existenci nelze pochybovat, ale i to, že zaujímá mezi těmito vědami zcela výjimečné postavení jako jejich teoretický a metodologický základ. V krajním pojetí to vedlo až k názoru, že sociologie je jedinou vědou o společnosti a všechny ostatní společenskovědní disciplíny jsou pouze jejími podřízenými a pomocnými složkami. Z toho pak pramenila praktická skutečnost, že v rámci francouzské sociologické školy byly pěstovány i některé další společenskovědní obory a že tato škola zmíněné obory, zejména pak etnologii, filozofii, etiku, historiografii, jazykovědu, religionistiku a pedagogiku, výrazně ovlivnila. I z tohoto důvodu stojí tedy durkheimovská škola za pozornost.

Durkheimův vliv a vliv jeho školy nebyl rozhodně nahodilým jevem. Měl své hluboké společenské příčiny, které velmi výstižně charakterizoval Jan Szczepeński, když napsal: „Durkheimovy sociologické koncepty měly hluboký vliv na humanitní vědy a kulturu ve

Francii. Čím je třeba vysvětlit jejich velký úspěch? Zřejmě tím, že nejlépe vyjadřovaly snahy francouzské buržoazie na přelomu XIX. a XX. století. Všechny ty ideály, tak drahé tradicím francouzské buržoazie, jako víra v demokracii, pokrok a solidarismus, které Pareto se sžíravou ironií zbavoval nimbem vznešenosti, poukazuje na to, že jsou pouze slovní rouškou málo vznešených pudů, nacházely v Durkheimovi horoucího vyznavače a obhájce. Durkheim vyrůstal v atmosféře velkého úsilí při obnově Francie po porážce ve válce s Pruskem, v atmosféře obav vyvolaných Pařížskou komunou, v atmosféře hledání republikánské cesty mezi klerikálním rojalismem a socialismem. Právě v Durkheimovi našla buržoazní Francie svého ideologa. Hlásal solidarismus a bojoval proti socialismu. Hlásal principy světské morálky vyvozené ze sociologie a potíral klerikalismus. Hlásal pedagogickou teorii tvrdící, že výchova je přípravou jedince k životu v existující společnosti. Bojoval proti historickému materialismu, prohlašuje, že náboženství je prvotním faktem společenského života a že v něm tkví síly sjednocující společnost, ale zároveň požadoval, aby náboženské formy byly přizpůsobeny nové epoše. Krátce řečeno, vyhovoval všem nezbytným podmínkám, aby „osvícená“ francouzská buržoazie mohla uznat jeho ideje za nejlépe odpovídající jejím zálibám a zájmům.“ (*Sociologia. Rozvoj problematiky i metod.* II. vydání, Warszawa 1967, s. 305–306.)

Tematická rozsáhlost Durkheimova díla a zejména tematická rozsáhlost prací, které vyšly z jeho školy, nutí každého, kdo se zabývá jejich analýzou, k jistým omezením a k jistému výběru. Pokus o vyčerpávající rozbor francouzské sociologické školy by byl zřejmě nad síly jednoho autora. S tímto vědomím přistoupila k danému tématu rovněž polská autorka Elżbieta Tarkowská ve své knize *Kontinuita a změna francouzské sociologie: Durkheim, Mauss, Lévi-Strauss*. Nejde jí, jak sama píše, o podrobnou monografii zmíněné školy ani o podrobnou monografii jednotlivých jejích reprezentantů. Znamená to, že bere v úvahu pouze tvorbu několika z nich. Další omezení spočívá v tom, že si všímá pouze některých aspektů a složek jejich díla. Její studie proto nemůže být tak podrobná a vyčerpávající, jakou by mohly být samostatné monografie věnované každému z nich zvlášť. Tento přístup má vedle svých negativních stránek ovšem i své přednosti. Podle autorky spočívají v tom, že dovoluje vidět výsledky práce uvedených badatelů jinak, než by to bylo možné v jednotlivých monografiích. Umožňuje vidět dílo každého z nich v jistém historickém kontextu, z perspektivy dřívějších nebo naopak pozdějších rozvinutých koncepcí, což v klasické monografii zůstává zravidla pouze okrajovou záležitostí. Umožňuje je chápat jako fragment nového, v určitém smyslu badatelem – ovšem nikoli libovolně – vytvořeného celku.

Jak je již z názvu práce zcela zřejmé, zaměřila polská autorka pozornost na tři představitele francouzského sociologického myšlení: Emila Durkheima (1858–1917), Marcela Mausse (1872–1950) a Clauda Lévi-Strausse (nar. 1908). Analýzou jejich názorů chce dospět k poznání vývoje metodologických koncepcí francouzského sociologického myšlení během posledních padesáti let. Jde jí o srovnání výchozího bodu těchto koncepcí s jejich současným stavem. Zkoumá, jaké druhy souvislosti existují mezi tvorbou zmíněných autorů a v jakém vzájemném vztahu jsou jejich koncepce. Chce zjistit, co v nich je pokračováním a kontinuitou, co reformou, změnou a inovací a kde jsou hranice durkheimovské tradice.

Výběr uvedených tří autorů jako reprezentantů školy zdůvodňuje autorka třemi základními argumenty:

1. Jejich tvorba podle ní zahrnuje velmi důležité období v dějinách společenských věd – období přechodu od sociální filozofie k sociologii či etnologii, ke specializovaným disciplínám. Zajímavé přitom je, že tento přechod je zároveň doprovázen pojetím vědy, jež by sjednocovala úsilí přesné diferencovaných disciplín. Tyto dvě stránky jednoho procesu nacházejí podle autorky svůj jasný výraz v pracích uvedených badatelů.

2. Studium tvorby zmíněných tří autorů ukazuje podle Tarkowské spleťtost cest vědeckého dědictví, ukazuje, že inspirace a vlivy nejsou v této oblasti vždy přímé a bezprostřední. Autorka uvádí, že kdybychom chtěli schematicky znázornit závislosti a vzájemné souvislosti, nepůjdou prostě od Durkheima přes Maussa k Lévi-Straussovi, ale budou mít mnohem složitější podobu. To má ovšem ten důsledek, že ne vždy se lze omezit na jeden přesně určený problém, na jehož základě by bylo možné jednoznačně hovořit například o kontinuitě a trvalosti nebo o narušení vědecké tradice. Autorka se zabývá právě Durkheimem, Mausem a Lévi-Strausem proto, že analýza jejich díla jako určitého souboru, pojetí jejich tvorby jako určitého celku, jí umožňuje demonstrovat na jedné straně postupné a velmi zásadní přeměny v rámci školy, na druhé pak specifickou podobu věrnosti koncepci jejího zakladatele.

3. Výběr právě těchto badatelů má podle Tarkowské význam překračující potřeby a zájmy dějin sociologie. V jejich tvorbě se totiž objevují problémy, které nemusejí zajímat pouze historika sociálního myšlení. Neplatí to jen o koncepcích Lévi-Strausse, jež uvádějí do spleti problémů soudobých humanitních oborů, do spleti kontroverzí a otázek, které zatím zůstávají často bez odpovědi. Všechny tři uvedené autory zajímají otázky, jež jsou nadále pro společenské vědy aktuální: problém statutu sociologie, metodologické otázky společenských věd, jejich výzkumná vybava a problém spolupráce různých společenských disciplín. Všichni se zamýšlejí

nad rolí, významem a místem sociologie či etnologie mezi společenskými vědami.

Napsali jsme v souladu s tvrzením polské autorky vědomě sociologie či etnologie – a tato formulace vyžaduje objasnění. Jde totiž o to, že Tarkowská často používá termínu etnologie namísto sociologie a naopak, nebo používá těchto dvou termínů zároveň. Chce tím zdůraznit specifičnost jejich pojetí a rozsahu v tradici francouzského, zejména pak durkheimovského myšlení, kde se vzájemně prolínaly a nebyly přesně rozlišovány. Etnologie (Durkheim a Mauss používali spíše termín etnografie, aby zdůraznili popisný charakter této disciplíny) byla chápána jako složka sociologie. To se ovšem už nevztahuje na Lévi-Strausse, který ostatně raději používá termínu antropologie.

V souladu s celkovou koncepcí a zaměřením knihy zajímá E. Tarkowskou Durkheim především jako zakladatel školy a autor pojetí, jehož důsledky, modifikovanou podobu, kontinuitu nebo absenci hledá v tvorbě jeho pokračovatelů. Marcel Mauss ji zajímá především jako typický reprezentant přeměn a inovací, ale i tradice a kontinuity v rámci francouzského sociologického myšlení. Z tohoto hlediska zasluhuje Mauss zvláštní pozornosti a jeho dílo je velmi zajímavé. Plní totiž zprostředkující funkci mezi „starým“ a „novým“ ve francouzské sociologii. Obsahuje prvky, které svědčí o věrnosti Durkheimově koncepci, zároveň však vnáší mnoho novátorského do etnologického myšlení své doby. Konečně Lévi-Strauss jako v jistém smyslu zatím poslední bod cesty, již doposud prošla francouzská sociologická škola, zajímá autorku z hlediska pojetí etnologie, její metodologie a některých výsledků, k nimž pomocí ní dospěl, z hlediska souvislosti své tvorby s koncepcemi zakladatele francouzské sociologické školy a s její vědeckou tradicí a z hlediska přeměn a modifikací, jaké ve srovnání s onou minulostí charakterizují jeho pojetí etnologie.

Celá kniha polské autorky má především srovnávací charakter. Není syntézou tří monografií. To autorku nutí, aby omezila a zúžila svoje úvahy na určitou oblast, jež by umožnila srovnání a jež by zřetelně znázornila analyzované změny i kontinuitu, formy a podoby dědictví. E. Tarkowská upozorňuje, že výběr zmíněné oblasti nebyl pro ni jednoduchým úkolem, a to proto, že se ukázalo nemožné provést srovnávací analýzu v rovině jednoho přesně vymezeného problému, který by byl stejně reprezentativní pro tvorbu každého z uvedených autorů a který by zároveň reprezentoval metodologické přeměny, k nimž došlo v sociologii (či spíše etnologii) od Durkheimových dob po koncepci Lévi-Strausse. Obtíže, s nimiž se v tomto případě srovnávací analýza potýká, vyplývají podle autorky ze dvou skutečností. Předně z už zmíněné složitosti procesů vědeckého dědictví a za druhé z imanentních znaků tvorby uvedených badatelů. Z tohoto hlediska má jejich tvorba některé společné vlastnosti: je bohatá a mnoho-

stranná z hlediska svých zájmů a má polemický charakter. A právě tyto vlastnosti ztěžují vymezení oblasti srovnávací analýzy a znemožňují její zúžení a koncentraci na jeden určitý problém. Z toho důvodu byla autorka nucena pojmut onu srovnávací oblast dosti široce a zahrnout do ní značně různorodé fragmenty, problémové okruhy a prvky vědeckého díla zvolených tří badatelů. Výsledkem je, že předmětem jejich srovnávacích analýz se staly hlavně dvě základní otázky tak či onak řešené jak Durkheimem, tak Maussem i Lévi-Straussem: 1. V jakém kontextu se u daného badatele objevuje zájem o původní společnost. 2. Jaké obecné pojetí etnologie či sociologie můžeme u každého z nich najít. Z těchto základních otázek se pak odvíjejí některé další metodologické otázky (problematika objektivit sociologie a etnologie, problematika celostního zkoumání společenských jevů a problematika multidimenzionality společenského života) i otázky předmětu zkoumání (problematika kategorií lidského rozumu, problematika původního myšlení a problematika mýtů).

Srovnání těchto prvků tvorby zmíněných autorů je provedeno ve třech kapitolách. Z nichž první má název *Emil Durkheim: propozice etnologie*; zabývá se sociologií a etnologií v Durkheimově tvorbě, metodologickým kontextem zájmu o původní společnost, analýzou původního myšlení v Durkheimově díle, filozofickým a metodologickým kontextem této problematiky a vztahem zájmu o původní společnost k teorii náboženství v Durkheimově tvorbě.

Druhá je nadepsána *Marcel Mauss: kontinuita a změna*; klade si nejprve otázku, zda byl Mauss samostatným tvůrcem či spíše pokračovatelem Durkheimovým. Dále se zabývá specifickými znaky Maussovy tvorby, vztahem sociologie a etnologie v jeho díle a příčinami Maussova zájmu o původní společnost. Poté analyzuje jeho koncepci celostního sociálního faktu a koncepci vzájemné závislosti a spolupráce společenských věd. V závěru shrnuje úvahy o kontinuitě durkheimovské tradice a novátorství v Maussově díle.

Třetí kapitola, nazvaná *Lévi-Strauss: tradice a novátorství*, si všímá durkheimovské genealogie metodologických koncepcí Lévi-Strausse, sleduje, do jaké míry Durkheim nepřímo ovlivnil Lévi-Strausse prostřednictvím lingvistické teorie de Saussurovy a prostřednictvím tvorby Maussovy, analyzuje koncepci etnologie v díle Lévi-Strausse a rozebírá, jak byla aplikována jazykovědná pojetí v antropologii.

Čtvrtá kapitola, která má název *Durkheim, Mauss, Lévi-Strauss: badatelé původního myšlení*, usiluje o syntetický výklad jedné z klíčových otázek, již se všichni tři francouzští autoři zabývali: otázky smyslu studia původního myšlení pro soudobé společenské vědy. V této souvislosti si autorka všímá zejména toho, jakým způsobem zmínění autoři analyzovali mýtus a jak rozebírají takovou kategorii původního myšlení, jakou je čas.

V závěru se chce pokusit o určité hodnocení recenzované knihy. Protože však nemám etnologické vzdělání, musím se omezit pouze na ty části práce, o nichž se domnívám, že je možné se k nim vyjádřit i ze sociologického hlediska.

Předně je třeba konstatovat, že úkol, před který byla autorka postavena, je nadmíru obtížný. Předpokládá totiž hlubokou znalost vědeckého díla tří autorů, jejichž tvorba je velmi rozsáhlá a neomezuje se pouze na jeden obor. K její analýze je zapotřebí jak znalostí etnologických, tak i sociologických. Kromě toho ve dvou případech jde o autory, jejichž dílo je již uzavřeno a k jeho rozboru jsou proto nutné i znalosti z dějin sociologie. Ani ta skutečnost, že zejména práce Durkheimovy a Lévi-Strausse byly už mnohokrát rozebrány a komentovány, autorčinu úlohu neulehčila, ba právě naopak. Dále si musíme uvědomit, že psát srovnávací studii o třech autorech je vždy mnohem obtížnější než psát tři samostatné monografie.

Vezmeme-li v úvahu všechny tyto skutečnosti, můžeme konstatovat, že celkový výsledek není špatný. Autorka svou knihou přispěla k poznání některých nových stránek tzv. francouzské sociologické školy, zejména pokud jde o vztahy mezi jejími jednotlivými představiteli. Její kniha je i obecněji metodologicky poučná, a to z hlediska teoretického zpracovávání osudů vědeckého dědictví v rámci určité školy.

Na druhé straně ovšem studie není bez problémů. Hlavní vidím v tom, že zůstává příliš omezena pouze na sledování imanentního vývoje teorie a metodologie vybraných reprezentantů francouzské sociologické školy a širší sociální, ideologické a politické příčiny těchto proměn ponechává stranou. Dá se tedy napsat, že autorčina analýza končí tam, kde by marxistická sociologická analýza měla začínat. To neznámá, že by rozbor, který provedla, neměl svůj smysl. Jde však o to, že je naplněn pouze částečně. Ze sociologického hlediska to nejdůležitější mělo být teprve vykonáno. Práce E. Tarkowské zůstává sice cenným, nicméně pouhým východiskem další marxistické analýzy.

Jan Sedláček

Z příspěvků sovětských sociologů na VIII. světovém sociologickém kongresu v Torontu

VIII. mezinárodní sociologický kongres, který se konal ve dnech 19.–24. srpna 1974 v kanadském Torontu, byl poznamenán rozvíjející se krizí buržoazní sociologie a růstem autority marxismu-leninismu. K této skutečnosti přispělo zejména koordinované úsilí všech členů delegací ze socialistických zemí, obzvláště pak sociologů ze Sovětského svazu.

Sovětskou delegaci, vedenou F. V. Konstantinovem, tvořilo celkem 107 delegátů, kteří na kongres přivezli celkem 108 anotovaných referátů, z nichž některé mají nejen v rámci kongresu, ale i pro celou sociologickou vědu mimořádný význam.

Jedná se především o referát F. V. Konstantinova, jehož vystoupení mělo veliký úspěch, dále pak soudruhů Glezermana, Jovčuka, Fedosejeva, Amvrosova, Momdžjana a Rutkeviče, s jejichž projevy mělo dosud málo československých sociologů příležitost se seznámit.

Využíváme skutečnosti, že doslovné znění těchto referátů bylo v českém překladu uveřejněno v časopise *Společenské vědy v SSSR* 1975/1. a čtenářům sociologického časopisu přinášíme jejich stručný obsah.

M. N. Rutkevič:

Vývoj nových forem sociální integrace v socialistické společnosti

Řešení otázek vazeb integrace a diferenciací a možnost vzniku nových forem integrace v průběhu historického vývoje nabývá s rozvojem socialistické společnosti stále na významu a je stálým předmětem zájmu sociologů. Marxistická sociologie chápe diferenciaci a integraci jako vzájemně spjaté polární tendence každého procesu historického vývoje a jejich specifičnost hledá ve sféře společenské výroby, v systému ekonomických vztahů, což však neznamená, že přehlíží ostatní otázky života společnosti, které jsou relativně samostatné, mají na ekonomické vztahy vliv, nakonec jsou však vyjádřeny rozvojem ekonomických vztahů. Tuto skutečnost naprosto přehlíží nemarxističtí sociologové, kteří se pokoušejí zdůvodnit spencerovské analogie mezi národem a organismem. O společnosti uvažují „všeobecně“ a o diferenciaci a integraci ve společnosti bez vazby na historické období.

Referát se opírá o marxistický výklad zmíněných teoretických otázek. Pro socialismus

na jeho soudobé úrovni rozvoje je charakteristické další sblížování sociálních skupin pracujících ve smyslu jejich postavení v systému společenských vztahů a překonávání sociálně ekonomických rozdílů mezi nimi. Vývoj k sociální stejnorodosti je tedy formou sociální integrace v socialismu ve vztahu k výrobním prostředkům. Tato forma se projevuje především v progresivním sblížování všelidového a skupinového vlastnictví. Neméně významně je sblížování charakteru práce všech tříd a stupin. Vědeckotechnický pokrok vyvolává nezbytnost intelektualizace práce i ve výrobní sféře. To se projevuje jak v růstu absolutního i relativního počtu duševně pracujících, tak i v intelektualizaci fyzické práce. Vytváří se nová vrstva „dělníků-techniků“, v jejichž práci se spojuje kvalifikovaná duševní práce s neméně kvalifikovanou vědeckou prací, a paralelně probíhá technizace duševní práce u početných skupin inteligence a zaměstnanců.

Sblížování všech sociálních skupin socialistické společnosti a vrstev uvnitř těchto skupin ve sféře rozdělování je neméně závažným úkolem. Projevem problémů ve sféře rozdělování je nižší úroveň průměrných důchodů na vesnici než ve městech, rozdíly v úrovni příjmů v závislosti na kvalifikaci a vzdělání pracovníka, kde příjmy nekvalifikovanějších dělníků a vysokoškolsky graduovaných specialistů několikanásobně převyšují minimální mzdu. Toto rozpětí je podmíněno sociální nestejnorodostí práce a potřebou společnosti stimulovat práci, materiálně působit na úsilí pracujících o zvyšování kvalifikace. Rozdíly v úrovni příjmů mezi jednotlivými sociálními skupinami jsou v současné době méně podstatné než rozdíly uvnitř těchto skupin. Je však třeba vzít v úvahu, že reálné rozdíly v zabezpečení občanů jsou daleko menší než rozdíly ve mzdách a platech vzhledem k rychlému růstu fondů společenské spotřeby. Vedoucí úloha integračních procesů v rozvoji třídní struktury neznamená, že by v socialistické společnosti mizely diferenciační procesy. Nejzřetelněji se projevuje vzájemné sepětí diferenciací ekonomické a odborně technické. Základem sociálně třídní dělby práce jsou nejen rozdíly ve formě vlastnictví, rozdíly mezi městem a vesnicí, ale i rozdíly v charakteru práce (duševní a fyzické, organizátorské a výzkumné, kvalifikované a nekvalifikované) a v jejich oborech, jejichž překonávání znamená růst sociální stejnorodosti práce. Integrační procesy v sociální sféře dělby práce neznamenají však likvidaci odborné

technické dělby práce. Lze rovněž pozorovat vzájemné ovlivňování integrační a diferenciací tendence, přičemž diferenciací tendence se projevuje jako dominující. Prudký rozmach vědy a množství vědeckých informací totiž vyžadují, aby se většina vědců specializovala na stále užší vědní úseky. Diferenciace vědeckých znalostí a vědecké práce je neoddelitelná od diferenciaci a růstu specializace technických zařízení, jakož i praktických návyků nezbytných k jejich ovládnutí.

Integrační procesy v sociální struktuře za socialismu jsou tedy svou podstatou objektivní, nejsou závislé na vůli a přání lidí; zasahují i do sféry politiky a ideologie v tom smyslu, že subjektivní činitel velmi silně ovlivňuje objektivní proces, tj. přetváří proces živelný a ekonomický na plánovitý a dlouhodobě řízený. V tom vidíme ještě jeden ze specifických rysů integračních sociálních procesů za socialismu, který je nerozborně spjat s růstem jednoty společnosti.

F. V. Konstantinov:

Postavení sociologa ve společenském životě

Všechna úskalí současného lidstva a reálné hrozby namířené proti jeho existenci vyvěrají z anachronických a iracionálních sociálních vztahů. Žádné vědeckotechnické úspěchy nemohou samy o sobě přinést hledaný blahobyt a štěstí ani celku, ani každému jednotlivci. Je proto prvotním úkolem moderní sociologie proniknout do podstaty sociálních vztahů, odhalit zákonitosti jejich formování a postihnout blízké i vzdálené perspektivy společenského pokroku.

Potíže však způsobuje rychlá změna objektu poznání a neobyčejná dynamičnost naší doby, která klade na sociology odpovědnost za řešení životních problémů, protikladů a antagonismů mezi třídami, mezi státy a mezi různými společenskými soustavami. Sociologie, která by přehlížela tyto skutečnosti, by v tomto světě velkých nadějí i nepokojů nemohla projevit svůj skutečně nesmírný tvořivý potenciál. Aktivní pokrokovou roli může proto hrát jen ta sociologická teorie, která se opírá o objektivně existující historické zákonitosti a vychází z rozhodující úlohy lidových mas ve společenském vývoji.

Tyto skutečnosti již chápou i mnozí západní sociologové, kteří sami přiznávají, že hodnoty elity, ať je jejich původ jakýkoli, nikdy nesplynou s hodnotami společnosti, a tím méně i s hodnotami celého lidstva. My sociologové si hluboce vážíme nejrozličnějších vrstev inteligence, již jsme sami součástí, ale chápeme, že síly inteligence jsou založeny na hlubokém spojení s lidem, který je skutečným tvůrcem dějin. Jedině v tomto spojení se inteligence stává mohutnou sociální silou a její význam se v období vědeckotechnické revoluce ještě zvýší. Z tohoto hlediska každý sociolog musí žít v centru sociálního života a v ohnisku života lidových mas. Na tom závisí jak orien-

tace teoretického bádání, tak i obsah praktických rad a v konečném důsledku i úspěšná nebo neúspěšná práce sociologa jako společenského činitele.

Rada pozitivisticky orientovaných sociologů zastává názor principiální neslučitelnosti sociologie jako ideologie se sociologií jako „sociálním inženýrstvím“ a jiní (Merton, Barber, Horowitz) opět zdůrazňují sociální podmíněnost poznatků o společnosti jako problém samé podstaty sociologie jako vědy, což se stává předmětem nové sociologické disciplíny — „sociologie sociologie“. Tyto názory vyplývají především z nesprávné interpretace otázek o sociální podmíněnosti daných poznatků, uplatňovanou marxismem na základě východiska člověku dostupné poznatelnosti světa a jeho schopnosti adekvátně odrazet objektivní realitu, tedy i sociální. Jedním z nejdůležitějších úkolů sociologie jako vědy je proto zkoumání obecných zákonů společenského vývoje a zvláštnosti působení těchto zákonů v konkrétním společensko-historickém prostředí. Rezignace na vědeckou analýzu obecných sociologických zákonitostí, na spjatost sociologie s filozofií vede obyčejně k empirismu v sociologii a orientuje je jen na studium jednotlivých stránek společnosti.

Je jisté, že empirické výzkumy zaujímají důležité místo v sociologii, ale jejich absolutizace vede k velkému počtu mikroteorií, které jsou v důsledku svojí povahy mezi sebou neporovnatelné a znemožňují vzájemné ověření, což neumožňuje zkoumat reálné možnosti společenského vývoje a také předurčuje relativistický přístup výběru samostatných faktů. Kritériem pravdy je zde — jako všude — jen praxe společenského vývoje. Dějinná praxe lidových mas a národů. Základní teoretické teze marxistické vědy o společnosti, které se v současné době stávají majetkem celé pokrokové inteligence, dovolují utvořit zdůvodněné praktické závěry o podstatě vzájemného vztahu sociologie a politiky, sociologie a společnosti, sociologa jako vědce a praktického činitele. Marxistická filozofie nezná otázku, zda je sociolog pozorovatelem, nebo účastníkem života společnosti. Sociolog tím, že realizuje vědecké poznatky, se zúčastňuje rozpracování sociálních cílů, prognózování a plánování sociálních procesů a politiky.

Sociologická teorie zdůvodňuje hlavní směr společenského vývoje v každém konkrétním časovém úseku, odhaluje jeho zákony, hybné síly a mechanismus rozlišování podstaty a charakteru politických událostí. Tímto způsobem je nerozlučně spjata s politikou a s praxí řízení společenských procesů. Sociolog se tak přímo podílí jak na vypracování konkrétních sociálně politických cílů a úkolů společnosti, tak i na hledání nejhodnějších cest k jejich dosažení. Politická praxe je bez vědecké teorie slepá a teorie odtržená od života se mění v mrtvé schéma.

A. A. Amvrosov:

Perspektivy rozvoje rolnictva a zemědělské inteligence v sovětské společnosti

Jedním z nejdůležitějších směrů rozvoje současné sociologie se stále více stává výzkum zemědělského obyvatelstva, zejména vzhledem k tomu, že vlivem vědeckotechnické revoluce dochází k dalekosáhlým změnám ve struktuře zemědělského obyvatelstva, v obsahu a charakteru zemědělské práce, ve zvycích a psychologii lidí. Dochází ke zintenzivnění třídní diferenciace rolníků a k jejich prudkému kvantitativnímu poklesu. V podmínkách soukromého vlastnictví výrobních prostředků se rolnictvo neustále diferencuje a ztrácí rysy jednotné třídy. Drobní a střední rolníci nemohou v podmínkách vědeckotechnické revoluce obstát v konkurenci s monopoly, dochází k jejich zblácování či k přeměně na námezdní dělníky mocných agrárních monopolů nebo velkých majitelů půdy.

Zcela jiná je vývojová tendence rolnictva v socialistických zemích. Postupně mizí nejen rolnictvo, ale i třídy jako takové, upevňuje se sociální homogenita společnosti, ekonomická i kulturní úroveň vesniců se blíží úrovni obyvatel měst, třídní a jiné sociální rozdíly postupně mizí.

Dochází zde vlivem technického pokroku a růstu produktivity práce k plánovitému přesunu zemědělského obyvatelstva do ostatních ekonomických sektorů paralelně se zvyšováním životní úrovně rolníků, kteří se mění v třídu mohutných kolektivních výrobců, využívajících moderní vědy a techniky. Vytváří se solidární jednota dělnické třídy s kolchozním rolnictvem a jsou vytvářeny mohutné podněty k zavádění industriální kultury výroby. Z hlediska obsahu a kvalifikace práce, úrovně vzdělání a velikosti příjmů lze zde klasifikovat čtyři skupiny pracovníků. Jsou to:

1. inženýrsko-techničtí a administrativně správní pracovníci (7–10 %), na nichž závisí zavádění vědy a techniky do výroby, její intenzifikace, vědecká organizace práce a rozvoj sféry služeb; váha této skupiny se v podmínkách vědeckotechnické revoluce neustále zvětšuje;

2. mechanizátoři (12–14 %), sociálně nejaktivnější část kolchozního rolnictva, na níž spočívá zavádění racionalizačních opatření, novátorství, politické uvědomění a kulturní úroveň v družstvu;

3. pracovníci průběžných profesí (30–50 %), u nichž se předpokládají určité odborné znalosti a příprava a kteří vykonávají kvalifikované práce;

4. kolchozníci, kteří nemají speciální přípravu a vykonávají většinou jen manuální práce; tato skupina má tendenci k postupnému zániku.

Typickým rysem změny profesního složení pracovníků v zemědělství je neustálý růst inteligence na vesnici; podle charakteru práce se dělí na výrobní a nevýrobní. Venkov neustále žádá další kvalifikované pracovníky, jichž se v důsledku prudkého rozmachu so-

cialistického zemědělství stále nedostává – a to přes neustálé úsilí sovětského státu, který tento problém řeší zakládáním venkovských všeobecně vzdělávacích a vysokých škol.

Radikální změny byly zaznamenány i v celkovém profilu kolchozního rolnictva. Vyrůstli noví lidé, kteří mají tvůrčí vztah k vlastní práci a uvědomují si nutnost sepětí výsledků vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialistického zřízení, byla odstraněna někdejší izolovanost vesnického života, neustále roste úroveň vzdělanosti a kultury.

Nejdůležitější přeměnou v životě kolchozního rolnictva je růst jeho materiální úrovně. Reálné příjmy se v přepočtu na jednoho pracovníka zvýšily v období 1940–1970 5,6krát, v čemž hraje důležitou úlohu jednak zavedení fixní pracovní odměny, nezávislé na výsledcích daného hospodářského roku, jednak odměňování podle množství a kvality produkce. Postupně je zaváděno i důchodové zabezpečení rolníků.

V důsledku tohoto vývoje se zemědělství přibližuje průmyslu co do úrovně technické vybavenosti a organizace výroby. Rolník se stává kvalifikovaným pracovníkem a z hlediska úrovně technických znalostí se přibližuje průmyslovému dělníku.

P. N. Fedosejev:

Společenský význam vědeckotechnické revoluce

Vysoký růst koncentrace a centralizace ekonomiky podmiňuje růst měřítka uplatňování vědy v materiální výrobě samé. Jakožto hlavní prostředek zvyšování produktivity společenské práce se technika stává současně stále větší měrou nejenom zpředmětněnou lidskou prací, ale zpředmětněnými lidskými poznatky.

Narůstání a rozvíjení procesů vědeckotechnické revoluce závisí v rozhodující míře na podmínkách příslušného společensko-ekonomického řádu a ona sama je v podstatě zásadní kvalitativní změnou výrobních sil v důsledku toho, že se věda stala vedoucím činitelem rozvoje společenské výroby.

Pouze komplexním a syntetickým hodnocením všech specifických rysů jak společenské, tak i vědeckotechnické revoluce lze dostatečně adekvátně stanovit jejich podstatu a historický význam.

Pro buržoazní interpretace je příznačné snižování úlohy lidových mas v historickém procesu a „lidského prvku“ ve výrobě. Společným rysem těchto koncepcí je absolutizace významu vědy a techniky, které jsou interpretovány jako samostatný a přitom rozhodující činitel soudobých dějin.

Hlásání těchto zásad o bezmocnosti člověka v „technizované společnosti“ je však jen snaha svalit na vědce, vědu a techniku vinu za nedostatky společenského zřízení, za hromadné ničení lidských schopností a životního prostředí. Rostoucí moc vědy a techniky není však způsobena sama sebou, působí vždy v určitých sociálních podmínkách a v soula-

du s určitými cíli dané konkrétní společnosti, daných tříd, stran a států.

Věda a technika se tak stávají výrobními silami pouze úměrně svému sepětí s živou prací, pouze v činnosti pracujících, která je organizována a řízena v souladu s cíli dané společnosti a v ní převládajícího způsobu výroby.

Základem soudobé marxistické koncepce je tedy teze, že rozvoj výrobních sil a spolu s ním vzrůstající zespolenšťování výroby jsou materiálním předpokladem jak vědeckotechnického pokroku, tak i zásadních společenských proměn. Vědeckotechnická revoluce se střetla se zastaralým systémem společenských vztahů a značnou měrou přivodila zostření rozporů v kapitalismu. Nenahrazuje však nezbytnost sociální revoluce, naopak, ještě zvyšuje její naléhavost. V socialistickém zřízení se naproti tomu vědeckotechnický pokrok harmonicky slučuje s pokrokem společenským, umožňuje dosažení sociální rovnosti, humanizace práce, nejširšího rozvoje schopností a vloh osobností.

V této souvislosti je nutno zdůraznit, že rovnost chápeme v sociálním smyslu, totiž jako vytvoření stejných pracovních a spotřebních podmínek pro všechny, nikoli jako umělou nivelizaci schopností, vkusu, spotřeby a zájmů všech lidí. Vědeckotechnická revoluce formuje rovněž problémy v chápání a rozvíjení demokracie. Využívání nejnovějších objevů vědy a techniky při řízení vyžaduje velmi specializovanou přípravu, a tudíž stále větší profesionalizaci.

V buržoazní společnosti to vede k posílení technokratických tendencí, a tím k faktickému soustředování moci do rukou výkonných složek. Za socialismu je profesionalizace výkonných složek řízení v souladu se zvýšením úlohy zastupitelských orgánů na všech úrovních, jakož i masových společenských organizací.

Za velmi aktuální též považujeme otázku cílevědomého společenského působení na formování potřeb lidí a jejich způsobu života. Je však pro nás nepřijatelný takový model regulace lidského chování, jenž vychází z behavioristického chápání úkolu formování typu člověka, který by byl adaptován k „mechanické civilizaci“. Reprezentanti technokraticko-scientistického směru, který je na Západě dost rozšířen, považují vědeckotechnický pokrok samý — odtržené ode všech společenských změn — za panaceum na všechny obtíže, automaticky řešící všechny problémy, jež pro lidstvo vyvstávají.

Mluvíci protikladného antiscientistického směru, kteří vystupují z pozic abstraktního humanismu, vůbec odmítají uznat nové rozsáhlé možnosti, které člověku vědeckotechnická revoluce dává, poněvadž na ni svalují vinu za všechnu sociální bídu. Metafyzické odtržení vědeckotechnického pokroku od konkrétních historických podmínek, v nichž k němu dochází, pak vede ke klamnému protikla-

du: „Buď pokrok vědy a techniky, nebo pokrok člověka“.

Naším hlavním východiskem pro chápání problémů soudobé civilizace je idea jednoty vědeckotechnického, sociálního a mravního pokroku. Vědeckotechnická revoluce zvyšuje míru sociální i morální odpovědnosti lidí, protože síly, které člověk vytvořil, mohou ohrožovat samu existenci lidstva.

Ch. N. Momdžjan:

Úloha dialektiky a srovnávací historické metody při studiu civilizace

V soudobé západní sociologii je možno pozorovat růst zájmu o srovnávací historické metody, jejichž přínos pro řadu vědních oborů kladně hodnotí i marxistická věda. I při velkém významu komparativního přístupu, zejména pro zkoumání vyvíjejících se jevů a pro zjišťování podobností a rozdílů jevů stejného řádu na různých stupních historického vývoje, není možno se nezmínit o určitých negativních prvcích, které se začínají uplatňovat tehdy, dochází-li k absolutizaci komparativního poznávání věcí nebo k izolaci srovnávací historické metody od ostatních, univerzálnějších metod.

Srovnávací historická metoda se při tomto nesprávném pojetí transformuje pouze na sféru fenomenologie a hledání bezobsažných analogií, které jsou pak využívány i k závěrům o konvergenci zcela neslučitelných sociálních systémů.

Ovšem ani při správné aplikaci nepostačuje tato metoda sama o sobě k řešení takových zásadních filozoficko-historických problémů, jako je odhalení podstaty různých civilizací. K tomu je zapotřebí komplexní metody, která by vysvětlila podstaty různých civilizací, podmínek jejich vzniku, rozvoje a zániku. Touto metodou je dialektika v celém svém rozsahu; pro ni je historický komparativní princip pouze jedním z více hledisek.

Hybné síly každé civilizace jsou skryty v jejím samém jádru, ve vnitřních protikladech, jejichž realizace vytváří dějiny civilizace, stupně jejího rozkvětu i úpadku. Uplatnění přístupu respektujícího tuto zásadu plně diskredituje všechny ostatní pokusy o vysvětlení osudu civilizace pouze na základě jednoho fenoménu — například vnějšího působení jiné civilizace —, vylučuje možnost ztotožnění různých civilizací a vyžaduje, aby byla vzata plně v úvahu sociální neslučitelnost „antagonistických společenských soustav“.

Z hlediska dialektické metody je každá civilizace soustavou vzájemně se ovlivňujících strukturálních prvků, které však nejsou stejné důležité. V základech každé civilizace spočívá jeden základní, určující prázák. Tento fenomén byl mnohými západními sociology hledán v duchovních činitelích (náboženství, světový názor, ideologie atd.). Skutečné dějiny lidstva však svědčí nevyvratitelně o tom, že ani náboženské, ani jiné světové názory nejsou prvotními činiteli, neboť jsou samy determinovány materiálními podmínkami života

lidí a jsou specifickými formami odrazu těchto podmínek. Prazákadem každé civilizace může být jen materiální výroba a historicky podmíněný výrobní způsob jako prvotní fenomén, bez něhož lidská společnost nemůže existovat.

Cesta k vědeckému chápání a srovnávání civilizací je tedy velmi těsně spjata s učením o společensko-ekonomických formacích, které jsou základem všech civilizací, jež potom v dalším vývoji od sebe divergují v primární závislosti na tom, jak se daná formace individuálně modifikuje, jsouc ovlivňována zvláště: právními, politickými, etickými, estetickými, náboženskými a jinými názory.

Každá nová civilizace neguje již svým vznikem civilizaci předcházející, přitom však zachovává všechny podstatné materiální a duchovní hodnoty předcházejícího společenského vývoje. Ani jedna civilizace nemizí, aniž by vytvořila nutné předpoklady pro svou vlastní negaci a pro vznik nového systému výrobních a kulturních hodnot. Dialektika konstatuje skutečnost, že vývoj civilizací má vzestupný charakter, čímž však nevylučuje jevy stagnace ani regresivní pohyb.

Hluboké a všestranné poznání tak pohyblivé a dialekticky protikladné epochy, jako je naše, může být verifikováno pouze pružnými dialektickými pojmy, které postihují objekt v jeho vývoji a vlastním pohybu, v jeho mnohotvárných a konkrétních vazbách, včetně vazeb zprostředkovaných.

G. E. Glezerman:

Zákonitosti vzniku a zániku sociálních tříd
Historický přístup ke studiu třídní struktury společnosti, který je dnes celosvětově uznáván, je často chápán jako pouhá deskripce různých okolností, které objektivně vedly ke vzniku či zániku tříd. Definitivní a jedinou příčinu jejich formování je však nutno spatřovat pouze v jejich spjatosti s určitými společensko-ekonomickými formacemi, prosazujícími se na platformě výrobních vztahů. Primární úlohu tedy hrají faktory ekonomické. Ostatní faktory, zejména politické, které mnozí buržoazní vědci považují za prvotní, se na utváření a likvidaci tříd podílely tím, že majetkové rozdíly vyvolané změnami ve způsobu výroby pouze podporovaly, nebyly však primární příčinou jejich vzniku. Přesto by však pouhý živelný ekonomický vývoj, boj a střetávání mezi různými vrstvami společnosti nemohl v mnoha případech vést ke změně v sociální struktuře společnosti, kdyby neexistovala úzká vzájemná závislost mezi ekonomickými a politickými převraty, kdyby nedošlo k radikální změně politické struktury společnosti, která nakonec dovršila nástup nových tříd k moci. Mnozí nemarxističtí sociologové se snaží hledat příčinu zániku tříd současně postindustriální společnosti v odumírání starých forem práce, zejména ve změně struktury zaměstnanosti, v níž vidí zrod nové „třídy řídicích pracovníků“. Skutečnost však ukazuje, že je nesprávné směšovat profesní a třídní rozdíly ve společnosti. Třídní přísluš-

nost nemůže být určována profesně technickými znaky, ale pouze vztahem člověka v současné společnosti k výrobním prostředkům. Ani přesun podílu práce mezi výrobní a nevýrobní sférou nedokazuje relativní zmenšování, natož pak zánik proletariátu, protože i v terciární sféře dochází k adekvátnímu třídnímu rozdělení. Nejvyšší vrstvy „řídících pracovníků“ srůstají s vládnoucí třídou a naproti tomu převážná část inteligence se s vyrovnáváním rozdílů mezi dělnickými a úřednickými platy stává „kvalifikovanými výkonnými pracovníky“, postupně ztrácí své někdejší funkce ve výrobě a tím vším se sblížuje s dělnickou třídou.

Zvyšování kvalifikace pracovníků jako důsledek vědeckotechnické revoluce nevede k radikálnímu zvratu v rozdělení výrobních prostředků a nemůže tedy vyústit v zánik tříd. Tento úkol může splnit pouze revoluce sociální, jak dotvrzuje zkušenost Sovětského svazu a ostatních socialistických zemí. Výsledkem všech sociálních změn není za socialismu zesilování, nýbrž postupné překonávání třídní diferenciace, a konečně její definitivní likvidace. Zkušenosti socialistických zemí jsou pro sociologickou vědu závažné zejména proto, že dokumentují historicky novou, plánovitou a záměrnou přeměnu sociální struktury celé společnosti. I když socialistická společnost není z hlediska sociálního ještě zcela homogenní, byl již odstraněn hlavní rys třídní společnosti – přisvojování výsledků práce druhých z titulu postavení v určitém systému společenského hospodářství. Nastolení politické moci dělnické třídy je pouze nezbytným přechodným článkem, vyúsťujícím v likvidaci třídních rozdílů za předpokladu, že dozrály ty třídní síly, jež jsou s to nové úkoly řešit, že došlo ke změně obsahu lidské práce na základě vědeckotechnického rozvoje a že se sblížilo ekonomické a kulturní postavení všech sociálních skupin. Ani tvrzení, že formování socialistické inteligence vede k další diferenciaci společenských vrstev a k vytváření nové elity, či dokonce nové třídy, není opodstatněno. Rychlý růst počtu inteligence za socialismu je opodstatněn nutností dobrého fungování socialistické společnosti, kde vrstva pracovníků vykonávajících řídicí funkce zastupuje výhradně celospolečenské zájmy a je důkazem, že lid má široké možnosti uplatnění ve sféře duševní činnosti.

I ten fakt, že naprostá většina sovětské inteligence nepracuje v řídicích funkcích, ale sama patří mezi kvalifikované výkonné pracovníky se stejným platovým zařazením jako kvalifikovaní dělníci, jasně vyvrací tvrzení o nové elitě.

Díky obrovskému růstu produktivity práce se za socialismu rozdělení společnosti na třídy stává historickým anachronismem.

M. T. Jovčuk:

Některé sociologické problémy rozvoje v podmínkách dnešní vědeckotechnické revoluce
Vývoj společnosti v posledním čtvrtstoletí dokazuje, že s prohlubováním vědeckotechnické

revoluce se stále zintenzivňuje její dopad nejenom na materiálně technickou základnu společnosti, ale i na sféru duchovního života lidí.

Radikální změny v oblasti duchovní kultury společnosti vyvolané vědeckotechnickou revolucí se však kvalitativně odlišují v obou protikladných společenských řádech — socialismu a kapitalismu.

Zcela jasně lze sledovat spotřebitelsky vnímaný postoj ke kultuře a duchovním hodnotám v kapitalistických zemích, který omezuje zaváděním tzv. „masové kultury“ intelektuální obzor pracujících pouze na pasivně, konzumně chápané osvojování některých elementárních statků vzdělání a kultury. Toto vše vyúsťuje v odcizování člověka a společnosti, v bezideovost při volbě forem duchovní kultury, v současnou koexistenci reakčního nacionalismu s kosmopolitním unitarismem, který se zobrazuje v neodpovídajících názorech o kulturní rovnosti „jednotné západní civilizace“, kterou prý vědeckotechnická revoluce vyvolává.

Ve skutečnosti tato západní masová kultura odvrací pozornost širokých vrstev obyvatelstva od palčivých sociálních problémů do oblasti bezmyšlenkovitého a bezcílného trávení volného času a časem vyvolává protesty proti těmto pseudokulturním standardům buržoazního života, které jdou až k nihilismu a anti-kultuře.

Za socialismu vědeckotechnický rozvoj napopak evokuje masy ke zvýšení úrovně kulturního a technického vzdělání, je materiální základnou nepřetržitému růstu duchovních potřeb osobnosti a předpokladem jejího všestranného rozvoje již tím, že stírá až odstraňuje rozdíly mezi fyzickou a duševní prací.

Socialistický stát sám kryje výdaje spjaté s duchovními zájmy lidí a s rozvojem osobnosti a soustavně pečuje o rozšíření rejstříku duchovních potřeb obyvatelstva, ale také o jeho prohloubení a zvýšení, usiluje o vyrovnání stupně vývoje duchovních kultur různých sovětských národů tím, že masově vychovává jejich národní inteligenci. Nebezpečí inklinace části příslušníků společnosti k pouze pasivnímu vnímání hodnot duchovní kultury vyvolává v poslední době nutnost aktivnější zapojit pracující do tvůrčí činnosti v kulturní oblasti, která se má stát oblastí duchovního využití i neprofesionálních umělců. Jde tedy o intelektualizaci veškeré činnosti pracujících v socialistické společnosti, která vyvolává ohromné rozšíření kulturní tvořivosti v každodenním životě širokých vrstev obyvatelstva ve městech i na vesnici.

Nelze proto souhlasit s tzv. „sociálním pesimismem“, který negativně posuzuje všechny důsledky vědeckotechnické revoluce pro lidskou kulturu, akcentuje především ekologickou a demografickou krizi, z nichž ve svých představách vyvozuje nebezpečí degradace osobnosti, úpadek lidských schopností a degeneraci člověka, vedoucí k „éře robotů“.

Je pravda, že soudobý kapitalismus, založený na honbě za nejvyšším ziskem, nemůže sám vytvořit přijatelné předpoklady pro život člověka v podmínkách vysokého stupně vědeckotechnického rozvoje a ani není s to odvrátit hrozbu „ekologické katastrofy“, již dlouhou dobu zaměstnávající západní sociology, kteří pod jejím vlivem docházejí k různým pesimistickým, antisocialistickým teoriím o omezení ekonomického rozvoje, o mezích růstu atd.

Ekologické krize se pak využívá v utopických projektech tzv. „morálky životního prostředí“ k zastírání pravé podstaty nemohoucnosti kapitalistického systému i k potvrzení, že obtíže vznikající jako důsledek jsou i v socialistických zemích totožné.

Je pravda, že socialismus neodstraňuje ekologické problémy automaticky; ty jsou však předmětem soustředěného úsilí celé společnosti o vytvoření předpokladů pro nastolení harmonického vzájemného vztahu mezi člověkem a přírodou, modelu socialistického životního stylu, v němž člověk není konzumentem, ale tvůrcem.

Jiří Patočka

Celostátní konference „Problémy zaměstnaných žen“

U příležitosti Mezinárodního roku ženy uspořádal Dům techniky ČVTS v Pardubicích spolu s Vysokou školou ekonomickou v Praze ve dnech 15.–16. dubna 1975 v Chrudimi celostátní konferenci na téma *Problémy zaměstnaných žen*.

Konference se konala za převážné účasti žen (asi 70 žen a 20 mužů). Mezi zúčastněnými byl značný počet pracovníků oddělení pro кадровou a personální práci, sociálních pracovníků a podnikových sociologů a psychologů. Nechyběli ani pracovníci vysokých škol a výzkumných ústavů, českého ministerstva práce a sociálních věcí a funkcionáři ROH a Svazů žen.

V úvodním vystoupení zdůraznila členka předsednictva ÚV Českého svazu žen B. Matoušková význam konání konference v rámci Mezinárodního roku ženy, který lze považovat za mimořádný úspěch Světové demokratické federace žen. Vyzvedla myšlenku, že úplné osvobození ženy je podmíněno v prvé řadě vítězstvím dělnické třídy a dále ekonomickou samostatností ženy.

Marxistickému řešení ženské otázky byl věnován referát M. Šolcové (Ústav marxismu-leninismu Univerzity J. E. Purkyně v Brně). Autorka poukázala na to, že v minulých letech nebyla dostatečně systematicky věnována pozornost marxistickému objasňování postavení ženy ve společnosti, byla podceňována ideová výchova žen a s ní spjatá otázka jejich občanské angažovanosti. Dosud přezívá názor, že stačí ženu zrovnoprávnit politicky a právně. Dosahování ženské rovnoprávnosti je však dlouhodobý proces, který je spjat s celkovou revoluční přeměnou celé společnosti.

Z poznatků klasiků marxismu, kteří prokázali spjatost postavení ženy ve společenském procesu se způsobem výroby a dělby práce, vyplývá, že proces realizace emancipace ženy nelze chápat jako pouhé zařazení ženy do výrobního procesu, ale jako proces, jehož řešení tkví v přeměně staré společenské dělby práce v její novou, komunistickou podobu, a tím i v dosažení nové kvality v dělbě činnosti mezi mužem a ženou. Tento proces je ve své podstatě integrálně spjat s řešením emancipace lidstva a s obsahem komunistické revoluce. Na tuto souvislost poukazovali klasikové marxismu-leninismu, když zdůrazňovali, že chce-li lidstvo uskutečnit své vlastní osvobození, musí také dosáhnout rovnosti obou pohlaví. Účast ženy na tvorbě společenských hodnot pak pokládali za vychozí podmínku její emancipace.

Naše společnost se programově s těmito myšlenkami ztotožnila, jejich teoretickému i praktickému řešení však zůstala mnoho dlužna. Ve sféře pracovního postavení ženy se někdy dělá rovnítko mezi mužem a ženou bez ohledu na fyziologicko-biologické odlišnosti ženy, které vyžadují přízpůsobení techniky zvláštností ženské pracovní síly, výběru určitých profesí apod. Nová podoba práce žen není jistě v dostatečném souladu s vybavením služeb a obchodu a dalších zařízení, která ulehčují a postupně odstraňují domácí práce.

E. Bártová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) ve svém příspěvku *Rovnoprávnost žen v oblasti vzdělání a pracovní činnosti* provedla analýzu vývoje postavení ženy v těchto dvou významných sférách v kapitalistické a socialistické společnosti. Ukázala na to, že poválečná éra ve světě znamená neustálý a prudký růst vzdělanosti vůbec a ženské vzdělanosti zvláště. V kapitalismu je však dosud zachován značný důraz na tradiční roli a k ní orientované vzdělání ženy, které je v tomto kontextu omezeno na převážně ženské obory.

Socialistický systém má naproti tomu zájem o maximální zapojení žen do společenského pracovního procesu, a proto usiluje o to poskytnout jim k tomu přiměřenou přípravu.

Vzdělanost žen v socialistických zemích dosahuje neobyčejného rozmachu jak o do svého obsahu, tak co do rozsahu. Celkový podíl dívek na počtu studentů všech úrovní školského systému zde dosahuje nejen zpravidla vyšších hodnot, ale vykazuje značný trend k technizaci ženského vzdělání a k nástupu žen do netradičních oborů.

Příprava pro život je přirozeně v úzké vzájemné vazbě na konkrétní profesionální uplatnění. Role manželky je dominantou určující životní dráhu ženy v kapitalistických státech. Jestliže má žena zaměstnání, je považována většinou za něco druhotného a doplňkového. Základem prestiže a postavení ženy je manželství.

Marxistická koncepce ženské otázky zdůrazňuje zapojení ženy do společenské produktivní

práce jako předpoklad dosažení její rovnoprávnosti. V našem národním hospodářství se ženy podílejí 47,6% na počtu pracujících a jejich účast ve společenském pracovním procesu je i objektivně zcela nezbytná. Svoji prestiž a postavení odvozují ze své práce ve prospěch společnosti.

Závěrem autorka referátu poukázala na některé problémy související jednak se zaměstnaností žen (jako např. konflikt rolí, společenské služby atd.), jednak se stupněm dosažení rovnoprávnosti, kdy ještě přetrvává řada nedostatků (diskrepance v oblasti mezd a nedostatečná účast žen na řízení). Zdůraznila však, že jde o problémy historicky omezeného charakteru, které se v procesu emancipace ženy — jako jednomu ze základních procesů přetváření socialistické společnosti — budou postupně řešit. K tomu je ovšem třeba aktivní účasti nás všech.

M. Bartošová (Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Bratislava) se ve svém referátu zabývala *některými problémy pracujících matek*.

Vzhledem k nastoupené sociální politice našeho státu lze očekávat, že pracující matka má a bude mít dvě až tři děti, přičemž i matka tří dětí se do 35 let definitivně vrátí ke své ekonomické činnosti a do 40 let bude mít děti ve školním věku a mnohé již ve věku dospívání.

Pracující matka, a to ve všech věkových ročnících, nese však většinu povinností spojených s domácností. Dochází sice k částečnému přebírání některých prací mužem, je však nutno konstatovat, že zatímco v ekonomické činnosti ženy velmi rychle přebíraly a přebírají práce, které byly dříve považovány za výhradně mužské, muži se zdaleka ne tak rychle zapojují do ženských prací v domácnosti, což vyúsťuje v závažný rozpor mezi požadavky žen na volný čas a jejich možnostmi.

Je tedy třeba, aby společnost zabezpečovala ženě takové podmínky, aby byla ochotna mít děti, přičemž je nutno vycházet z toho, že jde o pracující ženu, která jednak do rodinného rozpočtu přináší svůj vlastní příjem, jednak chce uplatnit své schopnosti a kvalifikaci v ekonomické činnosti.

Dnešní situace je však stále taková, že pohled na ženy a muže je rozdílný. Například nikde na pracovištích nejsou muži nuceni zvedat více, než dovoluje pro ně předepsaná norma. Je však obtížné docílit, aby ženy nebyly nuceny zvedat více než předepsaných 15 kilogramů.

Totéž se týká postojů k delšímu uvolnění z práce. Ačkoli matka, která zůstává doma s narozeným dítětem, plní svoji povinnost vůči společnosti právě tak jako voják, který je uvolněn pro základní vojenskou službu, je absence žen hodnocena negativněji než absence mužů.

S přibýváním osamělých žen s dětmi vzrůstá též potřeba zvláštní péče společnosti o tyto neúplné rodiny, kde jsou problémy ekono-

mické, psychologické, výchovné, organizační a jiné.

J. Bauerová (Vysoká škola ekonomická, Praha) se věnovala *otázkám změn ve struktuře a pracovním uplatnění ženské pracovní síly v období vědeckotechnické revoluce*. Vědeckotechnická revoluce nevyvolává jen nové jevy ve vědě, technice, technologii, v sociální struktuře a dalších oblastech, ale zvýrazňuje a urychluje procesy, které v latentní podobě trvaly řadu let a někdy i staletí. Tato skutečnost se plně potvrzuje při studiu ženské pracovní síly.

Pro ženskou pracovní sílu jsou v období vědeckotechnické revoluce charakteristické tyto základní rysy:

1. Kvantitativní růst zaměstnanosti žen. V průměru je zaměstnána každá třetí žena. Dosud však trvá rozdíl v zaměstnanosti žen mezi socialistickými zeměmi a vyspělými kapitalistickými zeměmi. Ve všech socialistických zemích činí dnes zaměstnanost žen více než 40 %, z celkového počtu obyvatel. Ve vyspělých kapitalistických zemích se tento podíl pohybuje mezi 27–38 %.

2. Změny ve struktuře ženské pracovní síly. Tento rys je bezprostředně podmíněn rozvojem vědeckotechnické revoluce, mechanizací a automatizací výrobních procesů a rozvojem moderních odvětví národního hospodářství. Vědeckotechnická revoluce snižuje v tradičních průmyslových odvětvích fyzickou namáhavost práce a tak zpřístupňuje mnohé obory (chemii, strojírenství a jiné) ženské pracovní síle. Dochází k přechodu pracovní síly z odvětví materiální výroby do odvětví služeb; tento přechod je typický především pro ženy. Růst produktivity práce a rozvoj primární sféry lze poměrně rychle zabezpečit zavedením úplné mechanizace a automatizace. Podíl ženské pracovní síly v těchto odvětvích klesá, je uvolněn do oblastí služeb. V současné době je rozvoj terciární sféry v podstatě závislý na zvyšování počtu pracovníků. Ovšem ani tato sféra není uzavřena vědeckotechnickému pokroku a do budoucna je třeba zvažovat i otázky zaměření a kvalifikačních nároků na ženskou pracovní sílu v této sféře.

Strukturní změny v oblasti pracovních sil vedou mimo jiné k tomu, že v ČSSR roste počet feminizovaných odvětví – v roce 1948 jsou to 2 ze 17, v r. 1973 již 11 z celkového počtu 19 odvětví. Postupně se feminizují i profese a obory, kde ženská pracovní síla byla dříve zvláštností.

S feminizací některých odvětví je spojeno mnoho problémů platových, organizačních a jiných. Kořený některých těchto problémů nacházíme již v dobách počátků průmyslové revoluce, kdy ženská pracovní síla vstupovala do procesu společenské produktivní práce jako síla – ve srovnání s mužskou pracovní silou – druhořadá.

Je třeba zkoumat i otázku, zda také v budoucnosti bude zachováno rozdělení prací na mužské a ženské. V současné době orientace žen na některá odvětví přes obrovské změny

v ekonomice, životní a kulturní úrovni stále trvá. Názor, že toto rozdělení je neoddelitelným atributem ekonomické činnosti žen, lze přijmout pouze pro blízkou budoucnost. Sklon žen k určitým profesím bude trvat do té doby, dokud věda a technika nezpřístupní povolání, která dnes ženy ještě nemohou fyzicky zvládat nebo která je ohrožují jako uchovatelky rodu. Pro vzdálenější budoucnost se zdá přijatelnější myšlenka, že rozdělení prací na mužské a ženské přestane v dnešním vyhraněném měřítku existovat.

3. Růst vzdělanosti žen nastává zejména po druhé světové válce. Růst a zaměření kvalifikace žen jsou podmíněny nejen hospodářským a vědeckotechnickým pokrokem, ale především třídním uspořádáním společnosti. ČSSR patří mezi země s vysokou vzdělaností žen. Středoškolské studium je v našich zemích dnes již feminizováno. I zde studují dívky obory, chápány dříve tradičně jako chlapecké. Zbytky starých tradic se projevují ve feminizaci nebo maskulinizaci některých fakult vysokých škol.

4. Zaměstnanost žen s dětmi. Matky se po vyčerpání zákonných možností mateřské dovolené vracejí zpravidla zpět do pracovního procesu.

5. Vědeckotechnická revoluce ovlivňuje ty stránky života společnosti, které jsou pro rozvoj osobnosti ženy rozhodující – mění obsah práce, vede ke zkracování pracovní doby a prodloužení volného času. Tím přispívá ke změně životního stylu a spoluvytváří nový model ženy, rovnocenného spolupracovníka muže.

Problémy, které vznikají ze zaměstnanosti žen-matek pro mladou rodinu, se zabývala ve svém vystoupení M. Hrdá (Ministerstvo práce a sociálních věcí ČSR). Vymežila nejprve mladou rodinu jako rodinu, kde věk manžela nepřesáhá 34 let bez ohledu na věk manželky. Mladé rodiny tvoří zhruba jednu čtvrtinu z celkového počtu rodin v ČSR. Ekonomická aktivita žen v mladých rodinách je velmi vysoká (77 %).

V současné době je rodina základním článkem naší společnosti a lze soudit, že ani v souvislosti se zánikem státu, práva a jiných institucí nedojde k zániku rodiny, protože není politickým útvarem. Rodina plnila a plní řadu významných funkcí, i když v průběhu jejího vývoje došlo v plnění těchto funkcí k významnému procesu. Obecně jsou uznávány tyto základní funkce rodiny:

1. biologicko-reprodukční
2. výchovná a socializační
3. ekonomická
4. emocionální a kulturní

1. Z hlediska biologicko-reprodukční funkce má mladá rodina mimořádný význam, neboť ženám do 34 let se rodí kolem 97 % všech dětí. Cílevědomou populační politikou se podařilo podstatně zlepšit reprodukci obyvatelstva ve všech krajích. Vhodnými stimuly lze tedy reprodukční funkci obyvatelstva ovlivňovat. Vedle ekonomických stimulů má velký

význam i vytvoření vhodného propopulačního klimatu, zvýšení prestiže manželství, rodiny, rodičovství.

2. Funkce výchovná a socializační má velký význam pro kvalitu populace. Rodina by měla sehrát pro děti úlohu zprostředkovatele v získání vzorů a norem chování, vztahu k práci, k budoucímu povolání, k veřejným problémům. Výchova dětí v rodině má základní význam pro vytváření životních cílů dětí a výběru prostředků k jejich dosažení. Rozsah výchovné funkce rodiny se značně snížil tím, že společnost převzala řadu úkolů v této oblasti. Avšak sociální chování, jemuž se dítě naučilo v rodině, se přenáší v určitých úpravách i do chování vně rodiny.

3. Funkce ekonomická doznala značných změn. Není již převážně funkcí výrobní, její hlavní náplň je spotřeba. Hmotné zabezpečení rodiny závisí nejen na příjmu rodiny, je úzce spjato s celkovou hospodářskou úrovní státu, s podílem státu na ekonomické funkci rodiny (ekonomická opatření státu ve prospěch rodin s dětmi, mzdová politika, výstavba bytů, jesli, mateřských škol, služeb pro domácnost ap.).

4. Emocionální funkce je jedním z hlavních stabilizačních činitelů současné rodiny. Roste technizace a pracovní tempo a jedinec je stále více zatahován do neosobních vztahů a vazeb. Všechny tyto a řadu dalších vlivů nutně potřebuje kompenzovat v intimitě rodinného prostředí. V tomto tkví rostoucí význam rodiny jako harmonického prostředí pro vývoj normální a vyrovnané osobnosti.

V současné době dochází v rodinách úspěšných průmyslových společnostech k částečnému přesunu autority z otce na matku. Jakmile žena vstoupila do zaměstnání a veřejného života, byla schopna převzít i řadu funkcí do té doby výlučně mužských, zejména zabezpečení rodiny po hmotné stránce a funkci zprostředkovatele s vnějším světem.

Zabezpečování národních funkcí ve změně sociální situace může ohrožovat žádoucí stabilitu mladé rodiny. Účinnou pomocí mladým rodinám při řádném plnění jejich sociální role je citlivý přístup odpovědných vedoucích pracovníků k problémům mladé rodiny.

*

Na závěr konference vystoupila řada přítomných s diskusními příspěvky, které se dotýkaly široké škály praktických problémů spojených s ženskou zaměstnaností, například otázek výstavby zařízení pro předškolní a školní děti, společného stravování, péče o pracující ženy ve výrobních podnicích, uplatnění kvalifikace žen a jiných závažných otázek, které se stále ve větší míře dostávají do popředí zájmu vědecké fronty i odpovědných pracovníků společenské praxe.

Libuše Lišková — Marie Tláskalová

Mladí technici a jejich představy o některých aspektech v odměňování

Odměňování patří k těm otázkám, o něž je ve společnosti poměrně veliký zájem. Někdy může dokonce vzniknout dojem, že má primární význam a mělo by na sebe soustředit prvořadou pozornost celé společnosti.

V socialistické společnosti se realizuje zásada „Každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“ jako hlavní princip organizace ekonomického a sociálního života. Realizace této zásady implikuje diferencovanou odměnu podle množství a kvality práce. Problém spočívá v tom, zda platová diferenciace je natolik zřetelná, aby mohla vyjádřit rozdíly ve vykonané práci. Pro rozvoj socialistické společnosti je škodlivé jak rovnostářství, tak i nadměrná, ekonomicky neodůvodněná diferenciace. Na škodlivost vysokých mezd upozornil V. I. Lenin v práci *Nejbližší úkoly sovětské moci*.¹

Realizace socialistické mzdové politiky není jednoduchá, neboť probíhá ve složitých ekonomických, sociálních a politických podmínkách. Je známo, že zejména v šedesátých letech bylo v ČSSR věnováno této otázce mnoho pozornosti. Mezi různými požadavky nechybělo podstatné zvýšení platové diferenciace mezi jednotlivými kategoriemi pracovníků, zvláště se zdůrazněním jednoho aspektu kvalifikace — vzdělání.

Tato situace vedla pracovníky Ústavu marxismu-leninismu ČVUT k záměru provést poměrně rozsáhlý výzkum části mladých techniků a zjistit jejich názory a postoje k této otázce. Jedním z dílčích cílů výzkumu bylo zjistit názory na stanovení minimální mzdy a horní hranice mezd a platů v Československu, na celkovou délku platové stupnice a stupeň platové diferenciace mezi vybranými kategoriemi pracovníků průmyslových závodů. Slo mimo jiné o konfrontaci představ a skutečné platové diferenciace a současně o zjištění, do jaké míry mladí technici přijímají realizaci zásad socialistického odměňování.

Předmětem článku je rozbor představ a postojů příslušníků mladé technické generace, kteří studovali při zaměstnání na vysoké škole technické, o některých aspektech odměňování v socialistické společnosti. Jsou sledovány postoje k minimální mzdě a horní hranici mezd a platů a dále pak představy o plattech a platových rozdílech mezi základními kategoriemi pracovníků průmyslového závodu (podniku). Zároveň je zhodnocen význam vybraných faktorů pro spokojenost s prací (v zaměstnání).

Zpracování problému je založeno na výsledcích sociologického šetření provedeného v r. 1967 a 1972.² Jde v podstatě o opakovaný výzkum, jímž mělo být ověřeno, k jakým změnám

¹ Viz Lenin, V. I.: *Nejbližší úkoly sovětské moci*, Spisy, sv. 2. Praha, SNPL 1954.

² Výzkum studentů dálkového a večerního studia

v r. 1967 a 1972 byl proveden ve spolupráci s M. Honzíkem. Výzkumy z let 1964–1965 jsou výsledkem individuální práce.

nám dochází v názorech a postojích příslušníků mladé technické inteligence a do jaké míry jsou výsledky získané v r. 1967 náhodné či mají obecnější platnost. Oba výzkumy navazovaly na předcházející šetření, která byla provedena v r. 1964 a 1965.

V letech 1967 a 1972 tvořili soubor respondentů studenti dálkového a večerního studia dvou vysokých škol technických, a to Českého vysokého učení technického v Praze a Vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni. V letech 1964 a 1965 se výzkum uskutečnil jen v rámci ČVUT. V r. 1967 bylo zkoumáno téměř 800 respondentů a v r. 1972 více než 250.

Největší část zkoumaného souboru tvořili respondenti ve věku do 29 let (v r. 1967 činil jejich podíl 75 % a v r. 1972 více než 62 %). Ostatní respondenti byli starší. Pokud jde o délku zaměstnání, byly více než 2/3 dotázaných zaměstnány déle než 6 let (v r. 1967 bylo takových respondentů více než 68 % a v r. 1972 přes 73 %). Část respondentů byla zaměstnána déle než 10 let (v r. 1967 14 respondentů a v r. 1972 více než 25). Jde tedy o soubor respondentů, kteří po ukončení středního školního studia nastoupili do praxe a po určité době pokračují ve studiu na vysoké škole technické, a to bez přerušení zaměstnání. Z údajů o době zaměstnání vyplývá, že respondenti mají několikaleté vlastní zkušenosti z praktického života, většinou v průmyslových podnicích. Skutečnost, že studují při zaměstnání, je velmi významná, neboť umožňuje respondentům porovnání praxe s nově získanými vědeckými poznatky. Základní technikou výzkumu byl dotazník.

V hodnocení výsledků výzkumu nejde o rozbor socialistické mzdové politiky, ale o rozbor názorů části mladých techniků (tedy o rozbor subjektivního činitele). Tuto skutečnost je třeba vzít v úvahu při interpretaci získaných výsledků. Přesto mohou mít tyto výsledky poměrně značný význam. Umožňují srovnat názory části příslušníků technické inteligence se skutečnou mzdovou politikou v československé socialistické společnosti. V mzdové politice a zejména v jejím funkčním působení se projevuje nejen objektivní hodnocení vykonané práce, ale vážnou úlohu má i subjektivní posouzení úrovně mzdy a zejména rozdílů mezi jednotlivci a celými skupinami či kategoriemi pracovníků. Podstatným aspektem tohoto problému je posouzení stupně spravedlivosti mzdy a celé mzdové politiky na daném stupni vývoje společnosti.

Problém dolní a horní hranice mezd a platů

Problém dolní hranice je vlastně otázkou minimální mzdy a platu; horní hranice pak představuje otázku určitého omezení celkové délky platové stupnice. V našem výzkumu šlo pouze o dílčí aspekt problému, tj. zjištění postojů studentů dálkového a večerního studia dvou vysokých škol technických k otázce

stanovení minimální mzdy a horní hranice mezd a platů v socialistické společnosti. Problém dolní a horní hranice nemůže být záležitostí jen úzké skupiny odborníků, ale je záležitostí celé socialistické společnosti, jejich zájmů a základního směru dalšího rozvoje.

Stanovení minimální mzdy je „důležitým sociálně ekonomickým a právním aktem... Výše minimální mzdy je podmíněna především faktory fyziologickými, tj. náklady na materiální statky, na sumu užitečných hodnot a služeb, které umožňují seberealizaci člověka v daných historických podmínkách, v daných společensko-ekonomických vztazích.“³

U nás nebyla minimální mzda oficiálně vyhlášena, neboť „tzv. hladové mzdy z 1. republiky byly odbourány již v poválečné době v l. 1945–46“.⁴

Na základě rozboru platových tarifů a skutečných platů je možno úroveň minimální mzdy odvodit (v současné době je vyšší než 800 Kčs).

Minimální mzda a skutečné zajištění práva na práci zabezpečují jednu z důležitých stránek sociální jistoty pracujících.

Jedním z aspektů, které je třeba vzít v úvahu při řešení dané otázky, jsou postoje a požadavky jednotlivých kategorií pracovníků. O postojích respondentů svědčí údaje v tabulce 1 a 2.

Tabulka 1. Postoj k pevnému stanovení minimální mzdy pro každého pracovníka (v %)

Postoj	1967	1972
rozhodně ano	33,0	27,2
spíše ano	17,7	14,6
v některých případech ano	28,4	29,5
neví	2,5	7,5
spíše ne	8,6	11,8
rozhodně ne	8,9	9,4
neuvečeno	0,9	0,0
celkem	100,0 (N = 789)	100,0 (N = 254)

Největší část respondentů se vyjádřila pro zajištění minimální mzdy — v r. 1967 více než polovina (50,7 %) a v r. 1972 více než 2/5 (41,8 %). Zcela jednoznačně se pro tuto zásadu vyslovila téměř 1/3 respondentů v r. 1967 a 27 % respondentů v r. 1972.

Proti této zásadě se vyslovila jen malá část dotázaných, zcela jednoznačně jen 8,9 % v r. 1967 a 9,4 % v r. 1972. Zhruba stejně velká část respondentů se vyjádřila rovněž odmítavě.

³ Breák, J. — Kotlaba, M.: *Rozdělování podle práce a problémy životní úrovně za socialismu*. Praha, SNP 1973, s. 47–48.

⁴ Breák, J. — Kotlaba, M.: cit. dílo, s. 49.

vě, ale nikoli kategorickým způsobem. Celkově vyjádřilo negativní postoj 17,5% respondentů v r. 1967 a více než 1/5 v r. 1972.

Kromě uvedených skupin s víceméně vyhraněným postojem existovala ještě poměrně početná skupina, která podmiňovala stanovení minimální mzdy v podstatě konkrétní situací a podmínkami. Takové stanovisko zaujalo téměř 30% respondentů, a to jak v r. 1967, tak v r. 1972. Tím se podíl respondentů, kteří podporují stanovení minimální mzdy, poněkud zvyšuje.

Tabulka 2. Pojednání ke stanovení horní hranice mezd a platů (v %)

Pojednání	1967	1972
rozhodně ano	4,1	15,8
spíše ano	3,1	11,0
v některých případech ano	23,7	31,9
neví	1,5	4,3
spíše ne	16,7	16,9
rozhodně ne	49,9	20,1
neuvedeno	1,0	—
celkem	100,0 (N = 789)	100,0 (N = 254)

Názory a postoje ke stanovení horní hranice mezd a platů byly zcela odlišné od názorů a postojů k minimální mzdě. Svědčí o tom údaje, uvedené v tabulce 2.

Podle výsledků výzkumu z r. 1967 se proti stanovení horní hranice mezd a platů v naší společnosti vyjádřily více než 2/3 respondentů, z toho 50% zcela jednoznačně a téměř 17% podporovalo toto stanovisko, avšak méně intenzivně. V postojích respondentů z r. 1972 se negativní postoj ke stanovení horní hranice objevil jen u 37% a z toho pouze u 20% byl tento postoj vyjádřen zcela jednoznačně.

Pro stanovení horní hranice mezd a platů v socialistické společnosti se vyslovila jen malá část dotázaných; v r. 1967 jen 7,1%, ale v r. 1972 vzrostl jejich podíl na více než 1/4 (27%). Poměrně značná část respondentů podporovala stanovení horní hranice, ale nikoli všobecně; omezovala její stanovení pouze na některé případy. V postojích respondentů z r. 1972 ve srovnání se souborem z r. 1967 se projevují statisticky významné rozdíly. Hodnoty Smirnov-Kolmogorova testu udávají v obou případech statistickou významnost rozdílu postojů z let 1967 a 1972, a to na hladině významnosti $\alpha = 0,01$.

Z údajů v tabulce 3 a 4 vyplývá, že v postojích respondentů došlo k určitým změnám. V případě stanovení minimální mzdy jde o změny směrem k posílení negativních názorů, tj. zmenšil se podíl těch, kteří se vyslovili pro její zajištění či stanovení, a současně se zvětšil podíl těch, kteří stanovení minimální mzdy odmítají.

V případě postojů k horní hranici platové stupnice znamená změna posun ke značnému posílení kladného postoje. Pro její stanovení se vyjádřilo v r. 1967 jen 7,1%, ale v r. 1972 již 27% a současně poklesl podíl těch, kteří stanovení takové hranice odmítali, a to ze 66,6% v r. 1967 na 37% v r. 1972.

Celkově lze uvést, že u mladých techniků studujících při zaměstnání převažovaly postoje podporující zajištění minimální mzdy pro každého pracovníka. Zároveň však převládají postoje, které odmítají stanovení horní hranice mezd a platů, i když v období 1967–72 se podíl těchto postojů značně zmenšil.

V názorech a postojích mladých techniků se objevuje snaha, aby se v platovém a mzdovém systému nevytvářely relativně pevné hranice. V tomto postoji je obsažena určitá kritika systému odměňování v československé společnosti, a to zejména z hlediska rozsahu platové diferenciace.

Dosud jsme se zabývali celkovými údaji o postojích k dolní a horní hranici platů; v dalším výkladu budeme analyzovat vliv některých faktorů na postoje respondentů.

Pokud jde o vliv sociálního původu, očekávali jsme, že respondenti pocházející z rodin se základním vzděláním budou podporovat stanovení minimální mzdy intenzivněji než respondenti z rodin se středním a vysokoškolským vzděláním. Tato hypotéza vycházela z toho, že vliv vzdělání na příjmovou

Tabulka 3. Index souhlasu se stanovením horní hranice mezd a platů podle stupně vzdělání rodičů (na základě výzkumu z r. 1967)⁵

Vzdělání	Hodnota indexu	
	otec	matka
základní	-0,447	-0,452
středněškolské	-0,492	-0,539
vysokoškolské	-0,574	-0,500

strukturu se v minulosti projevoval zřetelněji než v současné době. Z výsledků výzkumu vyplývá, že tato hypotéza se potvrdila jen částečně. Pokud jde o vztah k horní hranici mezd a platů, lze uvést, že se vzrůstajícím stupněm vzdělání rodičů (zejména otce) vzrůs-

⁵ Index byl vypočten tak, že zcela pozitivní odpověď byla označena hodnotou +1, částečně pozitivní odpověď hodnotou +0,5, odpověď „v některých případech ano“ +0,25, částečně negativní odpověď -0,5 a zcela negativní odpověď -1.

Tabulka 4. Rozložení návrhů mezd a platů (v %) níže uvedeným kategoriím pracovníků průmyslového podniku

Kategorie pracovníků	Rok	Výše návrhu (v Kčs)					
		— 1000	1001 až 2000	2001 až 3000	3001 až 4000	přes 4000	celkem
inženýr	1967	—	4,3	70,9	18,9	5,9	100,0
	1972	—	6,4	55,7	25,5	12,4	100,0
technik (VPŠ)	1967	—	47,3	49,8	2,8	0,1	100,0
	1972	—	31,1	59,8	6,6	2,5	100,0
mistr (VPŠ)	1967	—	41,8	56,5	1,6	0,1	100,0
	1972	—	27,8	62,1	9,3	0,8	100,0
mistr (ZŠ)	1967	0,1	76,3	23,2	0,3	0,1	100,0
	1972	—	51,2	44,0	4,0	0,8	100,0
kvalifikovaný dělník	1967	0,1	87,5	12,0	0,3	0,1	100,0
	1972	—	62,7	35,3	1,6	0,4	100,0
pomocný dělník	1967	14,8	84,0	1,1	0,1	—	100,0
	1972	2,4	94,0	3,6	—	—	100,0
úředník	1967	2,0	89,9	7,9	0,1	0,1	100,0
	1972	0,4	77,0	21,4	0,8	0,4	100,0

tá záporná hodnota v indexu, tzn. že respondenti z rodin s vyšším stupněm vzdělání odmítali stanovení horní hranice ve větší míře než respondenti z rodin se základním vzděláním. Svědčí o tom údaje v tabulce 3.

Rozdíly mezi hodnotami indexu nejsou nikterak velké, přesto však naznačují určitou tendenci.

Vliv současného sociálního postavení rodičů na postoj respondentů k dolní a horní hranici mezd a platů se ukázal jako statisticky nevýznamný. Vliv vzdělání rodičů se projevil zřetelněji v postoji respondentů ke stanovení horní hranice než v postoji k minimální mzdě.

Se vzrůstajícím věkem respondentů roste počet negativních postojů ke stanovení zásady minimální mzdy. Faktor vlastního platu respondentů se projevuje tak, že se zvyšující se úroveň platů vzrůstá kladný postoj ke stanovení minimální mzdy. Dále šetření prokázalo, že respondenti, kteří považují socialistický podnik za výhodnější pro uplatnění svých odborných znalostí a schopností (ve srovnání s podnikem v kapitalistické společnosti), se vyslovili pro stanovení minimální mzdy intenzivněji než ostatní respondenti.

Z postojů k horní hranici mezd a platů vyplývá, že respondenti, kteří se společensky angažují (vykonávají různé společenské funkce), podporovali stanovení této hranice dvojnásob intenzivněji než ostatní. Zhruba stejný poměr však platí i pro odmítnutí této hranice. Společensky angažovaní respondenti zastávají vyhraněnější postoje k této otázce.

Přestože mladí technici ve značné míře odmítali stanovení horní hranice mezd a platů, nelze z toho mechanicky vyvozovat, že poža-

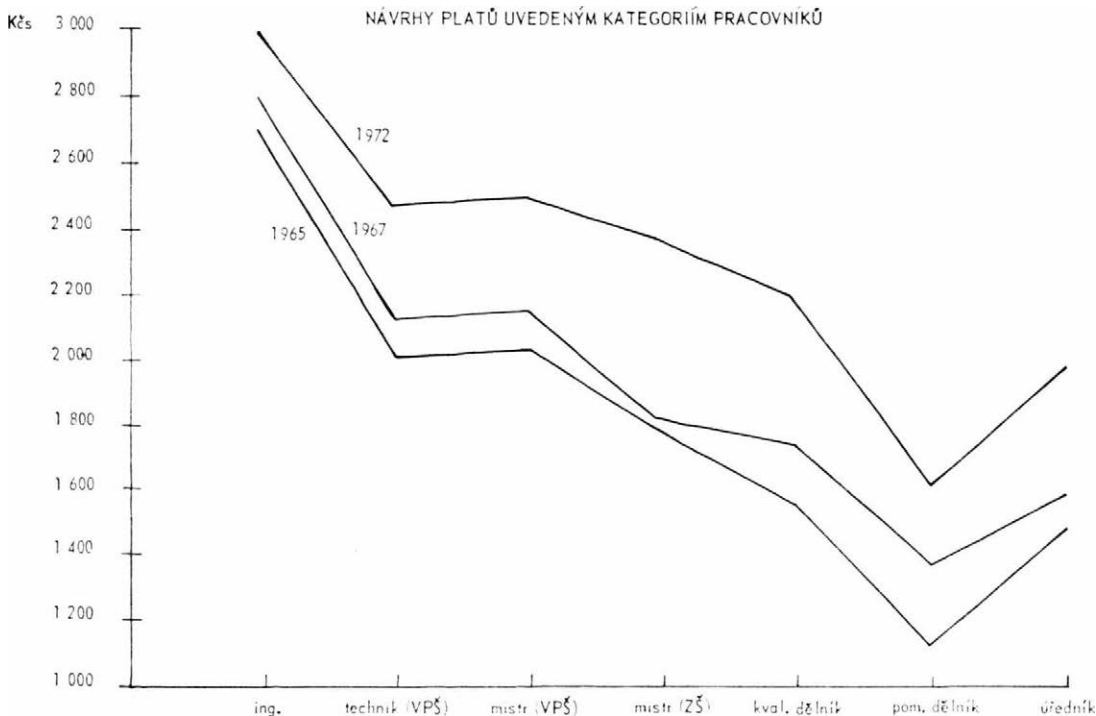
dovali zavedení velkých změn v oblasti odměňování. Abychom ověřili názory respondentů na zkoumanou problematiku, zařadili jsme do výzkumu otázku, v níž měli respondenti navrhnout výši platu vybraným kategoriím pracovníků průmyslového podniku. Na základě výsledků výzkumu lze celkem jednoznačně uvést, že respondenti v té či oné míře uznávají nutnost omezení platové stupnice, a tím i diferenciaci. Svědčí o tom návrhy platů uvedené v tabulce 4.

Při posuzování hodnot navrhovaných platů je třeba vzít v úvahu, že více než 9/10 respondentů navrhovalo mzdy a platy v rozmezí 1000–3000 Kčs měsíčně; v r. 1967 činil podíl takových návrhů 93,2 % a v r. 1972 téměř 91 %.

V návrzích platů je obsaženo zřetelnější odlišení mezd a platů mezi jednotlivými kategoriemi pracovníků, než odpovídá skutečnosti v našich průmyslových podnicích (podrobnější údaje uvádíme v další části).

Návrhy mezd a platů a platových rozdílů základním kategoriím pracovníků průmyslového podniku

Dalším dílčím problémem, který byl součástí výzkumu, tvořily otázky mzdové diferenciaci. Problém rozdělování, úrovně mezd a platů, a zejména platové diferenciaci, patří i v socialistické společnosti k závažným otázkám. To se projevuje jak v usneseních stranických a státních orgánů, tak v zájmech, požadavcích a postojích jednotlivých skupin pracujících. Dosavadní výsledky sociologických šetření dokazují velký význam mzdové diferen-

ciace, a to zvláště mezi těmi kategoriemi pracovníků, s nimiž jsou respondenti v úzkém pracovním styku a kde mohou bezprostředně srovnávat. Přitom vycházíme z toho, že mzdová politika včetně diferenciací je pouze jedním z faktorů, které ovlivňují jednání a spokojenost pracujícího člověka v socialistické společnosti.

V našem výzkumu jsme zkoumali představy techniků, posluchačů dálkového a večerního studia o platech a platové diferenciaci základních kategorií pracovníků v průmyslovém podniku. Omezení na průmyslový podnik bylo motivováno především tím, že respondenti většinou takové pracovní podmínky dobře znají, neboť většina z nich v průmyslovém podniku již několik let pracuje.

Respondenti měli navrhnout výši hrubého měsíčního výdělku na základě svých vlastních představ těchto kategorií pracovníků:

- inženýrovi (vysokoškolské vzdělání)
- technikovi (úplně střední odborné vzdělání – vyšší průmyslová škola – VPŠ)
- mistrovi (VPŠ – + funkce mistra)
- mistrovi (základní vzdělání – ZŠ, vyučen + funkce mistra)
- kvalifikovanému dělníkovi (základní vzdělání + vyučen)
- pomocnému dělníkovi (základní vzdělání)
- úředníkovi (úroveň vzdělání nebyla blíže specifikována)

Při výběru těchto kategorií jsme se snažili o to, aby respondenti museli vzít v úvahu rozdílný charakter a význam vykonávané práce, rozdílný stupeň vzdělání a funkce. Res-

pondenti měli vycházet z vlastních představ a brát v úvahu průměrně zdatné pracovníky, kteří vykonávají své povolání zhruba 3–5 let. Měli navrhnout absolutní výši platu, a to formou odpovědi na uzavřené otázky. Výsledky návrhů jsou uvedeny v tabulce 5.

Relace návrhů průměrných platů mezi jednotlivými kategoriemi pracovníků uvádíme též v tabulce 6 – 7 a v grafickém znázornění.

Jestliže srovnáme výsledky výzkumu z r. 1967 a 1972, zjistíme, že v názorech respondentů došlo k určitým změnám, a to jak v absolutní výši navrhovaných platů, tak i v platové distanci mezi některými kategoriemi pracovníků.

Je přirozené, že v absolutních hodnotách navrhovaných výdělků se promítá vzrůst úrovně mezd a platů v SSR. V uvedeném období (v letech 1967–72) se zvýšil průměrný měsíční plat v ČSSR o 450 Kčs. V návrzích respondentů se zvýšení platů promítá poněkud méně, je však nutno vzít v úvahu, že uvedený seznam kategorií pracovníků nezahrnuje nejlepe placené skupiny zaměstnanců (ve vyšších funkcích, s delší dobou zaměstnání apod.).

Respondenti navrhuji nejnižší platy pomocným dělníkům a nejvyšší inženýrům. To je celkem pochopitelné. Významnější je však zjištění, že navrhovaný rozdíl mezi platem inženýra a pomocného dělníka se nezvětšil, ale naopak zmenšil, a to jak absolutně, tak relativně. Podle výsledků výzkumu z r. 1967 měl činit rozdíl v platech mezi oběma kategoriemi pracovníků zhruba 1460 Kčs, ale podle názoru respondentů z r. 1972 se tento roz-

Tabulka 5. Návrhy platů jednotlivým kategoriím pracovníků (hrubý měsíční plat v Kčs, srovnání výsledků z r. 1967 a 1972)

Kategorie pracovníků	Návrh platů		Rozdíl v navrhovaných platech	
	1967	1972	1972/1967 (v %)	1972/1967 (absolutně v Kčs)
inženýr	2817	2999	106,5	182
technik (VPŠ)	2124	2473	116,4	349
mistr (VPŠ)	2153	2493	115,8	340
mistr (ZŠ)	1819	2351	129,2	532
kvalifikovaný dělník	1732	2180	125,8	448
pomocný dělník	1356	1605	118,3	249
úředník	1557	1942	124,7	385
celkový průměr	1934	2290	118,4	356

díl zmenšil na necelých 1400 Kčs. Vyjádřeno v relativních číslech, měl plat inženýra podle návrhů z r. 1967 být více než dvojnásobný ve srovnání s pomocným dělníkem, ale podle ná-

Tabulka 6. Index navrhovaných platů (průměrný navrhovaný plat všem kategoriím = 1,000)

Kategorie pracovníků	1967	1972
inženýr	1,456	1,310
technik (VPŠ)	1,098	1,080
mistr (VPŠ)	1,113	1,089
mistr (ZŠ)	0,941	1,027
kvalifik. dělník	0,896	0,952
pomocný dělník	0,701	0,701
úředník	0,805	0,848

zoru respondentů z r. 1972 se tento rozdíl zmenšil na 87 %.

Platové hodnocení práce inženýra je v názorech respondentů z r. 1972 ve srovnání s názory respondentů v r. 1967 poněkud nižší. Toto zjištění je o to zajímavější, že jde o kategorii

pracovníků, k níž budou respondenti v nejbližších letech patřit.

Respondenti z r. 1972 ve srovnání s r. 1967 hodnotí poněkud pozitivněji práci mistra se základním vzděláním a dále pak práci kvalifikovaného dělníka a úředníka. To se projevuje v tom, že těmto skupinám pracovníků navrhuji vyšší úroveň mezd a platů, než je průměrný přírůstek zvýšení platů všech kategorií pracovníků. Méně pozitivně hodnotí práci inženýra a pomocného dělníka.

Pokud sledujeme hodnocení školního vzdělání a jeho promítnutí do návrhů platů příslušným kategoriím pracovníků, pak lze zjistit, že respondenti z r. 1972 oceňují úplné střední odborné a vysokoškolské vzdělání poněkud méně pozitivně (ve srovnání s kategorií dělníků — pomocných i kvalifikovaných), než respondenti z r. 1967. Toto zjištění nepotvrdilo naši hypotézu, neboť jsme očekávali, že respondenti, kteří získávají vysokoškolské vzdělání velmi náročným způsobem, tj. při zaměstnání, budou poměrně vysoko hodnotit práci inženýra. Ze srovnání výsledků výzkumu z r. 1965, 1967 a 1972 vyplývá, že respondenti navrhuji stále menší platovou distanci mezi kvalifikovaným dělníkem a inženýrem. Toto je velmi důležité zjištění, neboť svědčí

Tabulka 7. Index navrhovaných platů

Kategorie pracovníků	Kvalifikovaný dělník = 1,00			Pomocný dělník = 1,00		
	1965	1967	1972	1965	1967	1972
inženýr	1,78	1,62	1,37	2,46	2,07	1,87
technik (VPŠ)	1,26	1,23	1,14	1,74	1,56	1,54
mistr (VPŠ)	1,36	1,24	1,14	1,88	1,57	1,55
mistr (ZŠ)	1,14	1,05	1,08	1,57	1,34	1,46
kvalifikovaný dělník	1,00	1,00	1,00	1,38	1,26	1,36
pomocný dělník	0,72	0,78	0,74	1,00	1,00	1,00
úředník	1,01	0,90	0,89	1,39	1,15	1,21

Tabulka 8. Srovnání výsledků výzkumu a skutečnosti (pro kategorie ITP, D a A)⁶

Kategorie	Průzkum	Skutečnost	Průzkum	Skutečnost
	1967	1967*)	1972	1972**)
ITP (inženýr, mistr — VPŠ, mistr — ZŠ, technik — VPŠ)	2223	2270	2579	2626
D (kvalifikovaný a pomocný dělník)	1544	1554	1890	2055
A (úředník v administrativě)	1557	1485	1942	1692

o změnách v názorech mladých techniků, studujících při zaměstnání na uvedených vysokých školách technických.

Velmi důležitý aspekt zkoumaného problému je srovnání navrhovaných a skutečných mezd a platů uvedených kategorií pracovníků v průmyslu. Aby toto srovnání mohlo být provedeno, uspořádali jsme návrhy 7 kategorií pracovníků průmyslových závodů tak, aby odpovídaly třem základním kategoriím (u nichž se statisticky sleduje vývoj mezd a platů). Srovnání uvádíme v tabulce 8 a 9.

vině šedesátých let došlo v naší společnosti ke zvýšení rozdílů mezi průměrnými platy ITP a dělníků. Po překonání krizových let se tyto rozdíly opět zmenšily, a to na úroveň z období první poloviny šedesátých let. Při tomto srovnání vycházíme z indexu platů mezi ITP a dělníky, neboť celková úroveň mezd a platů se v uvedeném období značně zvětšila.

Ve srovnání se skutečnými poměry hodnotí mladí technici pozitivněji práci úředníků, a to jak v r. 1967, tak v r. 1972.

Tabulka 9. Index navrhovaných a skutečných platů (dělník = 1,000)

Kategorie pracovníků	Návrh	Skutečnost	Návrh	Skutečnost
	1967	1967	1972	1972
ITP	1,440	1,461	1,365	1,278
D	1,000	1,000	1,000	1,000
A	1,008	0,956	1,028	0,823

Ze srovnání vyplývá, že respondenti navrhuji (v r. 1967 i 1972) poněkud nižší úroveň mezd a platů než je skutečnost v československém průmyslu. I když vezmeme v úvahu určité nepřesnosti v sestavení uvedených tří kategorií pracovníků (v našem návrhu a ve skutečnosti), nelze dovodit, že v názorech respondentů se projevuje požadavek podstatnějšího zvýšení průměrných mezd a platů — s výjimkou administrativních pracovníků.

Poněkud odlišná je situace v oblasti rozdílů mezi průměrnými platy, které vyplývají z navrhovaných platů. V r. 1967 jsou navrhované rozdíly mezi ITP a dělníky poněkud nižší než reálné rozdíly. Avšak v r. 1972 navrhuji respondenti nižší platové rozdíly mezi ITP a dělníky než v r. 1967; přesto jsou tyto navrhované distance větší než ve skutečnosti.

Při hodnocení návrhů a reálné mzdové politiky je nutno vzít v úvahu, že v druhé polo-

Při hodnocení názoru respondentů je třeba vycházet z toho, že se formuje v socialistické společnosti, v níž dochází k postupnému odstraňování třídních a stavovských rozdílů i ve mzdové politice a k uplatňování socialistických principů odměňování. V názorech respondentů lze zjistit odraz skutečného vývoje mzdové politiky v naší společnosti. Projevuje se zde však určité zpoždění, jak o tom svědčí úroveň navrhovaných mezd a platů a z toho vyplývajících rozdílů mezi jednotlivými kategoriemi pracovníků.

Na základě výsledků výzkumu lze uvést, že respondenti však navrhuji poněkud větší rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi pracovníků a větší měrou zdůrazňují význam kvalifikace a vzdělání.

V analýze výsledků třídění druhého stupně jsme zjistili poměrně velké množství statisticky významných závislostí. Statisticky významnými se ukázaly takové faktory, jako je

⁶ * = Statistická ročenka ČSSR 1972. SNTL — Alfa, s. 63; ** = první pololetí r. 1972. Práce a mzda č. 10. Roč. 1972.

Tabulka 10. Průměrné pořadí jednotlivých faktorů ovlivňujících spokojenost s prací (srovnání výsledků z 1967 a 1972)

Faktor	1967		1972	
	Ø pořadí	Pořadí	Ø pořadí	pořadí
druh práce	2,1325	3	2,2756	1
dostatek odbor. zkušeností	1,9332	1	2,4055	2
spravedlivá odměna	2,0662	2	2,5669	3
dobré pracovní výsledky	3,1071	4	3,4409	4
kvalitní řízení a organ.	3,3734	6	3,4449	5
dobry kolektiv	3,3274	5	3,5394	6
pracovní prostř. a podmínky	3,4297	7	3,8346	7
společenské uznání	4,2558	8	4,3071	8
průměr	2,9532	—	3,2269	—

věk, rodinný stav, sociální původ, úroveň vlastního platu a některé další.

Vliv sociálního původu (zejména z hlediska školního vzdělání rodičů) se projevil tímto způsobem: respondenti pocházející z rodin s vysokoškolským vzděláním (kde alespoň jeden z rodičů byl absolventem vysoké školy) navrhovali poměrně největší platové rozdíly mezi inženýrem a technikem (VPS) a tím zhodnocovali především vysokoškolské vzdělání ve srovnání se středoškolským; respondenti z rodin se středoškolským vzděláním hodnotili pozitivně především práci technika (VPS), tedy pracovníka se středním vzděláním, a to ve srovnání s kvalifikovaným dělníkem; respondenti pocházející z rodin se základním vzděláním zdůrazňovali především platové rozdíly mezi kvalifikovaným a pomocným dělníkem.

V názorech a postojích zkoumaného souboru respondentů se projevuje vliv socialistické společnosti. Jde o působení jak skutečných poměrů, včetně odměňování, tak i působení základních cílů a zájmů celé společnosti. Do jaké míry tyto verbalizované postoje a názory vyjadřují trvalou změnu v myšlení a vědomí příslušníků této sociální skupiny, nelze zatím jednoznačně určit.

V zájmu objektivnějšího pohledu na postoje techniků-posluchačů dálkového a večerního studia je nutno uvést, že značná část se domnívá, že současné postavení technické inteligence v naší společnosti se po materiální stránce ve srovnání s bezprostředně poválečným obdobím zhoršilo. Podle výzkumu z r. 1967 zastávala takový názor více než polovina dotázaných, ale v r. 1972 již jen necelá jedna třetina. Ještě negativněji hodnotí respondenti změny, pokud jde o oblast společenské prestiže technické inteligence. V těchto názorech se zřejmě odrazí mimo jiné dvě skutečnosti: podstatné zlepšení celkového postavení dělníků a ztráta určitého privilegovaného postavení a výhod, které měla část inteligence v období kapitalistické společnosti.

Respondenti však plně nedoceňují pozitivní změny v postavení inteligence v důsledku od-

stranění vykořisťování, závislosti na buržoazii a celém kapitalistickém systému. Nedoceňují plně význam nových společenských vztahů a vytvoření nových podmínek pro uplatnění inteligence, zejména technické, v procesu dynamického rozvoje socialistické společnosti.

Význam některých faktorů pro spokojenost s prací

Předmětem šetření byl též výzkum vybraných faktorů a jejich vliv na spokojenost s prací. Při řešení tohoto problému vycházíme z toho, že práce představuje pro člověka socialistické společnosti jednu ze základních hodnot. I v tomto případě jde o zjištění subjektivních názorů. Jako faktory, které ovlivňují či mohou ovlivňovat spokojenost s prací, byly uvažovány: dostatek odborných zkušeností, druh práce a její zajímavost, spravedlivá odměna, společenské uznání, dobrý kolektiv, kvalitní a efektivní řízení a organizace práce, dobré pracovní výsledky a dobré pracovní podmínky a prostředí.

Ve výsledcích šetření z r. 1972 lze pozorovat některé změny ve srovnání s výsledky z r. 1967. Průměrné hodnoty pořadí jednotlivých faktorů jsou uvedeny v tabulce 10.

Respondenti přisuzují velký význam především profesionálním faktorům práce, tj. druhu vykonávané práce a její zajímavosti a odborným zkušenostem. Teprve na dalším místě v pořadí je spravedlivá odměna.

Další skupinu faktorů, které ovlivňují spokojenost s prací, jsou dobré pracovní výsledky, úroveň řízení a organizace práce, dobrý pracovní kolektiv a pracovní prostředí. Rozdíl v hodnotách pořadí mezi těmito 4 faktory jsou poměrně malé.

Velký význam přikládají respondenti druhu a zajímavosti práce. Tento faktor se dostává podle názoru respondentů z r. 1972 na první místo, ačkoli respondenti z r. 1967 jej uvádějí až na místě třetím. Rozložení odpovědí je zhruba totožné v obou výzkumech, a to znamená, že růst významu tohoto faktoru je způsoben relativním poklesem významnosti ostatních faktorů.

Na dalším místě v pořadí významnosti je dostatek odborných zkušeností. V rozložení relativních četností se objevuje zřetelný úbytek prvních míst a nejčastěji se tento faktor uvádí na místě druhém. Na význam tohoto faktoru existují v obou provedených výzkumech relativně nejednotnější názory.

Na třetím místě (podle výsledku výzkumu z r. 1972) je spravedlivá odměna. Ve srovnání s r. 1967 došlo k poklesu pořadí, a to z druhého na třetí místo. V rozložení relativních četností se objevuje zřetelné zvětšení počtu respondentů, kteří řadí tento faktor na některé z posledních míst.

Relativně stejný význam v r. 1972 i 1967 byl přisuzován dobrým pracovním výsledkům. Faktor kvalitní řízení a organizace práce předstihuje v r. 1972 faktor spokojenosti vyplývající z dobrého kolektivu. Dobré pracovní podmínky a prostředí zůstávají v celkovém pořadí na stejném, tj. sedmém místě stupnice průměrných hodnot. Podstatně se však mění rozložení stupnice relativních hodnot pořadí. V r. 1972, na rozdíl od r. 1967, se respondenti rozdělili do dvou významných skupin, z nichž jedna odpovídá rozložení z r. 1967, ale druhá kladě tento faktor převážně do dolní části stupnice.

Společenské ocenění práce zůstává v obou případech na místě posledním, i když se v hodnocení respondentů z r. 1972 dostává poněkud výše.

Jako statisticky významná se ukázala závislost mezi uvedenými faktory a věkem respondentů. Kombinace všech faktorů spokojenosti a věku byla na hladině významnosti $\alpha = 0,01$ a C_n se ve všech případech pohybovalo kolem hodnoty 0,55. Významným znakem, který ovlivňuje hodnocení uvedených faktorů pro spokojenost s prací, je věk kolem 30 let. Druh práce jako faktor spokojenosti nabývá na významu u respondentů do 30 let a potom jeho význam klesá; u věkové skupiny 33–35 let se dostává v pořadí na druhé místo; na místo prvé postupuje faktor dostatek odborných zkušeností. Věkově mladší respondenti přisuzují tomuto faktoru menší význam.

Pokud jde o význam spravedlivé odměny, existuje téměř úplná shoda. Poněkud větší význam jí přisuzují respondenti ve věku 27–29 let. Význam pracovního kolektivu pro spokojenost s prací zdůrazňují zvláště věkově starší respondenti. Věkově mladší respondenti však přikládají podstatně větší význam pracovním výsledkům; respondenti ve věku do 24 let řadí tento faktor na 4. místo, zatímco

respondenti ve věku 33–35 let až na 7. místo.

Struktura a pořadí faktorů ovlivňující celkovou spokojenost zkoumané části mladých techniků není zcela stejná s pořadím těchto faktorů u jiných sociálních skupin obyvatelstva, příp. mládeže. To je pochopitelné, neboť se v ní odráží jejich vlastní postavení s úkoly.

Struktura a pořadí faktorů je závislá na řadě činitelů (sociální kategorii pracovníků, jejich věku, kvalifikaci, vzdělání, sociálním původu apod.). O tom svědčí i výsledky výzkumů mládeže a ostatních pracujících v ČSSR i ostatních socialistických zemích (zejména v SSSR a Polské lidové republice).

V názorech a postojích respondentů-techniků studujících při zaměstnání na vysokých školách technických se poměrně výrazně projevuje snaha o uplatnění profesionální orientace. Již sám fakt, že zvolili tento velmi náročný způsob studia, je toho důkazem. Současně to potvrzují i výsledky výzkumu; plat a platové rozdíly nepovažují za nejdůležitější faktor celkové spokojenosti s prací. Přesto se však v jejich názorech projevují určité tendence, z nichž vyplývá požadavek větší platové diferenciací, zejména mezi jednotlivými kategoriemi pracovníků (nejen uvnitř těchto kategorií). Přitom zdůrazňují především význam vzdělání a kvalifikace.

Zásadu minimální mzdy podporuje většina respondentů a jen malá část ji odmítá. Pokud jde o stanovení horní hranice mezd a platů, velká část respondentů zaujala negativní stanovisko. Současně se však v návrzích platů jednotlivým kategoriím pracovníků průmyslového závodu neobjevuje požadavek příliš vysokých mezd a platů. K závažným zjištěním patří i skutečnost, že navrhované platy neznamenají zřetelné platové oddělení jednotlivých kategorií pracovníků, ale spíše postupné zvyšování platu v závislosti na vzdělání a kvalifikaci. Ve zdůraznění tohoto faktoru je patrna určitá jednostrannost postojů.

Na základě srovnání výsledků výzkumu z let 1965, 1967 a 1972 se ukazuje, že velikost navrhovaných platových rozdílů mezi jednotlivými kategoriemi pracovníků průmyslového podniku se zmenšuje. Toto zjištění lze považovat za velmi významné, neboť se v něm, podle našeho názoru, odrážejí změny realizované v procesu výstavby a rozvoje socialistické společnosti.

Uvedené výsledky představují jen dílčí příspěvek ke zkoumané problematice a zároveň naznačují i problémy, kterým je nutno ve výchově nové technické inteligence věnovat pozornost.

Rudolf Franěk